

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

KAFKASYA’DA HİRİSTİYANLIĞIN TARİHSEL
GELİŞİMİ:
ALBAN – UDİ KİLİSESİ ÖRNEĞİ

Nizami EFENDİYEV
2502130471

TEZ DANIŞMANI
Dr. Öğr. Üyesi Mahmut SALİHOĞLU

İSTANBUL – 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : NİZAMİ EFENDİYEV Numarası : 2502130471
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜYESİ MAHMUT SALİHOĞLU
Tez Savunma Tarihi : 10.10.2018 Saati : 15:00
Tez Başlığı : "KAFKASYA'DA HIRİSTİYANLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ: ALBAN UDI KİLİSESİ ÖRNEĞİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ŞİNASİ GÜNDÜZ		KABUL
2- PROF. DR. İLYAS TOPSAKAL		KABUL
3- PROF. DR. İSMAİL TAŞPINAR		KABUL
4- PROF. DR. OKAN YEŞİLOT		KABUL
5- DR. ÖĞR. ÜYESİ MAHMUT SALİHOĞLU		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. BİLAL BAŞ		
2- DOÇ. DR. AYŞE ZİŞAN FURAT		

ÖZ

KAFKASYA’DA HİRİSTİYANLIĞIN TARİHSEL GELİŞİMİ:

ALBAN UDI KİLİSESİ ÖRNEĞİ

Nizami Efendiyev

Udi halkı, Kafkasya’nın özellikle Azerbaycan’ın en kadim halklarından kabul edilmektedir. Araştırmamızda Udi halkının kimliği, Hristiyanlığı kabul etmeleri, tarihi süreç içerisinde yaşanan olayları ve Kilisenin Ermeni Gregoryen Kilisesine ilhakının yanı sıra günümüzde Udi halkının Kilise yapılanmasının yeniden oluşumu ve günlük yaşamlarında inanç ve ibadetleri, Ermeni halkı ve Kilisesiyle ilişkileri incelenmektedir.

İki farklı döneminde Ermenilerin Udi toplumu ve Kilisesine yönelik baskı ve asimilasyon çalışmaları bu toplum ve Kilisenin araştırmacılar nezdinde Ermeni Kilisesi olarak tanımlanmasına neden olmuştur. MS. 705 yılı itibariyle özellikle 1836 sonrasında Ermeniler, tarihi Alban mirasını sahiplenmiş, mabetleri ve bulundukları toprakları kendi toprakları olarak görmüş ve tanıtmışlardır. Bu sebeptendir ki, batı eksenli çalışmalara baktığımızda bölgede on yüzyıllık bir zamanda varlığını korumuş Albanya devleti ve Hristiyanlığı kabullerinden hiç bahsedilmemekte, bölgedeki tüm olaylar Ermeni halkı ve Ermeni Kilisesi üzerine inşa edilmektedir. Hâlbuki Alban Udi toplumunu önemli kılan etkenlerden biri Hristiyanlığı MS. I. asrın ikinci yarısında havariler tarafında kabul etmeleri ve Kafkas Kiliselerinin annesi olarak tanımlanan ilk kilisenin “Çola” bölgesi “Kış” köyünde inşa edilmiş olmasıdır.

İkinci bir özellik ise Albanya devletinde MS. IV. yüzyılda dini hiyerarşinin kurulması ve kendi piskoposlarının Katolikos atamalarını gerçekleştirmeleridir. Aynı zamanda Alban Udi Kilisesi, 488’te topladığı “Aguen Konsili” ile de bölgede ilk yerel konsil düzenleyen kilise olma özelliğini kazanmıştır.

Bir başka özellik ise Hristiyanlığın ilk dönemi itibariyle monofizit öğretisi üzere devam eden Alban Udiler’in 607 yılı itibariyle diyofizit öğretilerine geçiş yapmalarıdır.

İnanç ve ibadet anlayışlarında en dikkat çeken özellik ise Alban Udi toplumunun kan akıtarak kurban kesmeleridir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Albanya, Azerbaycan, Udi, Hristiyanlık, Kilise, Diyofizit, Monofizit.

ABSTRACT

HISTORICAL DEVELOPMENT OF CHRISTIANITY IN THE CAUCASUS: THE CASE OF ALBAN UDI CHURCH

Nizami Efendiyev

Udi society is known as the best archaic society of Caucasia and principally in Azerbaijan. In our present research, identity of Udi society, their adoption of Christianity, events undergone through the historical process and apart from the predominance of Church over the Gregorian Church, contemporarily Church reinvigoration of Udi society and in their daily life setting their beliefs and worships. Armenian public relations in association with Church are being explored.

In its two distinct period Armenian's print and assimilation efforts commissioned over belief, culture, language, history and religion written texts covering Udi society and Church in that society and Church at the disposal of researches led to aspiration as Armenian Church. By the year A.D. 705, especially in post-1836 Armenians comprehended the historical Alban heritage, identified and aspired the sanctuaries and occupied lands as their peculiar soils. With that object in mind, when we have a glance at the Western oriented studies in the region over ten century time period preserved its monument Albanian state and their aspiration of Christianity had never been mentioned, entire events generated on the province had been settled up on Albanian society and Armenian Church. Nevertheless, one of the significant features giving priority to Albanian Udi society relies on their acceptance of Christianity at the second half in A.D. I. Century by apostolicals and the construction of the first church at "Chola" province "Kish" village which was identified as the origin of Caucasian Church.

The second feature is concentrated upon the religious hierarchic settlement in Albanian state in A.D. IV. century and catholic assignment of their own patriarch. At the same time, Albanian Udi church as collected in 488 with "Aguen Council" provided the identity as the first council incorporating church.

One of another feature, by the initial period of Christianity sustaining over monophysite instruction Alban Udis transformed to dyophysite instruction by the year 607.

In terms of belief and pray approaches most remarkable feature is the sacrifice of Albanian Udi society blood shedding.

Key Words: Caucasus, Albania, Azerbaijan, Udi, Christianity, Church, Dyophysit, Monophysit.

ÖNSÖZ

Doğu ile Batı arasındaki geçit konumu itibari ile Güney Kafkasya'nın özel bir önemi vardır. İlk dönemlerden itibaren Kafkasya stratejik ve ekonomik olarak sürekli dönemin hâkim devletlerinin ilgisini çekmiştir. Miladi birinci yüzyıl itibariyle bu bölgelere yayılmaya başlayan Hristiyanlık inancı farklı inançlara sahip olan halkları bir araya toplasa da teolojik tartışmaların doğuşuyla Güney Kafkasya'da tekrardan parçalanmalar yaşanmış, hatta düşmanlık düzeyine ulaşmıştır. Geçmişte Bizans, Sasani, Hazar ve Arapların bölgedeki hâkimiyet mücadelesi günümüz Azerbaycan topraklarında var olmuş Albanya devletinin sınırları içerisinde gerçekleşmiştir. Albanya devletini oluşturan 26 topluluk bölgeye hâkim olan devletin dinini baskıyla kabule zorlanmıştır. Bu halklardan biri de kadimden günümüze bu topraklarda var olmuş Udi halkıdır.

Çalışmamıza başlamadan önce Azerbaycan'ın birçok il ilçe kütüphaneleri ziyaret edilerek katalog taraması yapılmış, ulaşılabilen Rusça, İngilizce, Arapça ve Azerbaycan Türkçesiyle kaleme alınmış eserler gözden geçirilmiştir. Bu anlamda Bakü Milli Kütüphanesinde bulunan konumuzla ilgili eserler PDF veya fotokopi halinde elde edilmiştir. Bu süreç içerisinde Udi halkının yaşamış olduğu bölge ziyaret edilmiş, halkla görüşülerek kültürel ve dini yaşamları ile ilgili bilgi alınmıştır. Kabele Nic kasabasına yaptığımız ziyaretlerde Çotari Alban Kilisesi vazifelilerinden Rafik Danakari ve Udi Hristiyanları Dini Kurul başkanı Robert Mobili ile Bakü ve Kabele Nic kasabasında birkaç sefer görüşerek daha önceden konumuzla ilgili hazırladığımız sorulara cevap alınmıştır. Ayrıca bu ziyaretlerimizde Nic kasabası Orayın Medeniyet Merkez sorumlusu Oleg Danakari ile de görüşülmüş, kültür ve geçmiş inançlara dayalı uygulamalar üzerine konuşmalar yapılmış, gerekli kayıtlar alınmıştır. Kaynak taraması sürecinde İSAM Kütüphanesinin yanı sıra <http://archive.is/archive.org> ve <https://search.proquest.com> gibi online arşivler taranarak ilgili eserlere bakılmıştır.

Azerbaycan'da mevcut dinler ve bu dinlere bağlı yeni akımlar, dini eğitim durumları ile ilgili yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalarda Albanya ile ilgili çok yüzeysel bilgiler verilse de Udi halkından hiç bahsedilmemektedir. Albanya devleti ile ilgili kadim eserlerde malumatlara rastlanılsa da Udi halkına yönelik çalışmalar XX. yüzyıl itibariyle başlamış, genel itibariyle etnos, dil ve fonetik üzerine gerçekleşmiştir. Özellikle de 180 senelik dini faaliyetlerdeki

aksaklıklar bu halkın dinine yönelik çalışmaları yok derecesine indirmiştir. Kaynaklarda verilen bilgiler ya belli bir dönemi anlatmakta veya bir konu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Alban Udi halkına yönelik baştan sona derli toplu bir çalışma neredeyse bulunmamaktadır.

Alban Udi Kilisesi çerçevesinde değerlendirdiğimiz Kafkasya Hristiyanlığının tarihsel gelişimi konulu araştırmamız giriş bölümü hariç üç bölümden oluşmaktadır.

Çalışmamızın giriş bölümünde; öncelikle konunun önemi, amacı anlatılmıştır. Bundan sonra konumuzun anlam ve bütünlüğü açısından giriş mahiyetinde Kafkasya'yı tarihsel açıdan öz olarak değerlendirmeye çalıştık.

Çalışmamızın birinci bölümünde; Alban Udi halkının sosyal yapısı başlığıyla Alban adının kaynağından, Alban ve Udi halklarının soy kökünden ve konuşulan dillerden, kullandıkları takvimden, coğrafi yapısı başlığı altında Albanya'nın sınırlarından, önemli şehirlerinden, siyasî yapısı başlığı altında ise Albanya devletinin kurulmasından, idari yapısından ve komşu devletlerin baskılarından bahsedilmiştir.

Araştırmamızın ikinci bölümünde; Alban Udi halkının dinsel inançları ve Hristiyanlığın yayılması başlığı altında Alban Udi halkının Hristiyanlık öncesi dini inançlarından, Güney Kafkasya'ya Hristiyanlığın girişi ve Gürcistan ve Ermenistan'da Hristiyanlığın yayılma sürecine değinilmiştir. Özellikle Albanyada Hristiyanlığın yayılma süreci ve devlet dini oluşundan, Devlet ve Katolikoslük düzeyinde yapılan faaliyetlerden, diyofizit monofizit parçalanması sonrasında devletin yükselişi ve çöküşünden bahsedilmiştir.

Araştırmamızın üçüncü bölümünde; Udi halkının günümüzdeki dini yaşantısı, inanç, ibadet, ayin, bayram, gelenek ve adetleri, Alban Udi Kilisesinin eklesiastik yapısı, Hristiyan toplumları ile olan ilişkileri incelenmiştir. Buna ilaveten Alban Udi halkının günümüzdeki durumu ve yaşantısı, Ermeni Kilisesi tarafından baskılar sonucu iki farklı dönemde nasıl Ermenileştirilmeye çalışıldığı ve Alban mimarisi ve kullanıma sunulan Alban Udi Kiliseleri araştırılmıştır.

Uzun ve meşakkatli çalışma sonucunda araştırmamızı bitirmemizi nasip eden Yüce Allah'a sonsuz şükürler olsun.

İdari yoğunluğun yanı sıra çalışmamıza zaman ayırarak araştırmamızın her safhasında kıymetli eleştirilerini ve yardımlarını esirgemeyen sayın danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mahmut Salihoğlu'na, eğitim boyunca değerli tavsiye ve yönlendirmelerini esirgemeyen Prof. Dr. Hakan Olgun ve Prof. Dr. Okan Yeşilot'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Ayrıca çalışmayı şekillendirme ve konunun akıcılığını oluşturma adına değerli tavsiyelerde bulunan Prof. Dr. Şinasi Gündüz ve Prof. Dr. İlyas Topsakal'a; yoğun meşguliyetlerine rağmen çalışmamızı baştan sona gözden geçirerek imla hatalarını düzeltmede şahsıma yardımcı olan Mustafa Açıkgöz'e teşekkürlerimi arz ederim.

Eğitim sürecinin başından sonuna kadar dualarını eksik etmeyen annem Sona ve babam Hemzet Efendiyev'e, çalışmamın sonuna kadar anlayış göstererek destek olan eşim Gülzar Efendiyeva ve oğlum İlyas Efendiyev'e teşekkürü bir borç bilirim.

Bu çalışmamın tamamlanmasında her türlü maddi ve manevi desteklerinden dolayı Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı idari ve personeline, Türk Milli Kültür Vakfı yönetici ve çalışanlarına özellikle Türkiye - Azerbaycan iş adamı İlqar İbrahimov'a teşekkürü bir vazife bilirim.

İSTANBUL 2018

Nizami EFENDİYEV

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ALBAN UDİ HALKININ SOSYAL – SİYASİ TARİHİ

1.1 Albanya Devletinin Sosyal Yapısı.....	14
1.1.1 Alban Adının Kaynağı	16
1.1.2 Alban Udilerin Soy Kökü ve Milliyeti	18
1.1.3 Konuşulan Diller ve Alban Takvimi.....	22
1.2 Albanya Devletinin Coğrafi Yapısı	27
1.2.1 Albanya'nın Coğrafi Yapısı ve Sınırları	27
1.2.2 Önemli Merkezi Şehirler.....	30
1.3 Albanya Devletinin Siyasi Yapısı	32
1.3.1 Devletin Kurulması.....	32
1.3.2 İdare Yapısı	34
1.3.3 Komşu Devletler İdaresinde Albanya.....	37

İKİNCİ BÖLÜM

ALBAN UDİ HALKININ DİNSEL İNANÇLARI VE HİRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

2.1 Alban Udi Halkının Hıristiyanlık Öncesi İnançları.....	46
2.1.1 Büyücülük	46
2.1.2 Totemizm	48

2.1.3 Aya ve Güneşe Tapınma	49
2.1.4 Putperestlik.....	53
2.1.5 Zerdüştilik	54
2.1.6 Yahudilik.....	57
2.2 Kafkasya`da Hristiyanlık	59
2.2.1 Gürcistan`da Hristiyanlığın Yayılması	59
2.2.2 Ermenistan`da Hristiyanlığın Yayılması	61
2.2.3 Albanya`da Hristiyanlığın Yayılması	64
2.2.4 Devletin Resmî Dini Olarak Hristiyanlık	71
2.2.5 Kafkasya`da Hristiyanlığın Parçalanması	79
2.2.6 Alban Udi Katolikosluğunun Yükseliş ve Çöküşü.....	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN UDİLER VE ALBAN UDİ KİLİSESİ

3.1 Temel İnanç Esasları	93
3.1.1 Teslis.....	94
3.1.2 Gelecek Dönem İnancı: Kurtuluş	96
3.1.3 Meryem	97
3.1.4 İkonalar	97
3.2 İbadet Anlayışları	99
3.2.1 Sakramentler.....	99
3.2.2 Günlük ve Yıllık İbadetler	108
3.2.3 Bayramlar	111
3.3 Gelenekler ve Adetler	116
3.3.1 Cenaze Töreni.....	116
3.3.2 Yiyecek ve İçecek Kuralları.....	117
3.3.3 Dini Eğitim ve Faaliyetler.....	118
3.3.4 Dini Bir Obje Olarak Haç ve Haç Taşları.....	121

3.4 Alban Udi Kilisesinin Ekleziastik Yapısı.....	122
3.4.1 Bağlı Oldukları Merkezi Otorite	124
3.4.2 Yahudilik ve İslama Bakışları	125
3.5 Diğer Hristiyan Kiliseleri İle İlişkiler	126
3.5.1 Katolik Kilisesi ile İlişkiler	127
3.5.2 Rus Ortodoks Kilisesi ile İlişkiler	127
3.5.3 Protestan Kiliseleri ile İlişkiler.....	128
3.5.4 Doğu Kiliseleri ile İlişkiler	128
3.5.5 Ermeni Gregoryen Kilisesi ile İlişkiler	129
3.6 Günümüzde Yaşayan Alban Udiler	136
3.7 Alban Mimarisi ve Alban Udi Kiliseleri.....	139
3.7.1 Kiş Mabedi	139
3.7.2 Çotari Mabedi.....	140
3.7.3 Kürmük Mabedi.....	140
SONUÇ	142
KAYNAKÇA	146
EKLER	166
ÖZGEÇMİŞ.....	190

KISALTMALAR LİSTESİ

ADN	Azerbaycan Devlet Neşriyatı
AKD	Azerbaycan Kültür Derneği
ASA	Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi
ASAM	Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DQİDK	Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi
f.	fasıl
H.	Hicrî
Hız.	Hazreti
k.	Kitap
M.	Miladi
MÖ.	Milattan Önce
MS.	Milattan Sonra
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
SSR	Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Birliği
t.y.	Tarihi yok
trc.	Tercüme
Y.y.	Yayınevi yok
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

A. Konunun Önemi ve Amacı

a. Çalışma Konusu

Çalışmamızın konusu Kafkasya’da Hristiyanlığın Tarihsel Gelişimi: Alban Udi Kilisesi Örneğidir. Araştırmamız Udi halkı ve bu halkı bünyesinde barındıran Albanya Devleti çerçevesinde gerçekleşerek geçmişten günümüze yaşanan tarihi, siyasi ve dini olayları ihtiva eder. Bir başka ifadeyle bu çalışmada Alban Udi Kilisesinin geçmişten günümüze dini faaliyetleri, inanç ibadet konularındaki davranış ve tutumları, Kiliseler arasında yaşanan tartışmalar, bölgedeki Hristiyan topluluklarla olan ilişkileri, dini merkezler, özellikle 705 yılı sonrası Ermenileştirme süreci gibi zoraki baskılar konu edinilmiş, günümüzde yaşayan Udi halkının uygulamadaki dini yaşantısı anlatılmıştır.

b. Çalışmanın Amacı

Dünya üzerindeki en kadim yerleşim bölgelerinden biri olması ve dünyadaki diğer topluluklarla ilişkisi olmayan dilleri konuşan halkların yaşamasından dolayı Güney Kafkasya bölgesi, tarih açısından önemli bir alan olmuştur. Değişik kaynaklarda Kafkasya hakkında bilgiler verilmiş olmasına rağmen, Güney Kafkasya’da Hristiyanlığın tarihi gelişimi konusunda derli toplu çalışmalar bulunmamaktadır.

Araştırmanın amacı Türkiye’de neredeyse hiç çalışılmamış bir konu olan Udi halkını ve bu halk çerçevesinde Güney Kafkasya’nın Hristiyanlık tarihini genel bir şekilde geçmişten günümüze değerlendirerek Alban Udi halkının dini inanç ve yaşantılarını objektif bir şekilde incelemektir. Diğer bir ifadeyle bu çalışmadaki amaç Hristiyanlığın Kafkasya coğrafyasına girişi ve bu çerçevede Kafkasya’nın ilk Hristiyan devleti olan Albanya Devletinin oluşumunda büyük etkileri olan ve günümüz Azerbaycan topraklarında varlıklarını devam ettiren Udilerin dini inanç ve uygulamalarını ortaya koymaktır.

Dini kurum ve teşkilatların faaliyetleri detaylı bir şekilde incelenecek, zaman zaman Udi halkıyla anket yapılarak halkın dini yaşantısı ortaya konmaya çalışılacaktır.

c. Çalışmanın Yöntemi

Kaynak toplama ve bilgi edinme aşamasında Azerbaycan'ın birçok şehir ve illerindeki kütüphanelere gidilerek konumuzla alakalı kaynaklardan yararlanılmıştır. Ulaşamadığımız kaynaklar, o bölgedeki kişiler sayesinde bazen orijinal bazen fotokopi halinde tarafımıza ulaştırılmıştır. Bu süreçte İSAM Kütüphanesi ve Online arşivlerden yeterli düzeyde yararlanılmıştır. Bu anlamda Alban Udi Kilisesinin tarihsel gelişimi, tarihsel araştırma yöntemiyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir.

Çalışmanın son bölümü ile ilgili Udi halkının dini ve kültürel yaşantısını araştırmak için Udi halkının toplu olarak yaşadıkları Kabele Nic kasabasında alan araştırması yapılmış, günümüzde yaşayan inanç ve ibadet gibi konular ile ilgili halka ve kilise görevlilerine sorular sorulmuştur. Yapılan mülakatlarla Udi halkının günlük yaşantılarındaki inanç ve dini uygulamaları tespit etmeye çalıştık. Bölgedeki kişilerden alınan bilgileri ve geçmişten bugüne olan değişiklik ve uygulamaları karşılaştırarak aktarmaya çalıştık.

d. Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışma Udi halkının başlangıçtan günümüze, dini ve siyasi faaliyetlerini ele alarak Hristiyanlık inancını günümüzde hangi şekilde devam ettirdiklerini araştırmaktadır. Bu araştırmadaki tüm incelemeler günümüz Udi halkının ve Albanya Devletinin tarihi ve dini yaşantısı dikkate alınarak gerçekleştirilmiş, Hristiyanlık inancının günümüz Udi halkının günlük yaşantısında hangi düzeyde uygulandığı anlatılmıştır. Ayrıca geçmişten günümüze Ermeni Kilisesi tarafından yapılan baskılar dikkate alınarak Alban Udi Kilisesi ve Ermeni Kilisesi ile ilgili karşılaştırmalar yapılmış, her iki kilise arasında cereyan eden tartışmalara değinilmiştir. Bölgedeki Gürcü ve Ermeni Kilisesi konumuzun dışında bırakılmış, Hristiyanlığın Gürcistan ve Ermenistan'da yayılması başlığıyla kısa ve öz olarak anlatılmıştır.

Gerek Kafkasya gerekse Albanya devletinin kültür, medeniyet, mimari, ticaret, sanat ve ziraat tarihi gibi konular, bu devlet bünyesinde yaşamış, halen de yaşamakta

olan diğer halklar çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur. Konumuzun dışında kalan ancak çalışmamıza ışık tutacak Alban Udi halkının sosyal, siyasi ve coğrafi yapısı gibi bazı konular ise belli bir düzeyde ele alınmıştır.

e. Çalışmanın Kaynakları

Tarih boyunca Azerbaycan büyük kültürlerin kesişme noktasında yer almış önemli bir coğrafyadır. Muhtelif milletler bu coğrafyaya komşu olarak yaşamıştır. Azerbaycan zaman-zaman bu milletlerin birbiriyle hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Alban, Arap, Fars, Türk, Rus ve Gürcü halkları bir şekilde Azerbaycan'ın tarihinde rol almışlardır. Bazen bu toprakların insanlarıyla savaşmış, bazen dayanışma içinde olmuş, bazen komşu olması sebebiyle Azerbaycan'da meydana gelen olaylarla yakından ilgilenmişlerdir. Bu halkların tarih kitaplarında, Azerbaycan ile ilgili malumatlar bu sebeplerden dolayı yer almıştır. Biz de Azerbaycan'ın geçmiş dönemini ele alırken farklı dillerde yazılmış bu eserleri gözden geçirdik. Albanya devleti ve Udi halkının dili ve kültürü gibi konularda birçok eser kaleme alınmış olmasında rağmen din ve inanç üzerine çalışmalar neredeyse hiç yapılmamıştır. Özellikle MS. 705 yılı itibariyle yıkılan Albanya devletinin mirasını benimseyen Ermeniler, bölgenin Hristiyanlık kültürünü de kendi dini kültürü gibi göstermişlerdir. Bu sebeptir ki ulaşabildiğimiz batı eksenli çalışmalarda sınırlı düzeyde Alban Udi toplumunun geçmişten günümüze Hristiyanlık inancıyla ilgili yüzeysel bilgilere ulaşılmış, bunun ötesinde Udi halkının Hristiyanlığı ve yaşantısı konusunda her hangi bir bilgi elde edilememiştir.¹ Buna ilaveten MS. VII. asır itibariyle bölgeye yapılan Arap fütuhatları

¹ Francis Robinson, **Cambridge Resimli İslam Ülkeleri Tarihi**, trc; Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005; Gerlof Van Vloten, **Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesih Akideleri Üzerine**, trc; Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara 1986; Hamilton Alexander Roskeen Gibb, **The Arab Conquests in Central Asia**, trc; Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara 2005; Richard G. Hovannisian, **The Armenian People from Ancient to Modern Times**, St. Martins Press New York 1997; Bishop S. Kaloustian, **Saints and Sacraments of the Armenian Church**, Archbishop Shnork Kaloustian, 1969; Alexander h. Grant m. A., **The Church Seasons**, London 1869; Jhon Fulton, **Ten Epochs of Church History**, Charles Scribners Sons, New York 1898; Alban Butler,, **The Lives of the Saints**, Global Grey 2017; Mc Birnie, **The Search for the Twelve Apostles**, Seedm Press, t.y.; Herbert J. Thurston, S. J., Donald Attwater, **Butler's Lives of the Saints**, Christian Classics, Westminster, Maryland, America 1990; Nicolas Zernov , **Eastern Christendom**, A Study of the Origin and Development of the Eastern Orthodox Church, University of Oxford, G. P. Putnam's Sons, New York 1961; Charles King, **The Ghost Of Freedom: A History of the Caucasus**, Oxford University Press, New York 2008; B. J. Kidd, D. D., **Documents Illustrative of the History of the Church**, Society For Promoting Christian Know Ledge. London The Macmillan Company, New York 1923; B. J. Kids, **The Churches of Eastern Christendom**, Routledge Library of Religion, New York and London, 2010; Peter Benjamin Golden, **The Q'azars: Their History and Language as Reflected in the Islamic, Byzantine, Caucasian, Hebrew and Old Russian Sources**, Columbia University, Ph.D., 1970; Robert Gregory Bedrosian, **The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries**, Ph.D. in The

sonucunda birçok İslam tarihçisi güney Kafkasya hakkında bilgi vermiştir. Arap kaynaklarına bakıldığında, bölgenin coğrafi ve iklimsel durumu, fetihler, vali atamaları, isyanlar vb. bilgiler bulunmasına rağmen Alban Udi halkı ve Kilisesi konusunda bilgi bulunmamaktadır. Genel itibarıyla bazı şehir halklarının Hristiyan olduğu bilgisi verilmektedir.² Alban Udi toplumu üzerine yapılan çalışmalar genellikle Azerbaycan, Rus, Gürcü ve Ermeni yazarlara aittir.

Çalışmamızda kullandığımız eserlerin bazılarının bibliyografya dışında biraz daha detaylı şekilde tanıtılmasının uygun olacağını düşündük. Bu eserlerden önemli gördüklerimiz hakkında kısaca bilgi verilecektir.

Faculty of Philosophy, Columbia University 1979; Sean Pollock, **Empire by Invitation? Russian Empire Building in the Caucasus in the Reign of Catherine II**, Ph.D. of Philosophy, Harvard University, Cambridge, Massachusetts 2006; Richard H. Hawley, **Ethnic Violence in the Former Soviet Union**, Ph.D of Philosophy, The Florida State University College of Social Sciences 2011; Brian Gilson, **Ethno Symbolism and Government Discourse in Azerbaijan**, East Central University, America 2013; Lara Fabian, **Examining The Archaeology Of ‘Antik’ Quity: The Eastern Caucasus Beyond Rome and Parthia**, Ph.D. of Philosophy, Art and Archaeology of the Mediterranean World Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania 2018; Ernest Renan, **The History of the Origins of Christianity**, London 1875; Philip Schaff, **History of the Christian Church**, I-VI, Publisher Christian Classics Ethereal Library, 1882; Committee, **The International Standard Bible Encyclopedia**, Chicago, The Howard-Severance Company 1915; John M. Robertson, **A Short History of Christianity**, The Bationalist Press, London, 1902; Robert W. Thomson, **Rewriting Caucasian History**, Clarendon Press, Oxford, 1996; Nora Dudwick, **The Case of the Caucasian Albanians : Ethnohistory and Ethnic Politics, in Cahiers Du Monde Russe et Soviétique**, Creative Commons, University of Pennsylvania, 1990; D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khazars**, Princeton University Press, America, 1967; Simon Payaslian, **The History of Armenia**, Palgrave Macmillian, New York, 2007; **Encyclopedia of Religion**, United States of America, t.y.; Margaret M. Mitchell, Frances M. Young, **The Cambridge History of Christianity**, I-IX, Cambridge University Press, 2008.

² Abul Farac, **Abul Farac Tarihi**, trc; Ömer Rıza Doğrul, **Türk Tarih Kurumu**, Ankara, 1999; Belezuri, **Futuhu’l Buldan**, trc; Mustafa Fayda, **Siyer Yayınları**, İstanbul, 2013; Ebu Osman Amir bin Bahr el Cahiz, **Menakıb Cund el Hilafa ve Fazail el Etrak**, trc; Ramazan Şeşen, **Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları**, Ankara, 1967; Ebu’l Feda, **el-Muhtasar fi Ahbari’l Beşar**, Kitabul İlmiyye Yayınları, Beyrut, 1997; Ebü’l Fida, **Takvimü’l Buldan**, trc; Ramazan Şeşen, **Yeditepe Yayınevi**, İstanbul 2017; Ed Dineveri, **el-Ahbaru’t Tıval**, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y.; El Mukaddesi, **Ahsenu’t Takasim fi Marifeti Akalim**, Madbuli Matbaası, Kahire 1991; Taberi, **Tarihu’l Ümem ve’l Mülük**, trc; Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, **Meb Yayınları**, İstanbul 1991; Zehebi, **Siyer-i Alami’n Nûbelâ**, Müessesetü'r Risâle, Beyrut 1996; Halife b. Hayyat, **Tarihu Halife bin Hayyat**, trc; Abdulhalik Bakır, **Bizim Büro Basımevi**, Ankara 2001; İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, trc; A. Sait Aykut, **YKY**, İstanbul, 2004; İbn Cevzi, **El Muntazam fi Tarihi’l Mülük ve’l Ümem**, Daru’l Kütübi’l İlmiyye Yayınları, Beyrut 1992; İbn Fadlan, **Seyahatname**, trc; Ramazan Şeşen, **Yeditepe Yayınevi**, İstanbul 2017; İbn Havkal, **İslam Coğrafyası**, trc; Ramazan Şeşen, **Yeditepe Yayınevi**, İstanbul 2017; İbn Kesir, **el-Bidaye ve’n Nihaye**, Mektebetü'l Maârif, Beyrut 1981, İbn Kuteybe, **El-İmame ve’s-Siyase**, trc; Cemalettin Saylık, **Ankara Okulu Yayınları**, Ankara 2017; İbn Esir, **El Kamil fi’t Tarih**, trc; Heyet, **Bahar Yayınları**, İstanbul 1991; Mesudi, **Murucu’z Zeheb**, trc; Ahsen Batur, **Selenge Yayınları**, İstanbul, 2004; Ramazan Şeşen, **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017; Yakubi, **Tarihu’l Buldan**, Daru’l Kütübi’l İlmiyye, Beyrut 2002; Yakut el Hamevi, **Mu’cemu’l Buldan**, Sadir Yayınevi, Beyrut, 1977.

Azerbaycan Türkçesiyle Yazılan Kaynaklar

İslâmî dönem öncesi ve sonrası hakkında Azerbaycan'da yapılan araştırma sayısı henüz istenilen seviyede değildir. Lâkin konumuza ışık tutacak değerli eserler kaleme alınmaya başlanmıştır.

Moisey Kalankaturklı'nın Albaniya Tarihi isimli eseri: Azerbaycan'ın İslâmî dönem öncesi ve sonrası ile ilgili geniş bilgi veren yegâne eser sayılabilir. Eser ilk olarak Alban dilinde yazılmıştır. Sonraları Ermenilerin eline geçen eser Eski Ermeni (Grabar) diline çevrilmiş ve günümüze de bu yazı ile gelmiştir. Birçok yazar bu eseri, Ermeni kaynağı olarak tanıtmaktadır. Üç kitaptan oluşan eserin ilk iki kitabı M. Kalankaturklı tarafından kaleme alınmıştır. Üçüncü kitap ise Moisey Dashuranlı tarafından yazılmıştır. İlk iki kitabın yazarı olan Moisey Kalankaturklı, VII. asrın son çeyreği ve -VIII. asrın ilk yıllarının canlı şahididir. Eser bu özelliği sebebiyle çalışmamızla ilgili orijinal bilgiler içermektedir. Bu eser günümüz Azerbaycan'ın kadim tarihini ayrıntılı olarak anlatan tek eser kabul edilir.

Albaniya Tarihi kitabı başta Kafkasya'nın yerli halkı olan Albanlar olmak üzere Türk, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve diğer Türk kavimlerinin askerî, sosyal ve medenî durumu hakkında önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca Albanya'nın coğrafi yapısı, ekonomik zenginlikleri ve Hazarların Kafkasya'ya hücumları hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

Albaniya Tarihi eseri ilk defa Ermeni dilinden K. Patkanov tarafından Rusçaya 1861 yılında Saint Petesburg'da, C. J. F. Dowestt tarafından İngilizceye 1961 yılında Londra'da ve Ziya Bünyadov tarafından Azerbaycan diline 1993 yılında çevrilmiştir. Bu eser 2006 yılında Yusif Gedikli tarafından Azeri Türkçesinden Türkiye Türkçesine kazandırılmıştır. Araştırmada kitabın Rusça ve Azerbaycan Türkçesi baskılarından faydalanılmıştır.

T. M. Memmedov, Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda isimli eseri: Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü İlmi Şurası'nın kararına göre Bakü'de Tahsil yayınevi tarafından 2006 yılında basılmıştır. Bu çalışma, araştırmacılara, öğrencilere ve geniş okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Dokuz fasıldan oluşan kitapta ilk defa bölgeyi konu edinen ülke ve dünya tarihçilerinin araştırmalarına eleştirel yaklaşmış, karşılıklı mukayeseler sonucunda konular değerlendirilmiştir. Eserde, arkeolojik ve

etnografik materyaller tahlil edilerek, I.-V. yüzyıl Albanyası'nın coğrafi, ekonomik, siyasi ve kültürel yapısı incelenmiştir. Bu çerçevede Alban kilisesi de ele alınmıştır. Eserin birinci faslında Azerbaycan tarihinin ilk ve orta çağ dönemlerini araştıran 80'i aşkın araştırmacıdan ve eserlerinden bahsedilmektedir.

Kafkas Albanyası İlk Orta Asırlarda Azerbaycan tarihinin aydınlatılması ve Albanya şehirlerinde yerleşen Türk kavimlerinden bahsetmesi açısından önem arz eden bir eserdir. Aynı zamanda Alban Kilisesi ve gelişim sürecini de ayrıntılı ve karşılaştırmalı bir şekilde değerlendiren nadir bir eserdir. Sonuç olarak kitapta İslamiyet öncesi Türk kavimlerinin Azerbaycan'daki varlıkları, dini siyasi ve tarihi anlatılmıştır. Dolayısıyla kitap İslam öncesi Alban Udi halkı ile ilgili değerli bilgiler sunmakla birlikte Türk tarihi açısından da önemli bir kaynak olup, bu sahada çalışan araştırmacıların faydalanabileceği bir eserdir.

Abbaskulu Ağa Bakıhanov'un Gülistân-i İrem isimli eseri: XIX. yüzyıl Azerbaycan'da yazılmış değerli araştırmacılarıdır. Azerbaycan, özellikle Albanya ve Dağıstan tarihleri hakkında değişik bilgilerin olması ve Emeviler zamanında İslâm ordularının ezeli düşmanı Hazar halkıyla yaptıkları savaşlar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Özellikle eser Şirvan ve Derbent'in sosyal ve kültürel dokusunu batı ve doğunun önemli kaynakları ışığında irdelenmiş, bölgenin siyasi yapılanmasını ve bu yapılanmada rol alan devlet ve milletlerin çatışmalarını geniş bir şekilde incelemiştir. Eser Fazilet sahibi kişilerin kısa biyografilerini de içermektedir. Aynı zamanda Osmanlı devletinin Kafkasya ve Azerbaycan'a olan yürüyüşlerinde Kırım Türkleri ve Girayların iştiraki ve faaliyetleri anlatılır. Eser, Arran, Şirvan ve Derbent 'in İslâm orduları tarafından fethi, Hazar akınları ve onlara karşı verilen mücadeleler açısından önemli bir kaynaktır. Azerbaycan tarihi araştırmalarında memba niteliği taşıyan bu eseri, konusu itibarıyla sosyal, siyasal ve kültürel tarihe kaynaklık etmesi bakımından önem arz etmektedir.

Ziya Bünyadov'un Azerbaycan VII-IX. Yıllarda isimli eseri: Müellif, Azerbaycan'ın Araplar tarafından fethedilmesi, sosyal, iktisadî ve siyasî yapısını konu edinmekle birlikte Alban Kilisesi ve Katolikosluğu, Ermeni Kilisesi ile yaşanan tartışmalar, Hazar hücumları ve Babek İsyanı hakkında bilgi vermektedir.

Ziya Bünyadov ve Yusifov Y.B'nın Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirden XX. Asradək isimli eseri: Müellif, bu eserinde Azerbaycan'ın en kadim devrinden başlayarak XX. asra kadar bu topraklarda gelmiş geçmiş tüm devletlerden, onların siyasî, sosyal, iktisadî ve coğrafi durumlarından ve bağlı oldukları inançlardan bahsetmektedir. Eserin güzel yanı Albanya dönemini başlangıçtan itibaren alarak Sovyet Sosyalist Devleti'nin Alban Kilise hâkimiyetini ortadan kaldırarak Albanların tarihten silinmesine kadar birçok bilgileri aktarmasıdır. Eser Azerbaycan tarihini ilk zamandan sonlara doğru güzel bir şekilde sıralaması bakımından çok kullanışlı ve bilgilere kolayca ulaşılmalıdır.

Feride Memmedova'nın Albanyanın Siyasî Tarihi ve Tarihi Coğrafyası isimli eseri: Müellif, bu eserinde Albanya'nın tarihi coğrafyası, siyasî tarihi, kiliseler, Alban edebiyatından, Albanya Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçirdiği devlet baskılarından bahsetmektedir. Eser, Arapların VII. yüzyılda Azerbaycan'ı fethine kadar zengin bilgiler içerir. Bu eser metot olarak Alban, Ermeni, Gürcü, antik ve orta çağ müelliflerinin yazılı membalarına tarihi, arkeoloji, coğrafi eserlere hukuki evraklara, umum dünya kilise dokümanlarına, aynı zamanda yerli Alban ve Ermeni kiliselerinin arşiv dokümanlarına dayanarak kaleme alınmıştır. Eserin Rusça ve Azerbaycan Türkçesi nüshaları vardır. Biz araştırmamızda her iki nüshayı karşılaştırarak kullandık.

İkrar Aliyev'in Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirden XX. Yüzyılın Başlangıcına Kadar isimli eseri: Müellif, Azerbaycan halkının en kadim devrinden XX. Yüzyılın başlarına kadarki tarihi, ayrıntılı bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Burada Azerbaycan topraklarında kadimden ve orta çağda mevcut olmuş devletler, kadim ve orta çağda Azerbaycan'da baş vermiş etnik değişiklikler ve Azerbaycan halkının oluşumundan bahsedilmektedir. Bu devirde Azerbaycan'ın sosyal, iktisadî ve siyasî durumu, Azerbaycan hanlıkları, Azerbaycan'ın Çar Rusyası tarafından işgali, işgalden sonraki devirde vuku bulmuş sosyal, siyasî ve dinî hâdiseler ayrıntılı bir şekilde aktarılmıştır. Eserin Rusça ve Azerbaycan Türkçesi nüshaları mevcuttur. Biz araştırmamızda Azerbaycan Türkçesi nüshasından yararlandık.

Faik İsmayılov, Alibala Ağayev'in Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü isimli eseri: Son dönemlerde yazılmış eserlerden olup Alban topraklarında Ermenilerin yayılmasından, Ermenilerin, Alban mabetlerinin görünümünü

değiştirerek Ermeni mimarisine benzetmelerinden bahsetmektedir. Azerbaycan topraklarındaki tarihi abidelerin, özellikle Albanya dönemi Hristiyan abidelerinin Ermeniler tarafından nasıl benimsendiğini bariz gerçeklerle belirtmektedir.

L. H. A. Guliyev, A. S Bahtiyarov'un Azerbaycan'da Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetteki Kalıntıları isimli eseri: Azerbaycan'ın bazı il ve ilçelerinde günümüze kadar muhafaza edilmiş dini ayin mekânlarının menşei, sosyal hayatta görülen kadim dini merasimlerin ve ayinlerin, tarihi köklerini açığa çıkaran önemli bir eserdir. Eser, Hristiyanlık öncesi ve sonrası birçok dini inançları ve bu inançlara bağlı ayinler hakkında bilgiler içermektedir.

Yesai Hasan Celalyan'ın Alban Ülkesinin Kısa Tarihi isimli eseri: Bu eserin kıymetli oluşunun nedeni onun yazarı olan Yesai Hasan Celalyan'ın Alban Katolikosu oluşudur. Yesai'nin bu eseri kendi Katolikosluk dönemini ihtiva etmektedir. Eser Albanya tarihinin son orta çağ dönemini anlatır ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan'da ve onunla komşu vilayetlerdeki siyasî durumu aksettirmektedir. Orta çağ araştırmacıları için faydalı bilgiler içeren eser ilk olarak Albanca yazılmış daha sonra eski Ermeniceye tercüme olunmuştur. Eserin T. İ. Ter-Grigoryan tarafından Rusçaya tercüme edilmiş nüshası da bulunmaktadır. Biz eserin Azerbaycan Türkçesinden yararlandık.

Naile Velihanlı'nın Ereb Hilafeti ve Azerbaycan isimli eseri: İslâm ordularının Azerbaycan'a ilk yürüyüşlerinden, Azerbaycan'ın fethine, Emevi, Abbasi hilafeti döneminde Azerbaycan'da siyasî, dinî sosyal durumdan bahsedilmektedir. Aynı zamanda fetihlerden sonra hilafetin vilayetleri Azerbaycan ve Arran hudutlar, şehir ve yolları anlatılmaktadır. Müellif eserin sonlarına doğru Arap yazarlarının, Azerbaycan ve Hazar Denizi konusundaki düşüncelerine yer vermiştir.

Sara Aşurabeyli'nin Şirvanşahlar Dövleti isimli eseri: XIX. yüzyılda Şirvan ve Şirvanşahlar hakkında yazılmış müstakil eserlerden biridir. Eser Albanya'nın Şirvan bölgesinin coğrafi, etimolojik, siyasî, dinî ve ekonomik özelliklerini izah ederek, Şirvan bölgesinde yaşanmış olayları, Hazar Müslüman akınlarını anlatmıştır. Eserin Rus ve Azerbaycan Türkçesi baskıları olup, biz araştırmamızda Azerbaycan baskısından yararlandık.

Georgi Keçaari'nin Udilerde Ananevi Yas Merasimleri isimli eseri: Günümüz müelliflerinden Udi asıllı yazar bu eserinde Alban kabilelerinden biri ve Albanların yegâne torunları olan Udilerin sosyal hayatından, kültüründen bahsetmektedir. Albanların yegâne varisleri olma hasebiyle Udilerin günümüz hayatından bahseden bu eser oldukça kıymetli ve günümüz Udiler hakkında güzel bir kaynak eseridir.

Mirza Bala'nın Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya isimli eseri: Albanya isminin kaynağından, Albanya'nın coğrafi, etnik, durumundan esaslı bilgiler vermekle beraber Albanya Devleti'nin dini durumundan, Hristiyanlık ve daha önceki inançlarından genel olarak bahseder. Bir araştırma usulünde yazılmış kıymetli bir eserdir.

Rusça Yazılmış Kaynaklar

R. B. Geyuşev'in Gandzasar Pamyatnik Kavkazskoy Albanii isimli eseri: Gandzasar Mabedinin inşa edildiği dönemler ve bu dönemdeki siyasî iktisadi sosyal durumdan, Gandzasar Mabedinin Alban Kilisesinin merkezi oluşundan bahseder. Ayrıca bu dönemler Albanların yeniden güç kazanması ve kilise edebiyatının artması bakımından da önemlidir. Bu eser Alban tarihinin sonlarına yakın olayları ihtiva etmesi açısından çok önemli bir eserdir.

Mahmud İsmail'in İstoriya Azerbaydjana isimli eseri: Azerbaycan tarihini genel olarak anlatan bu eser Atropaten'den ziyade Kafkasya Albanyası'nın kuruluş döneminden, Arapların Azerbaycan'ı fethine kadarki dönemden, Albanya'nın komşu devletlerle ilişkilerinden bahsederek zaman zaman Hristiyanlıktan sonraki dini durum hakkında bilgiler vermektedir.

D. A. Ahundov'un Arxitektura Drevnego i Rannesrednevekovogo Azerbaydjana isimli eseri: Azerbaycan'ın kadimden günümüze kadar var olmuş veya hala da varlığını devam ettiren birçok abide ve mabetlerin resimlerini bir arada bulundurmaktadır. Eserde yıkılmış veya harabeye dönüşmüş mabetlerin projeleri verilmiş ve bu mabetlerin nerde ne zaman inşa edildiğinden bahsedilmiştir. Eser birçok Alban mabet resimlerini ve onlara ait bilgileri bir arada bulundurma özelliği taşıyan neredeyse yegâne eserdir.

B. Kafkasya Coğrafyasına Genel Bir Bakış

Kafkasya coğrafyasına değişik kavim ve kabilelerin sürekli taarruzları, yerli halkı kültür ve etnik olarak etkilemiştir. MÖ. 7. yüzyılda bu coğrafyada yaşayan halkların kültür ve cenaze töreni ile ilgili farklılıklar, bu bölgede değişik toplulukların varlığının belirtisidir.³

1200 km uzunluğundaki Kafkas dağları, bu coğrafyayı, kuzey ve güney Kafkasya olmak üzere ikiye bölmekte ve farklı kültürler arasında bir set görevi üstlenmektedir. Kafkasya bölgesi, genellikle dağlık arazilerden oluşur. Yerleşim bölgeleri yüksek yaylalarda ve dağ yamaçlarındaki düzlüklerde kurulmuştur.⁴ Askeri olarak stratejik konuma sahip olan bu bölge, Kafkasya'ya hükmetme açısından birçok devletin dikkatini çekmiştir.

Günümüz Asya kıtasının temelini oluşturan Kafkasya, eski Yunancada “As” olarak isimlendirilmiştir. Nogayların “yaldız”, Tatarların “jalbuz”, Yunanlıların, “vounóason” /Asların dağı olarak isimlendirdikleri Kafkasya, diğer bir görüşe göre, Türkçe ve Farsça kelimelerin birleşiminden oluşmuştur. Farsça “kuh” (dağ) kelimesiyle, eski Türkçedeki “beyaz” anlamına gelen *kas* kelimesinin oluşturduğu Kafkasya kelimesi Asya kıtasının tamamına isim olarak verilmiştir.⁵ Güney Kafkasya doğu ve batı arasında bağlaç konumunda birçok devlete ev sahipliği yapmış ve yapmaktadır. Güney Kafkasya'da eskiden bu yana isim değiştirmiş olarak İberiya /Gürcistan, Albanya / Arran /Azerbaycan ve Ermenistan devletleri, belirli farklılıklarla günümüzde de aynı arazilerde varlığını sürdürmektedir.⁶ Bu devletlerin de içinde bulunduğu bölgeler tarihin yönünü değiştirecek birçok gelişmeye tanıklık etmiştir.

MÖ. Alan topluluğunu yenerek bu topraklara yerleşen Hunlar, Güney Kafkasya'ya inişleri itibarıyla, buraları vatan edinmiştir.⁷ Genel olarak bakıldığında, bölgeye ilk gelen Kimmerler olmuştur. İskitler de Kimmerler'in bir kolu olarak Kuzey

³ İrade Hüseyinova, “Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları”, *İrs Arkeoloji*, 4 (8), 2013, s. 10.

⁴ Muhammet Kemaloğlu, “Kafkasya Tarihi Geçmiş- Etnik- Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”, *Akademik Bakış Dergisi*, sayı 32, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırgızistan 2012, s. 3.

⁵ Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul, Gökkuşbu Yayınları, 2005, s. 17.

⁶ Ufuk Tavluk, *Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya*, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2002, s. 11.

⁷ Kadircan Kafı, *Şimali Kafkasya*, İstanbul, Vakit Matbaası, 1942, s. 54.

Kafkasya'ya hâkim olmuştur. Bölgede Kimmer ve Saka kültürü hâkim olmuştur.⁸ Kafkasya coğrafyası, etnik çeşitliliği ve farklılığı bakımından dünyanın en dikkat çekici coğrafyasıdır. Son dönemlerde, bu bölgede yaşamış olan irili ufaklı tüm halklar, arkeoloji, etnografi, antropoloji ve epigrafi verilerine dayanılarak araştırılmaktadır.⁹

Güney Kafkasya iki kıtayı birleştirdiği gibi, batıdan doğuya geçit görevini üstlenmiş, birçok devletin ilgisini çekmiştir. Her dönemde büyük güçler stratejik planlamalarını yaparken Kafkasya coğrafyasını göz önünde bulundurmuşlardır. Tarihin belirli dönemlerinde farklı devletlerin işgal ve istilalarına maruz kalmış Kafkasya, birçok topluluk ve medeniyete vatan olmuş, ev sahipliği yapmıştır. Bölge üzerinde büyük devletlerin mücadelesi hiç durmamış, kadim dönemlerde Roma, Pers ve İskitler, orta çağda Bizans, Sasani ve Hazarlar, MS. VII. yüzyıl itibarıyla da Araplar bu mücadelelere katılmıştır. Genel olarak bakıldığında Kafkasya'da en kalıcı izleri bırakan Selçuklular ve Moğollar olmuştur.¹⁰

Albanya toprakları, komşu devletler arasında zaman zaman el değiştirmiş, MS. VI –VII. yüzyıllarda Bizans – Sasani savaşlarına sahne olmuştur. Daha sonraki dönemlerde güney Kafkasya'dan başlayarak kuzeye doğru İslam fetihleri yayılmıştır. Söz konusu devletlerin karşılıklı savaşları sonucunda bu coğrafyadaki devletlerin sınırları, farklı şekiller almıştır. Dolayısıyla ister dini faaliyetler sonucu, isterse stratejik bölgelere sahip olma arzusu, tarihten günümüze çeşitli devletlerin Kafkasya topraklarına sahip olmasına yol açmıştır. Bu coğrafyada göçebe halkların çoğunlukta olması, genel toplum birliğinin oluşumuna engel olmuştur. MÖ. VII. yüzyılda İskit ve Saka boylarının da bu topraklara gelmeleri, Türk boylarının bu coğrafyada etnik açıdan çoğunluğu oluşturmalarına neden olmuştur.¹¹ Daha sonraki asırlarda Arap ve Hazarların bu coğrafyadaki etkinlikleri sonrasında bölgeye akın eden Türk boyları, bu coğrafyayı farklı bir biçimde şekillendirmişlerdir.¹² Kafkasya'nın kendi menfaatleri doğrultusunda çok büyük öneme sahip olduğunu bilen Ruslar, daha sonraki dönemlerde bu bölgeleri ele geçirmeyi başarmışlardır.

⁸ Behaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara, TTK Yayınları, 1984, s. 25.

⁹ Hüseyinova, **Eski Kafkasya Tarihini...**, s. 11.

¹⁰ Kemaloğlu, **Kafkasya Tarihi...**, s. 3.

¹¹ Okan Yeşilot, **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2015, s. 2.

¹² Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, İstanbul, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 1979, ss. 21-22.

Rusya, ilk kez 914 senesinde Volga ve Don nehirlerini geçerek kuzey Kafkasya'ya girmiş ve bölgenin bütününe hâkim olma planlarını başlatmıştır.¹³ Rusya'nın Kafkasya'da ilk hâkimiyeti Kazan'dan başlamıştır. İlk başlarda Kuzey Kafkasya'ya baskınlar yapan Rusya, daha sonraki dönemlerde Derbent ve Bakü gibi birçok şehir ve beldeyi ele geçirmiştir. Astrahan'ı da kendi topraklarına katmış olan Rusya, 1554 yılı itibariyle Kafkasya'nın çoğuna hâkim olmuştur.¹⁴

Kafkasya'da yabancıların arkeolojik ve tarihi araştırmalar yapmasına Rusya tarafından XX. yüzyıla kadar izin verilmemiştir. Bu coğrafyanın etnik oluşumu, tarihi olay ve arkeolojik çalışmalar, Rus bilimcilerin vermiş oldukları bilgiler çerçevesinde şekillenmiştir. Kuzey Kafkasya'ya ait ilk arkeolojik çalışma, yine Rus Arkeoloji Derneği tarafından 1849 senesinde gerçekleştirilmiştir. Araştırma ve arkeolojik kazılarda bulunmuş kanıtlar, bu bölgelerdeki yaşamı çok eski tarihlere götürmektedir. Azerbaycan topraklarındaki Azıh mağarası ve burada bulunmuş kadim dönemlere ait eşya ve insan kafatası buluntuları, bu bilgileri doğrulamaktadır.¹⁵

Azerbaycan'ın Araz nehrinin kuzeyindeki topraklar eski kaynaklarda Albanya olarak isimlendirilmektedir. Albanya ile ilgili ilk malumatları veren Strabon'a göre Albanya (*Alvanoı*), kuzeyde Sarmatiya (*Sarmatón*),¹⁶ batıda İberiya (*Ivirían*),¹⁷ güneybatıda Ermenistan'ın (*Ármenon*) belirli arazileri ile sınırlandırılmıştır.¹⁸ Konumuzun sınırları Udi halkı çerçevesinde Hristiyanlık olması hasebiyle, burada Udileri bünyesinde bulunduran Albanya devletini ele almak gerekir. Bu sebeple Albanya devletini de kapsayacak şekilde Udi halkının Kafkasya'daki Hristiyanlık öncesi ve sonrasını ve tarihsel gelişimini bir arada ele alacağız.

¹³ Kaflı, *Şimali Kafkasya...*, s. 60-61; Aydın, *Üç Büyük Gücün...*, s. 25.

¹⁴ Kaflı, *Şimali Kafkasya...*, s. 74-75.

¹⁵ Hüseyinova, *Eski Kafkasya Tarihini...*, s. 4-7.

¹⁶ Sarmatiya, günümüz Dağıstan bölgesini ifade etmektedir.

¹⁷ İberiya; Şimdiki Gürcistan'ın doğusu anlamına gelmektedir. Ayrıca, günümüz Gürcistan devletinin eski kaynaklardaki ismidir.

¹⁸ Strabo, *The Geography of Strabo*, ed. H. L. Jones, London, Cambridge Mass, Harvard University Press, William Heinemann, 1924, XI, 2/15, 4/1.

I. BÖLÜM

1. ALBAN UDİ HALKININ SOSYAL – SİYASİ TARİHİ

1.1 Albanya Devletinin Sosyal Yapısı

Udi halkını da bünyesinde barındıran Albanya devletinin arazisinde çeşitli isimleri taşıyan etnik gruplar yaşamışlardır. Burada Sakasen, Mük, Uti, Gargar, Udi, Ud, Sovde, Kaspi, Gel, Leg vb. isimleri taşıyan etnik grupların yanı sıra Türk kökenli toplulukların da yaşadıkları kaydedilmektedir.¹⁹ Bazı araştırmacılar, Uti, Ud ve Udi etnik gruplarını tek bir kökene bağlamışlardır. Ancak Udi, muhtemelen günümüz Udilerinin, kendilerine verdikleri addır. Milattan önce Hazar denizinin kuzey kıyısında Utidors tayfası, Hun birliği içerisinde Utigur tayfası olarak temsil edilmiştir. Utilerle Udilerin bir tek soydan geldiğini ileri sürmek için herhangi bir tarihi delil bulunmamaktadır. Muhtemelen, Udiler erken dönemde Hristiyanlığı kabul etmiş, VI-VII. asırlarda Hunların baskıları ile Hazar denizinin kuzey batı kıyılarını terk ederek, Kabele şehrine göç etmişlerdir.²⁰ “Alban” ismi eski kaynaklarda bu bölgede yaşayan tüm etnik grupları kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Strabo bu etnik grupların 26 farklı dil konuşan kabilelerden oluştuğunu söylemektedir.²¹ Bu kabilelerden biri de, sözünü ettiğimiz Udiler olmuştur.

Bazı antik tarih yazarları Albanları bu coğrafyanın yerli ahalisi değil de dışarıdan göç etmiş olarak kabul etmektedirler. Z. Bünyadov Alban etnisitesini Türklüğe dayandırırken, farklı bir değerlendirme olarak Pompey’in, Albanların Fessaliya’dan geldiklerini kaydettiğini söylemektedir.²²

Milattan önceki dönemlerde Albanya topraklarında farklı etnik grupların yaşadığı bir gerçektir. Tarihçi Herodot bu coğrafyada yaşayan kavimler olarak Kaspianlar (*Kaspi*), Utiler (*Utia*), Mükler’in (*Mykos*) adını zikretmiştir.²³ Strabo ise bu

¹⁹ Baharlı Veliyev, Mehmed Hesin, **Azerbaycan: Fiziki Coğrafi Etnografi ve İktisadi Oçerik**, Bakü, Azərbaycan Neşriyatı, 1993, s. 93; Mahmut İsmayıl, **İstoriya Azerbaydjana**, Bakü, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1993, s. 27-29; Mirali Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünürken**, Bakü, Azərneşir Yayınları, 1989, s. 6.

²⁰ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 230-231; Cavadov, **Azerbaycan’ın Azsayılı...**, s. 211.

²¹ Strabo, **The Geography**, XI, 4/6.

²² Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 152-153.

²³ Herodot, **Herodot Tarihi**, trc; Müntekim Ökmen, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları. Aralık 1973, k. III. f. 93.

kavimlerden başka Gel²⁴, Leg, Mard, Amard, Gargar ve diğer etnik grupların da bu bölgede yaşadıklarını belirtmiştir.²⁵ Albanya'nın Dağıstan sınırına yakın arazilerde yaşamış Lezgi dilli halklar zamanla güneye doğru yayılmışlardır. Antik kaynaklarda da belirtilen Udi ve Ud kavimleri, Albanya'nın kuzey doğusunda Hazar denizinin kıyısında yaşamışlardır. Utiler ise hem Albanya'nın hem de Aderbayga'nın (*Atropaten*) arazisinde yaşamışlardır. Bazı araştırmacılara göre Udi, Uti ve Albanlar aynı etnik kökene sahip olup Kafkas dillerini konuşmaktaydılar. Bu görüş temel alınarak Albanya'nın Uti vilayetinin ahalisi Kafkas dilli Udiler ile aynileştirilmiştir. Ancak, Udi adının günümüz Udileri de içine alacak şekilde kullanılması XVII. yüzyılda olmuştur. Anlaşıldığı üzere Udi adı hem Kafkas- İber dilli hem de Türk dilli etnik gruplara izafe edilmiştir.²⁶

Albanya'nın güney doğusunda Kaspiler yaşamışlardır. Strabo'nun verdiği bilgiye göre Kaspiana da Albanlar'ın ülkesine dâhil edilmiştir.²⁷ Büyük olasılıkla “Kas/Kaş” Albanya'da ve şimdiki Azerbaycan'da yaşayan Türk kökenli kavmin diğer bir adı olmuştur. Son dönem araştırmalarına göre “Kas” ismi birçok Orta Asya ve Altay toplumu tarafından kullanılmıştır.²⁸ Aynı zamanda Albanya arazisinde Kür nehrinin doğu kıyısından Kafkas dağlarına kadarki arazide Sakalar da meskûn olmuşlardır. Albanya arazisindeki Sak etnik grubunun ismi, Sakasen vilayetinin adı olmuş, ayrıca günümüz Şeki şehrine de ismini vermiştir. Zamanımızda bu bölgede mevcut olan Zagatala şehrinin ismi de “Sakların tarlası” manasına gelen Sakatala kelimesinden gelmektedir.²⁹ Mehmet Saray, Albanlar'ın bu bölgeye Sakalardan daha sonra geldiğini, onların da Türk asıllı olduklarını bildirmektedir.³⁰

²⁴ Azerbaycan'ın kuzey bölgesi, genellikle Balaken şehrindeki eski döneme ait araştırmalar yapan Akif Memmedli kadim Alban toplumundan olan Gelleri, Azerbaycan'ın Zagatala şehrinin Ailabad kasabası, Mosul ve Kepenekçi köylerinde meskûn olan Yengiloylar ile aynı kabul etmektedir. Tarihçi Şirinbey Hacıeli de Yengiloy olarak isimlendirilen grubun, İslam'ı kabul etmiş Geller'in devamı olduğunu söylemektedir. Gürcü kaynaklarının, bu halkın Gürcü asıllı olduklarını iddia etmeleri, Geller'in yani Yengiloylar'ın yasadıkları bölgelere Gürcüler tarafından daha eski dönemlerde Hereti isminin verilmesi sebep olmuştur. Bkz. Akif Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, Bakü, Adiloğlu Neşriyatı, 2004, ss. 104-116.

²⁵ Strabo, **The Geography**, XI, 5/ 1.

²⁶ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss.154-155.

²⁷ Strabo, **The Geography**, XI, 4/5.

²⁸ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 156.

²⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 156.

³⁰ Mehmet Saray, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, İstanbul, Nesil Matbaacılık, 1993, s. 12

1.1.1 Alban Adının Kaynağı

Alban adıyla ilgili farklı iddialar ileri sürülmektedir. Bu iddiaları desteklemek üzere öne sürülen deliller kesinlik arz etmese de konunun derinlemesine araştırılması için dikkate değerdir. Alban sözünün, Türk asıllı olduğunu iddia edenler, Türkler haricinde Alban ismini taşıyan herhangi bir toplum olmadığını, bu ismi taşıyan toplulukların sadece Türk toplumları içerisinde kayda alındığını belirtmektedir. Bu iddiaların devamı olarak “Khan Tengri” dağının eteklerinde Kazak halklarından Alban adlı bir boyun halen yaşadığı, Çinlilerin, bu Alban boyunu, Azerbay-jen olarak isimlendirdiğini söylerler.³¹ Alban adının Türk menşeli olduğunu söyleyen F. Kırzioğlu, bu adın Türkçe’deki, Alb/Alp kelimesinin “an” eki ile yapılmış çoğulu olduğunu söyler. Ayrıca Albanya isminin, bir başka seslenişi olan Arran ismiyle ilgili olarak, bu ismin orijinal Türkçe olduğunu, bütün Azerbaycan ve Doğu Anadolu’da, yayla/dağın zıddı olarak, kışlak anlamında “Aran” denildiğini belirtmektedir.³² Mirza Bala, Saka/ İskit ve onların Horasan kolundan kabul edilen, Arsaklılar’ın, Türklüğünü ispat için, Alban adının Türk dillerinde her zaman “Ağ, Yiğit, Alp” kelimeleriyle ilgili olduğunu belirtmektedir.³³ Farklı bir yaklaşımla Yusuf İzzet Paşa Alban ismini, Albani olarak belirtmiş, bu ismin Yunanlılar tarafından dağlık ve taşlık arazi olması hasebiyle bu bölgeye verilmiş olduğunu belirtmiştir.³⁴ Muhtemeldir ki Yusuf İzzet Paşa bu ismin Yunanlılar tarafından verildiğini belirterek dağlık anlamına gelen Albanya isminin verildiği bölgelerin bir birine karıştırılmamasını istemiştir. Nitekim günümüzde Arnavutluk’a da batı kaynaklarında Albanya denilmektedir.

Alban Tarihi yazarı M. Kalankaturklu, Albanya hakkında şöyle bilgi vermektedir; İlk Alban kıralları Aran, Araz nehrinden başlayarak Honon kalesine uzanan Alban ülkesinin yaylalarını ve dağlarını miras olarak almıştır. Onlar kendi ülkelerine Alban ismini, Aran’ın latif ve yumuşak huylu olması sebebiyle vermişlerdir. Aran’ın bu huyu dolayısıyladır ki, bu ülkeye Ağü, Ağvan Alban denilmiştir.³⁵

³¹ Ali Çoşkun, “Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu”, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1998, s. 50.

³² Fahrettin Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi: M.Ö. IV – M.S. X. Yüzyıllar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 48.

³³ Mirza Bala, **Azerbaycan Tarihinde Türk Albaniya**, Ankara, Yeni Cezaevi Matbaası, 1951, ss. 27-32.

³⁴ Metin Çünatıkho Yusuf İzzet Paşa, **Kafkas Tarihi**, C. I. trc; Fatih Huvaj, İstanbul, Hürriyet Matbaası, 1914, s. 18.

³⁵ Moisey Kalankaturklu, **Albaniya Tarihi**, Rusça ve Fransızcadan trc; Ziya Bünyadov, Bakü, Avrasiya Press, 2006, k. I, f. 5.

Alban /Ağvan kelimesini müstakil olarak Sanskritçe izaha çalışanlar, “Sönmez Ateş Ülkesi” anlamıyla Ağvan kelimesini Azerbaycan ismiyle bağdaştırmaya çalışmaktadırlar. Bu bölgelerde ateşle ilgili isimlere, Ermeni kaynaklarında da rastlanılmaktadır. Bazı Arap kaynakları da bu bölgeleri “Ateş Yeri”, “Yedi Ateş Tepesi” ve sair gibi, aynı zamanda Bakü’deki yanar dağları kastederek, “Ceziretül – Burkan” olarak isimlendirmişlerdir. Mirza Bala, Arapların Albanya’yı, “Muğan” olarak tanımladıklarını belirtirken Muğ- Muğan kelimesinin ateşperest anlamına geldiğini ve Muğan yaylasının Paytakaran’ı tamamen kapsadığını söyler.³⁶ Muhtemeldir ki, Albanya isminin “Agu” kelime kökünden geldiğini ispata çalışanlar, buradaki eski dönem ateşperestlik inancına vurgu yapmış, bu ismin buradaki yanar dağlardan esinlenerek, “Odlar Ülkesi Albanya” olduğunu belirtmişlerdir. Bunun yanı sıra günümüzde de Azerbaycan’a, “Odlar Ülkesi” ismi verilmektedir.³⁷

“Alban” adı ve kaynağıyla ilgili başka faraziyeler de olmuştur. M. Bala’nın aktardığı bilgilerde, Şahnazaryan, “Ağ”, “Alp”, “Albus” ve “Alp” kelimelerinin anlamlarını karşılaştırarak, Alban halkının ak saçlara ve gözlere sahip olduklarını, bu sebeple Alban adıyla isimlendirildiklerini söyler. Buna ilaveten bu coğrafyada seyahat ve araştırma yapmış olan Bore, Alban kelimesinin, Türkçe ’den Latinceye tercüme olarak alındığını, Albanya’nın merkezinden akan Ak-Su ırmağının, Romalılarca “Fluvius Albus” veya “Aqua-Alba” olarak Latinceye çevrildiğini ve bu bölgeye bu ismi verdiklerini söyler.³⁸ Ayrıca, Aksu ismi, günümüzde Azerbaycan’ın Aksu şehri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer araştırmacılara göre, Alban terimi, yerli dillerde kullanılmış sözler çerçevesinde oluşmuştur. Alban adının “Halban” etnik kökeninden gelmiş, olduğunu belirtenler de olmuştur. Bu iddialara göre bu ad, Dağıstan’da, Avarlara şamil edilmiş ve Halbi etnisitesi ile aynileştirilmiştir. Z. Bünyadov’a göre bu ismin gerçekçi tasnifi, son dönemlerde ortaya atılarak ispatlanmış düşüncedir ki, buna göre Alban adı Türk kökenli olup Türkmen ve Kazaklar tarafından hâlâ kullanılmaktadır. Türkmenlerde

³⁶ Bala, **Azerbaycan Tarihinde...**, s. 5.

³⁷Nergiz Yagubov, “Azerbaycan’a Neden Odlar Yurdu Deyilir”, (Çevrimiçi) <http://musavat.com/news/maraqli/azerbaycana-niye-odlar-yurdu-deyilir-194642.html>, 04.06.2017; Azerbaycan Hakkında Ümumi Malumat, Elektron Hükümet Portalı, (Çevrimiçi) <https://www.e-gov.az/az/content/read/17> (çevrimiçi, 04.06.2017).

³⁸ Bala, **Azerbaycan Tarihinde...**, ss. 7-8.

“Alpan”, Kazaklarda “Alban” etnisitesi halen varlığını sürdürmektedir. Alpan/Alban Orta Asya’da muayyen Türk kökenli gruplar için tanımlanmıştır.

Sonuç itibariyle Alban etnisitesi, kadim Türk dillerinde “cesur”, “yiğit” manasını taşıyan “Alp/ Alb” kelimesinden gelmiş, ilave edilen “an” ise nispet veya çoğul eki olarak kullanılmıştır. Antik yazarların Albanlar’a izafe ettikleri cesur ve yiğit kelimeleri, bu düşünce ve tezin doğruluğunu belirtmektedir.³⁹

1.1.2 Alban Udilerin Soy Kökü ve Milliyeti

Udiler hakkında ilk ciddi araştırmalar XIX. yüzyılın ilk yarısında Güney Kafkasya’nın SSCB’ye ilhakından sonra başlamıştır. Bu meyanda A. M. Şagrane 1935 yılında Udi lügati ile ilgili ciddi bir çalışma yapmıştır. Diğer bir araştırmacı A. A. Shifner ise Udi dilinin Dağıstan dilleri ile akraba olduğunu ve Azerbaycan Türkçesinin etkisinde kaldığını belirtmiştir.⁴⁰ Bölge ile ilgili çalışmalara ivme kazandıran halkların kökenleri ile ilgili ortaya atılan iddialardır. Buna göre Udiler Ugra- Fin halkı olan Udmut ve Udegeyler ile akrabalık bağları vardır.⁴¹

Tarihçiler bu boyun etnik kökeni hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Kimine göre, Albanlar İndo-Kafkas kökenli bir boy iken, kimine göre, Çeçen-İnguş menşeli, kimine göre de Sak boylarından biridir. Antikçağ kaynakları, Albanlardan hem etnik bir topluluk hem de siyasal bir oluşum olarak söz etmektedir. Albanlar’ın kuzey-doğu Kafkas soylu, başka bir ifadeyle şimdiki Çeçen- İnguşlar’ın genel adı olduğu İ. Aliyev, İ. M. Dyakanov, G.A. Melikaşvili ve A. G. Şanidze tarafından savunulmaktadır. Bunlardan Şanidze, Albanlar’ın kuzey Kafkas soylu toplumlardan oluştuğunu belirtmiş, bu görüş, birçok Azerbaycan tarihçisi tarafından da kabul görmüştür.⁴² Azerbaycan Tarihi yazarı İ. Aliyev, Albanlar’ın etnik ve dil mensubiyeti konusunda şunları söylemektedir. “Hâlihazırda Kabele bölgesinde yaşayan, kadim ve orta asırlarda Azerbaycan arazisinde yaşamış Udiler, kadim Albanlar’ın devamıdır. Bu Udiler, günümüze kadar Alban soyunu devam ettirmişlerdir. Bunun ispatı olarak Çar Rusya’sı döneminde, Ermeni baskılarını belirtmek için, Pyotur’a yazmış oldukları meşhur mektuptan anlaşılmaktadır”. Bu mektupta Udiler kendilerini şu şekilde

³⁹ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, C. I, ss. 153-154.

⁴⁰ Cavadov, *Udiler...*, s. 15-16.

⁴¹ Arutinov, “Udin”, *Russky Antropologičeskiy Jurnal*, 1905, sayı 1-2, ss. 93-94.

⁴² Fazıl Mustafa, *Azerbaycan’da Türk Kimliği ve Sahte Tarih Problemi*, Bakü, 2014, s. 241.

tanıtmışlardır; “Biz Albanlarız ve milliyet olarak Udileriz”.⁴³ Lakin Albanlar’ın alfabe ve dili ile ilgili kesin bilgilerin oluşmaması, araştırmacıları çağdaş Azerbaycan’ın, Kabele- Nic köyünde yaşayan Udi halkının etnik ve dil oluşumu araştırmalarına yöneltmiştir. Bunun da başlıca nedeni Udilerin kadimden günümüze bu topraklarda yaşamaları ve M. 705’e kadar Alban devletinin bünyesinde bulunmalarıdır.

“Azerbaycan tarihinde Türk Albanya” eserini kaleme alan Mirza Bala, Azerbaycan’ın etnik teşekkülü başlığı altında Albanlar’ın varlığını milattan çok önceki zamanlara götürerek, bu coğrafyanın temel taşları sayılan halkların, Sak kökünden teşekkül ettiğini, Albanlar’ın da bu Türk kökenli halk olduğunu söylemektedir.⁴⁴ F. Kırzioğlu da Albanlar’ın, Sisak soyundan geldiğini belirtmekte, Alban adının, Sisak’ın tatlı tabiatı nedeniyle “Alban” olarak isimlendirildiğini söylemektedir. Ayrıca Udilerin, Kür nehrinin solunda, Gence şehrinin kuzeyinde yaşadığını, Udiler dâhil birçok sülalenin Sisak ailesinden olan Aran’ın soyundan geldiğini belirtmektedir.⁴⁵ Bu düşünce M. Kalankaturklı’nın görüşü ile örtüşmektedir.

F. Kırzioğlu Alban Şahı Cavanşir’in (ö. 681) öldürülmesinden sonra, Varaz Tridat’ın (ö. 699), kral seçilmesi konusunu ele alarak, şöyle nakleder; “Ülkenin bütün büyükleri, hayvan tasvirli bayraklar ve boru sesleriyle, bu seçimi duyurarak; Kahraman Alp Varaz Tridat’ı altın göbekli kalkanın üzerinde üç kez yukarıya kaldırıp indirerek, onu övdüler. Böylece atalarının tahtını sevinçe ona vererek, tahta geçişini kutlayıp, armağanlar sundular. Görülen şu ki, Albanlar bu işi, Türk töresi üzerine yapmışlardır” der. Yazar eserinde Alban Udi soyuyla ilgili geniş ve değişik bilgiler vermekle birlikte, Albanlar’ın Türk soyundan olduğunu anlatmaya çalışmıştır.⁴⁶

Antik kaynakların aktardığı bilgilere göre, Udi toplumları Albanya’nın kuzey doğusunda Hazar denizinin kıyısında yaşamışlardır. Udi ve Uti etnik gruplarıyla ilgili birçok tez ileri sürülmüştür. F. M. Memmedova, K. V. Trever, S. T. Yeremyan gibi araştırmacılara göre, Udi ve Uti toplumu, Kafkas dil ailesinden olarak aynı etnik birliği belirtmektedir. Bu tezin temeli, günümüzde Azerbaycan’ın Kabele Nic kasabasında halen yaşamakta olan Udilerin Kafkas dilli olmasına dayanmaktadır. Bununla birlikte

⁴³ İkrar Aliyev, **Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirlerden XX. Asrın Evvellerine Kadar**, Bakü, Elm Yayınları., 1993, s. 90.

⁴⁴ Bala, **Azerbaycan Tarihinde...**, s. 12-19.

⁴⁵ Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 38.

⁴⁶ Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 1-59.

daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere Udi adının günümüz Udilere XVII. asırda verildiği ileri sürülmüştür. Buna delil olarak aynı dönemde Rusya'nın Krasnayarsk vilayetinde Türk kökenli Udi adını taşıyan etnik birliğin yaşaması gösterilmiştir.⁴⁷ Günümüzde Azerbaycan'ın Kabele şehrinin Nic kasabasındaki Kafkas kökenli köy halkı, Udi ismini taşımaktadır. Udin adı ise onlara dışarıdan verilmiş bir addır. Ud ve Udiler kadimden Azerbaycan'ın kuzey doğusunda yaşamış, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra, ihtimal ki, şimdiki Kabele arazisinde yerleşmişlerdir.⁴⁸ Diğer teze göre, Udiler- Utiler Türk dilli birlik olup, geniş bölgelerde yaşamışlardır. Antik Mihi yazıtlarında (MÖ. VIII. yüzyıl), Udi ve Utu/ İtu etnik gruplarından söz edilmektedir. Bundan dolayıdır ki, Udi ismi, bağımsız bir şekilde, bölgedeki iki etnik birliğe de izafe edilmiştir.⁴⁹

XXI. yüzyılın başlarında, ister yabancı isterse de yerli Udi araştırmacıları, bu etnik birlik ile ilgili geniş araştırmalar başlatmışlardır. Sonuçta Udilerin, antropolojisi, dili, kökeni, etnografyası ve tarihi hakkında belirli eserler oluşmaya başlamıştır. Çeşitli bölgelerde yapılmış araştırmalar dikkate alınarak, denilebilir ki, Udiler, Kafkas'ın çok kadim sakinleri olmuş, dilleri Kafkas dilleri ailesinden olmuştur. Onlar kadim çağlarda sadece Kafkas Albanyası'nın topraklarında görülmüşlerdir ve günümüz Azerbaycan halkının bünyesinde bulunan Udi azınlığının ataları kabul edilmektedir.⁵⁰

Yusuf İzzet Paşa, Kafkas Tarihi eserinde Udiler hakkında, kimi Rus yazarlarının anlatılarına yer vermiş, Udilerin, Kafkasya'nın güneyinde Nuha⁵¹ ilçesinin bir köyünde yaşadıklarını, Lezgi soyunun Kurim grubundan olduklarını, aynı zamanda Albanlar'ın soyundan geldiklerini belirtmektedir.⁵² M. Kalankaturklu, Albanlar'ın soy köküyle ilgili bilgi verirken, Nuh'un oğlu Yafes'in soyunu, toplam 15 halka bölündüğünü bildirmiş, bunlardan üçünün kendilerine ayrılmış yerleri bırakarak, putperest bölgelerine yayıldığını kaydetmiştir. Buna ilave olarak putperest bölgelerine

⁴⁷ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 154.

⁴⁸ Araştırmalara göre, Udiler, kadimden Azerbaycan'ın daha geniş arazilerinde yaşamışlardır. Hatta XIX. asırda onlar, Nic, Kabele, Vardanlı, Mirzebeyli, Sultan- Nuha, Girzan, Çorlu, Madıh, Yenikend vb. bölgelerde çoğunlukta olmuşlardır. Bkz; Gəmərsəh Cavadov, **Azerbaycan'ın Azsayılı Halkları ve Milli Azınlıkları**, Bakü, Elm Neşriyatı, 2000, s. 213

⁴⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 155.

⁵⁰ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 230-231; Cavadov, **Azerbaycan'ın Azsayılı...**, s. 211.

⁵¹ Günümüzde Azerbeycanın Şeki ili sınırları içerisinde bir arazi.

⁵² Çünatıkho, **Kafkas Tarihi**, s. 19.

yayılan bu üç halkın, Yafes'in soyundan gelen Ketariler ile akraba olan halklar oldukları, Albanlar'ın da bu soydan geldiklerini belirtmiştir.⁵³

Kadimden günümüze Azerbaycan'ın etnik oluşumu ve tarihi hakkında sistematik bir şekilde bilgi veren Giyasettin Geybullayev, MÖ. I. yüzyılın ortalarına kadar, Albanya'da etnik gruplar hakkında kesin bilgi olmadığını beyan ederek Albanya'nın etnik oluşumunu ve dilini dört bölüme ayırmaktadır. Birincisi; Türk dilli olanlar, Albanlar, Sakalar, Aranlar, Dondaarlar, Gargarlar, Terterler, Katakalar, Kergiler, Peçenekler, Hursalar, Kollar, Çollar, Gargarlar, Hunlar, Savarlar, İjmahlar/ Pomaklar, Tsavdeyler, Suranlar/ Sarvanlardır. İkincisi Kafkas dilli olanlar; Uti/ Udiler, Libinler, Silvler, Cigbler, Erler, Gatlar, Leglerdir. Üçüncüsü İran dilli olanlar; Geller, Guluarlar, Maskutlar, Mehrâniler, Samlar, Hacmataglar ve Tatlardır. Kaspilerin ve Gugarların etnik kimliği tartışmalı olsa da Geybullayev onları, Türk kabul etmektedir. Dördüncü olarak bu bölgelerde Yunanlılar da yaşamışlardır.⁵⁴

Kaynaklara göre Udiler ilk olarak MÖ. 500 yılında görülmektedir.⁵⁵ Tarihte Udi (Uti) topluluğu Hazar Denizinden Kafkas dağlarına kadar Kür Nehrinin her iki kıyısı boyunca Alazan nehrine kadar olan topraklarda yaşamışlardır.⁵⁶ Bu halk ile ilgili kadim eserlerde bilgiler bulunmaktadır.⁵⁷ Cavadov eserinde Plini'den şöyle nakleder; “Boğazın tam kıyısında Skif halkı Udiler yaşamaktadırlar. Onların gerisinde Yafes soylu Albanlar yerleşmişlerdir. Bu sebeple kıyısında yaşadıkları denize Albanya Denizi adı verilmiştir. Kafkas Dağları boyunca yayılan bu toplum, Kür nehrine kadar ulaşmıştır”.⁵⁸ Udilerin yaşadıkları Uti vilayetini Yunan yazarları “Otena”, Ermeniler “Utuk” olarak isimlendirmişleridir.⁵⁹ Udilerin tarihte geniş topraklara sahip olduklarını savunan araştırmacılar, bu halkın Albanya'nın sosyal siyasi ve kültürel hayatında büyük öneme sahip olduklarını belirtmektedirler.⁶⁰

⁵³ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 3; Fahrettin Kırzioğlu, M. Kalankaturklu'nun söylemiş olduğu Yafes'in oğullarından Togarman'ı, Türklerin atası olarak belirtmiş, Targemoslu denilen sekiz kavmin üçüncüsü olan Bardosu, Sakaların atası olduğunu ve Aranın merkezinde Berde şehrini yaptığını söylemiştir. Bkz; Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 47.

⁵⁴ Giyaseddin Geybullayev, **K Etnogenezu Azerbaydjansev**, Bakü, Elm Yayınları., 1991, s. 43-44.

⁵⁵ Heyet, **Bir Halçanın Renkleri**; **Azerbaycanda Yaşayan Halkların Edebiyat Ontologiyası**, Bakü, Avrupa Yayınları., 2007, s. 206; V. L. Gukasyan, **Udinsko Azerbaydjanskiy Ruskiy Slovar**, Bakü 1974, s. 15.

⁵⁶ K. G. Aliyev, **Kavkazskaya Albaniya: MÖ. I- MS. I yy.**, Bakü 1979, s. 83.

⁵⁷ Herodot, **Herodot Tarihi**, III, 93.

⁵⁸ Cavadov, **Udiler...**, s.20

⁵⁹ Feride Memmedova, **Politiscskaya İstoriya i İstoriceskaya Geografiya Kavkaziskoy Albani: MÖ. III – MS. VIII**, Bakü, 1986, ss. 100-102

⁶⁰ Gukasyan, **Udinsko...**, s. 45.

1858-1859 yıllarında Kafkas bölgesine seyahatte bulunan A. Duma, kaleme aldığı seyahatnamesinde Udiler hakkında bilgiler vermektedir. Duma'nın anlattığı üzere Udiler, Allah'a "Bihaçuh", ekmeğe "şum", suya "he", toprağa "gul", yıldıza "habum", güneşe "beh", aya "haş" derler. Udi dilinde gökyüzü için müstakil bir kelime olmadığından Udi halkının Azerbaycan Türkçesindeki "gök" ismini kullandıklarından ve kendilerine özgün bir dillerinin olduğundan bahseder. Udilere tekil olarak Udi, çoğul olarak Udhoy denilmektedir.⁶¹

1.1.3 Konuşulan Diller ve Alban Takvimi

Albanya'nın merkezi ve Aran illerinin ahalisi, çoğunlukla Türk etnik gruplardan, Dağıstan'a yakın bölgeler ise, Kafkas-İber dilli etnik toplumlardan oluşmuştur. Bununla birlikte, Albanya'da çok dilli bir ortam oluşmamıştır. Daha önce de Strabo'dan aktarmış olduğumuz 26 dil⁶² anlayışı, günümüzde Albanya ahalisinin etnik dil durumuna uygun düşmemektedir. Bu durum daha çok Dağıstan'ın farklı şive ve lehçelerini anımsatmaktadır.⁶³ Albanya'da genellikle birbirinin benzeri Türk dilli şiveler, (Kangar, Bulgar, Peçenek, Heptal/ Abdal ve s.) kadim yerli Türk dili ile birlikte kendi varlıklarını koruyarak, zamanla Alban /Arran Türk dilinin oluşmasına sebep olmuşlardır.⁶⁴ Kalankaturklu, Alban halkı için alfabenin oluşturulmasında Gargar dilini zikrederek, Gargar ve Heptallar'ın, Büyük İskender tarafından buraya göç ettirilmesinden bahsederek Şah Arsvagen'in (V. asır) hâkimiyeti döneminde, Alban alfabesinin Gargar dili temelinde düzenlendiğini, telaffuzu zor seslerden oluştuğunu kaydeder.⁶⁵

Ermeni araştırmacılarının dil konusunda aktarmış olduğu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, dilin oluşumu Hristiyanlığın kabulünden sonra Maştoş tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak gerek Albanya gerekse de İberiya'ya ait arkeolojik bulgular söz konusu olan toplumların, daha önceki dönemlerde, kendi yazılarını kullandıklarını ortaya koymaktadır.⁶⁶ Ermenice kaynaklar, bağımsız Alban dilinin de Gargar dilinde olduğu gibi boğaz seslerinin olduğunu belirtmişlerdir.

⁶¹ Aleksandr Duma, **Kafkas Seferleri**, Fransızcadan trc G. Paşayev, H. Abbasov, Bakü 1985, s. 123.

⁶² Strabo, **The Geography**, XI, 4/7.

⁶³ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 153.

⁶⁴ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 157.

⁶⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 16.

⁶⁶ Aygün Attar, "Ermeni Kimliğinin Anatomisi", **Akademik İncelemeler**, C. II, Sayı 1, 2007, s. 302.

Aslında Alban dilinde değil, onun Gargar şivesinde boğaz sesleri vardır. Nitekim Albanlar'a alfabe oluşturulmamış, Mesrop Maştoş, Albanlar'ın alfabetesini Kilise diline uyarlamıştır.⁶⁷

Gürcü tarihçisi A. G. Şanidze, Albanlar'ın, Kafkas'ın siyasi ve kültürel hayatının bütün sahalarında Gürcü ve Ermeniler ile beraber aktif olduklarını söyler. Albanlar'ın Ermeniler ile dil farklılığına gelince, X. asır Suriyeli yazar El-Mukaddesi'nin de ifade ettiği gibi Ermenistan'da, Ermenice, Arran'da, Arran/Alban dili kullanılmıştır.⁶⁸ 1938 yılında bulunmuş Alban alfabetesinden⁶⁹ sonra Albanlar'ın etnik birliği üzerindeki görüşler, bu dilin Dağıstan dilli halklar grubuna aidiyetini belirtmektedir. Bununla birlikte Albanlar'ın alfabeti ve diliyle ilgili kesin bilgiler elde edilemediğinden, bu görüşlerin netlik kazanması için, çağdaş Azerbaycan'ın kuzeyinde yaşayan Udilerin, etnik ve dil oluşumu araştırma konusu olmuştur. Udiler inanç bakımından Ermeniler ile aynı dine mensup olsalar da dini öğreti ve etnik bakımından hiçbir ilişkilerinin olmadığı savunulmaktadır.⁷⁰

Günümüz Alban araştırmacılarından İkrar Aliyev ise, Albanya arazisinde, Nah-Dağıstan⁷¹ dillerinden başka dil olmadığını kati bir şekilde savunmaktadır. Aliyev'e göre, 26 gruptan oluşan Alban toplumu, Dağıstan Horrit-Nah boyundan neşet etmişlerdir. Udi dilinin de Dağıstan dillerinden olduğunu belirtmiştir.⁷² F. Memmedova da Udi dili konusunda bu görüşü desteklemektedir.⁷³

Alban devleti içerisindeki bu dil farklılığı, günümüz Azerbaycan halkı içerisinde de görülmektedir. Devletin resmi dili Azerbaycan Türkçesi olmasına rağmen kendi dillerini kullanan farklı etnik gruplar da mevcuttur. Muhtemeldir ki günümüzde olduğu gibi, eski dönemlerde de her etnik grubun kendi dili olsa da ortak iletişim için devletin dili Alban dili olmuştur. Albanya devleti bünyesinde Türk dilli

⁶⁷ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 227.

⁶⁸ El- Mukaddesi, **Ahsenu't Takasim fi Marifeti Akalim**, Kahire 1991, Mektebetu Madbuli Neşri, s. 378.

⁶⁹ Alban Alfabeti için bkz; Ek -1.

⁷⁰ Naile Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neş., 1993, s. 163.

⁷¹ Udiler antropoloji bakımından da Ermeni ve Gürcülerden farklılık göstermektedirler. Şöyle ki Udiler, Kafkas dilleri ailesinin Nah Dağıstan kolunun, Lezgi yarım kolu olan Udi dilinde konuşmaktalar. Ermenilerin ise Hint-Avrupa dilleri ailesine mensup olan Ermenice konuştukları bilinmektedir. Bkz; Cavadov, **Azerbaycanın Azsayılı...**, s. 212; Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 231.

⁷² İkrar Aliyev, **Dağlık Karabağ: Tarih Gerçekler Olaylar**, Bakü 1989, Elm Neşriyatı, s. 14-17.

⁷³ Feride Memmedova, **Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası**, Bakü 1993, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, s. 3; Giyasettin Geybullayev, **Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1994, s. 23.

toplulukların etkisinde kalmış bölge dili, MS. VIII. asır itibariyle bu bölgelere akın eden Türk boylarının da etkisiyle şekillenmiş, Türk dillerinin batı grubuna dâhil edilen Azerbaycan Türkçesi oluşmuştur.⁷⁴

1.1.3.1 Alban-Udi Dili ve Yazısı

Albanya’da farklı dillerin varlığı hakkında ilk bilgini Strabo vermiştir: “Şimdi Albanlar’ı bir hükümdar yönetmektedir. Önceden kendi dillerini konuşan her kabilenin, kendi yöneticisi vardı. Onların arasında yeteri kadar yakın ilişkinin olmaması, farklı dillerde konuşmalarından kaynaklanmaktadır.”⁷⁵ Strabo, bu değişik dil veya şivelerin hangileri ve yeterli ilişki düzeyinden neyi kastettiğini belirtmemiştir. Ziya Bünyadov, Strabo’nun bahsettiği bu farklı dillerde konuşan kabilelerin, Kür nehrinin sol kıyısında yaşamış olabileceğini belirtmiştir. VI.-X. yüzyıllarda Kür nehrinin sağ kıyısında Hazar denizine kadar, dağlarda ve ovalarda genellikle Türk ve Fars dilli toplumlar yaşamıştır. Albanya’nın yerli ahalisi Türk dillerinde konuşmuş, “Alban” kelimesi de önceden bahsetmiş olduğumuz üzere bu dil temelinde oluşmuştur.⁷⁶

V.-XV. yüzyıl Ermeni kaynaklarında, Alban dili konusunda bilgi verilirken, Hristiyan düşüncesi çerçevesinde iddialar ileri sürülmüş, ancak Alban dilinin kökeni konusunda bir iddia ortaya atılmamıştır. V. yüzyıl Ermeni yazarlarından Koryun, Hristiyanlığın tebliği konusunda Albanya ahalisini “vahşi düşünceli, bencil, kaba, şeytana ve putlara satılmış halk” olarak tanıtmakta, Alban dilinin kaba olduğunu belirtmektedir.⁷⁷ Öte yandan M. Kalankaturklu, yazısı olan halklardan bahsetmiş, yazıya sahip olan halkları; Yahudiler, Romalılar, İspanyollar, Yunanlılar, Medyalılar, Ermeniler ve Albanlar olarak sıralamıştır.⁷⁸

⁷⁴ A. Demirçizade, **Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi**, Bakü, Maarif Neşriyatı, 1979, s. 48; Veliyev, s. 55.

⁷⁵ Strabo, **The Geography**, XI, 4 /6.

⁷⁶ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 226.

⁷⁷ Koryun, **Jitie Maštoşa**, Erevan, 1962, s. 21; Albanlar’ı putperest olarak kötüleyen yazar, aynı zamanda onları, halk olarak isimlendirmiştir. Ve yine yazar, Alban dilleri değil de Alban dili ifadesini kullanmıştır. Anlaşıldığı üzere Albanlar, putperestlik döneminde bile, kendilerine has dili olan, topluca yaşayan bir halk olmuşlardır. Alban dilinde barbar sözlerinin olması ise, bu dilin ne oluşumu ne leksik ne de aidiyeti konusunda herhangi bir şey ifade etmez. Malum olduğu üzere Albanlar’ın yazısı yenilendikten sonra, onların Hristiyanlığı kabul eden bölümü için, kitaplar ve İncil Alban diline tercüme edilmiştir. Bu da özellikle, eskiden Alban dilinin olduğunu göstermektedir. Bkz; Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 226.

⁷⁸ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 3.

Tarihi kaynaklar Alban Hükümdarı Orayız'ın, (MÖ. I. yy.) Pompey'e mektup yazdığını, III. asırda Roma'ya, Albanlar tarafından yazılı bilgi verildiğini ve V. asırda Alban dilinde kanunlar düzenlendiğini kaydetmektedir.⁷⁹ Muhtemelen Gargar dili temelinde oluşmuş alfabeden de yararlanmışlardır. Lakin bu yazıyla ilgili bilgi alınacak herhangi bir eser kalmamış veya bulunamamıştır. Mingçeşvir'de bulunmuş yazılar, muhtemeldir ki, Gargar yazı çeşidinin örneklerindendir. Hristiyanlığın etkin gücünün zayıflaması ve İslam dininin Azerbaycan'da yayılması işe Albanya ahalisinin çoğunluğunun İslam dinin kabul etmesi bu alfabeyi tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu 52 harften oluşan Alban alfabesinin bir nüshası 1937 senesinde Ermenistan Metenadaran arşivinde, diğer bir nüshası ise 1956 senesinde, Londra'da bulunmuştur.⁸⁰ Son araştırmalar, bu alfabenin Gürcü ve Ermeni alfabelerinin karışımından yapıldığını ortaya koymaktadır. Bu alfabe ve işaretler eşliğinde Mingçeşvir'de bulunmuş olan kitabenin okunması mümkün olmamıştır. Araştırmacıların bazıları bu alfabenin Albanlar'a ait olduğunu belirtmişlerse de birçok araştırmacı bunu kabul etmemiştir. Bazı araştırmacılar Kalankaturkluya istinaden kaadim Alban alfabesinin Albanlar'ın ve Gargarların Türk dilinin ses bilgisi temeline uygun biçimde oluşturulduğunu kaydeder.⁸¹ V.-XV. yüzyıllarda Alban alfabesi ise, 52 işaret ve ses bilgisinden oluşan dile uygun bir şekilde oluşturulmuş, Hristiyan Udilerin diline uyarlanmıştır. Büyük bir ihtimal, Ermeni Gregoryen Kilisesinin baskıları karşısında Udiler, bu alfabeden yararlanamamışlardır. Genellikle bu 52 harften oluşan alfabenin Udi/ Uti etnik birliğinin yaşam alanı içerisinde değil de tamamen farklı bir coğrafi alanda bulunması, bu alfabenin tarihi itibarını düşürmektedir.⁸²

Alban alfabesinin gerçek nüshası bulunmadığından ve bu alfabe ile yazılmış kaynakların elde olmaması sebebiyle değişik tezler ortaya atılmıştır. Feride Memmedova, 52 harften oluşan Alban alfabesi ile 36 harften oluşan Ermeni alfabesinin ve dillerinin herhangi bir ilişki yoktur."⁸³ Alban alfabesinin mevcudiyetini V. yüzyıl Ermeni tarihçisi Movses Horanatsi de onaylamaktadır. Ona göre V. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın kuzeyinde, Albanların kendi alfabesi olmuştur. V. yüzyıl Ermeni

⁷⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 33.

⁸⁰ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 228.

⁸¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 11.

⁸² Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 227-228.

⁸³ Feride Memmedova, **Azerbaycanın...**s. 35.

tarihçi Lazar Parbetsi'ye göre Mesrop Maštoş, sadece Ermenilere alfabe oluşturmuştur. Şanidze ise, Albanyada bir tek halkın değil de birkaç halkın kendi milli yazısının olduğunu söyler.⁸⁴

Fahrettin Kırzioğlu, Oğuznamelerdeki bazı kelimelerin anlamlarının ve izahının, Alban Tarihi eseriyle kolaylaştığını söyleyerek, Alban-Karabağ dilinin Hun diline benzer olduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Zahari Ritor ise, Salnamesinde kuzey memleketlerinde, 24 Piskoposu olan, beş dindar halkın yaşadığını, Ermeni dilinin, Yunan diline benzediğini, Albanya'nın kendi dili ve Hristiyan halkının olduğunu belirtmektedir.⁸⁶

Sara Aşurbeyli'nin belirttiği üzere, Udi kelimesi, muhtemelen, Kafkas coğrafyasında değişikliğe uğramış veya tahrif olmuş yeni telaffuzdur. Azerbaycan ve Udi dillerinin karşılıklı tahlili doğrultusunda, Udi dilinde çok sayıda Türkçe kelimelerin olduğunu tespit etmiştir. Ptolomey'in eserinde belirtmiş olduğu Udonlar, muhtemelen Strabo'nun (MÖ. I. yy.) bahsettiği Udiler olmuş, MÖ I. yüzyılda Albanya topraklarında, komşu Alban toplumlarıyla kaynayıp karışmış, birçok Türk sözlerini kendi dillerinde korumuşlardır. Türk dilli gruplarla etkileşimde olan Udiler, onlardan çok sayıda kadim Türk sözlerini kendi dillerine almışlardır.⁸⁷

Hristiyanlık Albanlar'ın resmi dini olduktan sonra dini kitaplar Alban alfabesi ile kaleme alınmıştır. Dini metinlerin Alban dilinde yazılıp yayınlanması Alban alfabesinin kendi topraklarına yayılmasını sağlamıştır.⁸⁸

1.1.3.2 Alban Takvim⁸⁹

Albanlar kendi kültür ve geleneklerine göre muayyen takvim şekli oluşturmuşlardır. Mihitar Goş bu takvimi "Küçük Takvim" olarak isimlendirmiştir.⁹⁰ 13 aydan oluşan takvimin 12 ayı 30 gün, bir ayı ise 5 veya 6 gün olarak belirlenmiştir. Alban Udilerde yıllık takvim başlangıcı miladi takvimle 28 Ağustos olarak

⁸⁴ Mustafa, *Azerbaycan'da Türk Kimliği...*, s. 243.

⁸⁵ Kırzioğlu, *Albanlar Tarihi...*, s. 57

⁸⁶ İZ Siriskoy Hironiki Zahariya Mitilenskogo, trc; N. V. Pigulev, Vestnik Dverney İstorii, 1939, N.1, s. 114.

⁸⁷ Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü, Avrasiya Press Yayınları., 2006, s. 73-74.

⁸⁸ Cengiz Mürselov, "İslam Döneminde Şirvan Tarihi: Hicri İlk Üç Asır", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2007, s. 55

⁸⁹ Kadim Alban ve günümüz Udi takviminin karşılaştırması için bkz; Ek – 2.

⁹⁰ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 19.

belirlenmiştir.⁹¹ Alban takvimi Kafkas Albanya'sında kullanılan sivil ve dini takvimdi. Modern dönemde takvimin varlığını ilk kez 1832 yılında Mariy Brosse ileri sürmüş, Ananiya Şirakatsi'ye ait elyazma esere dayanarak bu takvimde 12 ay olduğunu belirtmiştir. Ayların isimleri hem Udi dilinde hem de Fars dilinde açıklanmıştır. Paris, Tiflis ve Ermenistan'da bulunan 12 farklı elyazmada bu aylar belirtilmiştir. Ovannes İmastaser'in (1047-1129) belirttiği üzere eski Alban ve Gürcü takviminin başlangıcı 29 Ağustosta başlamaktadır.⁹²

1.2 Albanya Devletinin Coğrafi Yapısı

1.2.1 Albanya'nın Coğrafi Yapısı ve Sınırları

Arran⁹³ veya Albanya Devleti şimdiki Azerbaycan topraklarında yaklaşık MÖ. IV. yüzyılda kurulmuş, MS. VIII. yüzyılda Müslümanlar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Başkenti önceleri Kabele, daha sonra Berde şehri olmuştur.⁹⁴

Albanya devleti sınırları değişik etnik ve dil grupları çerçevesinde belirlenmiştir. Albanya I.-VIII. yüzyıllarda daha geniş topraklara sahip olmuştur. Parfiya – Roma, Sasani– Bizans savaşları zamanı, bu topraklar küçülse de daha sonraki dönemlerde yapılan anlaşmalar vasıtasıyla kaybedilen yerler geri alınmıştır.⁹⁵

Albanya'nın sınırını ve tabiatını anlatan Kalankaturklı, Albanya'yı tarif ederek şöyle bilgi verir: “Büyük ve Küçük Kafkas dağlarında var olmuş Alban ülkesi, kendine has birçok doğal zenginlikleriyle fevkalade güzelliğe sahip bir memlekettir. Büyük Kür nehri sakın sakın akarak bu ülkenin tam ortasından geçer, Hazar denizine dökülür. Nehir kıyıları oldukça bereketli topraklara sahiptir. Burada buğday, üzüm, petrol, tuz, ipek, pamuk ve birçok zeytin ağaçları vardır. Albanya'nın dağlarında altın, gümüş,

⁹¹ Mahmut İsmayıl, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı- Paligrofy Birliği, 1997, s. 71.

⁹² Jost Gippert, **Old Armenian and Caucasian Calendar Systems: The Albanian Month Names**, Berlin, Free University, Frankfurt 1987, s. 36.

⁹³ Kafkas Albaniyası Araplar tarafından Er-Ran olarak isimlendirilmiştir. Arran ilk defa Hz. Osman döneminde ele geçirilmiş ve hilafet arazisine katılmıştır. Bundan sonra dâhili bağımsızlığını korumuş Arran, hilafete haraç verme durumunda kalmıştır. Daha sonraki dönemlerde, Hazar ve başkalarının baskılarına maruz kalmış Arran, aynı zamanda birkaç devlete haraç vermiştir. 943 senesinde Berde şehri yıkıldıktan sonra, Arran'ın başkenti Gence şehrine taşınmıştır. Günümüzde iklim olarak sıcak bölgelere de arran veya aran ismi verilmektedir. Bkz; “Arran”, **Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi**, C. I, Bakü, Azerbaycan SSR Nazırlar Sovyetinin Devlet Yayınları, 1976, s. 404.

⁹⁴ “Albaniya”, **ASA C. I**, s. 215.

⁹⁵ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 159.

bakır işlenmektedir. Burada aslan, leopar, panter, yaban eşiği gibi vahşi hayvanlar, kartal, atmaca ve benzeri yırtıcı kuşlar da yaşamaktadır. Ülkenin başkenti ihtişamlı Berde şehridir.⁹⁶

Antik yazarların verdiği bilgilere göre, kadim devirde Alban toplumunun meskûnlaşmış olduğu arazi, güneyde Araz nehri ve Talış dağlarına kadar, kuzeyde ise büyük Kafkas dağlarının kuzey doğu bölgesine kadar uzanmıştır.⁹⁷ Strabo, Albanların, İberler ve Kaspi (Hazar) denizi arasında yaşadıklarını⁹⁸ Ptolemey ise kuzeyde Sarmatiya'nın bir kısmı, batıda İberiya, güneyde Ermenistan'ın bir kısmı ile sınırının olduğunu belirtmiştir.⁹⁹

Değişik sebeplerden dolayı, Kafkasya'daki devletlerin sınırları, dönem–dönem değişmiştir. Alban toplumunun yaşamış oldukları araziler, Karabağ dâhil şimdiki Azerbaycan topraklarının tamamını ve Dağıstan'ın güney kısmını içine almıştır. Alban birlikleri Kür nehrinin sağ ve sol kıyılarında yaşamışlardır. Strabo'nun “Kür nehri Albanya arazisinden geçmektedir”¹⁰⁰ sözü bunu tasdik etmektedir. Bunların yanı sıra bazı Ermeni kaynaklarında, Albanya'nın güney sınırının Kür nehri boyunca olduğu, Kür nehrinin sağ kıyısında Ermenistan topraklarının başladığı belirtilmiştir.¹⁰¹

VI. yüzyılda Albanya devletinin sınırları, kuzeyden Kafkas dağlarından Araz nehrine, batıda İberiya'dan (Gürcistan) Hazar denizine kadardı.¹⁰² Aslında bu tanım birçok kimseye tanıdık gelecektir. Zira bu sınırlar hemen hemen bu günkü Azerbaycan

⁹⁶ Kalankaturklu, Albaniya..., k. I, f. 4.

⁹⁷ Albanya devlet haritası için bkz; Ek – 3.

⁹⁸ Strabo, *The Geography*, XI, 4/1.

⁹⁹ Bala, *Azerbaycan Tarihinde...*, s. 9.

¹⁰⁰ Strabo, *The Geography*, XI, 4/2.

¹⁰¹ İkrar Aliyev'in değerlendirmesine göre, Kür nehrinin sağ kıyı toprakları, hiçbir zaman Ermenistan toprağı olamaz. Çünkü Ermeniler, Albanlar'dan farklı olarak, güney Kafkas'ın yerli halkı değillerdir. Araştırmacıların kanaatine göre, Ermeni halkı tahmini olarak, MÖ. II. yüzyılın sonu I. yüzyılın başlarında Fırat nehrinin yukarı vadisinde oluşmuşlardır. Alban toplulukları ise, güney Kafkas'ın güney doğu vilayetlerinin yerli halkı olmuşlardır. Bu düşüncüyü, Ermeni tarihinin babası sayılan Horenli Movses de kendi eserinde beyan etmiştir. Horenli, eserinde dağlık bölgelerle birlikte Alban düzlüğünün Epash (Araz) nehrinden başlayarak Hunarakert kalesine kadar Alban hükümdarına miras kaldığını söyler. Bkz; Aliyev, *Azerbaycan Tarihi*, ss. 89-91.

¹⁰² Heyet, *Azerbaycan Tarihi: Ders Kitabı 7*, Bakü, Aspoligraf Yayınları, 2004 ss. 16-17.

sınırlarıdır. Öyle ki bugün Azerbaycan, kimi İngilizce kaynaklarda Albanya yahut Kafkas Albanya'sı şeklinde geçmektedir.¹⁰³

Genel olarak bakıldığında Albanya arazisi doğal sınırlar içerisinde belli bölgelere ayrılmıştır. İdari bakımdan Albanya devleti 11 tarihi vilayete bölünmüştür. Bunlar sırasıyla; Çola (Güney Dağıstan'da), Lipina (Samur nehrinin vadisi), Kambisena (İberiya'ya kadar olan sınırdaki), Kabele (günümüz Kabele İlçesinde), Eceri (Kabelenin güneyinde), Şeki (Şeki - Zagatala Balaken bölgesinde), Paytakaran veya Kaspiana veya Balasakan (Mil ve Muğan vadisinde), Uti Girdiman ve Arsak (şimdiki Yukarı Karabağ ve Mil düzlüğünün bir bölümünde), Sünik veya Sisakan veya Zengezur (Nahçıvan'da) vilayetleridir.¹⁰⁴ Albanya'nın bölgeleri hakkında daha geniş bilgi Cavid Gasımov'un eserinde mevcuttur.¹⁰⁵ Büyük ihtimalle bu vilayetler, Albanya'nın, Sâsânilerin siyasi yönetiminde olduğu dönemde oluşturulmuştur.¹⁰⁶

Bu vilayetlerden Şeki, Deşti- Bazkan (Acari), Ereti, Kambeçan (Kambisena), Lipina, Çola, Kabele ve sair vilayetler Kür Nehri'nin kuzeyinde, Uti, Arsak ve Sünik eyaletleri ve Berde (Partav) şehri nehrin güney kısmında bulunmaktadır. Paytakaran bir başka ismiyle Kaspiana eyaleti ise Kür ve Araz nehrinin her iki tarafına yayılmış şekilde ve Hazar Denizi'nin sahillerine kadarki araziye ihata ediyordu. Bakü ve Abşeron yarımadası Paytakaran eyaletinin Ateşi-Bagavan vilayetini oluşturuyordu. Mehraniler'in feodal mirası olan Girdiman vilayeti ise Uti eyaletine bağlı idi. Paytakaran, Lipina ve Çola eyaletleri aynı zamanda dâhili muhtariyete sahiplerdi. Albanya'nın en büyük şehirleri Kabele, Berde, Beylegan, Şamahı, Şeki, Amaras, Hunarakert ve Kiş şehirleri olmuştur.¹⁰⁷

Arkeolojik araştırmalarda elde edilen çeşitli ziraat aletleri kadim Albanya topraklarında bulunmuş çiftlik küpleri, tahıl biriktirme kuyuları, değişik bitki kalıntıları, bu ülkenin zirai ve iktisadi açıdan gelişmiş bir durumda olduğunu göstermektedir. Strabo'nun belirttiği gibi; "Alban topraklarında çeşit çeşit bitkiler

¹⁰³ Esme Özdaşlı, Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Isparta 2016, C.21, S.2, s. 558.

¹⁰⁴ Gasım Hacıyev, **Berde Şehri Coğrafi, Siyasi ve Medeni Tarihi**, Bakü, Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, 2008, ss. 37-38.

¹⁰⁵ Cavid Gasımov, **Tarih**, Bakü, Çağ Öğretim İşletmeleri Yayınları, 2005. I. ss. 151-152

¹⁰⁶ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, s. 18.

¹⁰⁷ "Albaniya", **ASA**, C, I, s. 215; Gasımov, **Tarih**, C. I, ss. 151-152.

yetişmektedir. Orada her daim yeşil bitkiler ve yeşil otlaklar vardır.”¹⁰⁸ Bazı antik kaynaklara göre Albanlar, bu verimli toprakların kıymetini bilememişlerdir.¹⁰⁹ Büyük olasılıkla Albanlar, bu bilgilerin aksine, toprağı çok iyi kullanmış, antik kaynakların verdiği bilgilerde olduğu gibi bol mahsul toplamışlardır. Strabon bunu çalışan insan emeğine değil, toprakların doğallığına bağlamıştır.¹¹⁰

Coğrafi yapısı itibariyle Albanya’nın kışlak olarak yaşamaya çok elverişli iklimi vardır. F. Kırzioğlu bu sebeple bu bölgeye Aran denildiğini belirterek, Oğuz hakanının, Derbent’i geçerek Arana geldiğini, K r ve Araz nehirleri arasında kararg h kurarak kışı burada geçirdiğini belirtmektedir.¹¹¹

1.2.2  nemli Merkezi şehirler

Kafkas Albanya’sında 30 şehir ve bu şehirlere bağlı köylerin bulunduğu belirtilmektedir.¹¹² Sara Aşurbeyli, kaynaklardaki Albanya şehir isimlerini mukayese ederek, Kabeleni Cabalaca¹¹³, şamahını Samahiye, Bakü’n  Berok veya Berucanı,  oğa’nı  ola, T or, Zor, Ağvan’ı Alven, Albana, Balasakan’ı Mild z , Beylegan, şekini şake vb. karakterize etmiştir. Ayrıca Gevondun, (VIII. asır) “Halifelerin Tarihi” eserinde Bogosan   l n , Deşti Beylegan, Derbendin Maskutlar diyarını, Guba ili, Bakü odlarını Aşti- Bagvan, Kur nehrinin kuzey kısmındaki şehirleri, Ucar/Hecar, Göynük’  şehri-Xeni, Haçmaz’ı Hormos olarak isimlendirdiğini belirtmektedir.¹¹⁴

Ziya Bünyadov’a göre, yazılı kaynaklarda Azerbaycan’ın eski dönemlerine ait şehirleri ile ilgili fazla bilgi mevcut değildir. Özellikle vurgulanan belirtilen şehirlerin kale duvarlarıyla çevrelendiği, büyük pazar yerlerine ve meydanlara sahip olduklarıdır.¹¹⁵ Muhtemeldir ki isimleri zikredilmiş olan şehirler, ticaret yollarının geçtiği yerlerde kurulmuştur. Bu sebeptendir ki, diğer şehirlere kıyasla, isimleri zikredilmiş şehirler daha ön plana çıkmaktadır.

¹⁰⁸ Strabo, **The Geography**, XI, 14/4.

¹⁰⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 168.

¹¹⁰ Strabo, **The Geography**, XI, 2/19.

¹¹¹ Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 47.

¹¹² Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 98; Gasımov, **Tarih**, C. I, s. 80.

¹¹³ C.Plını Secvndi, **Natvralis Historiae**, LIPSIAE Sumptibus Et Typis B. G. Teubneri Mdccliv, Stanford University Yayınları, 1891, VI, ss. 9-11.

¹¹⁴ Aşurbeyli, **şirvanşahlar Devleti**, ss. 30-37.

¹¹⁵ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 173.

Kayda alınmış arkeolojik abideler, Albanyada, Partav, Beylegan ve Berde gibi yeni şehirlerin kurulduğunu, Kabele, Nahçıvan ve Derbent gibi kadim şehirlerin ise gelişim sürekliliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Eski dönemlerde Albanya’da üç tür şehir mevcut olmuştur. Bunlardan ilki uluslararası transit ticaret yollarında kurulmuş Berde, Derbent, Kabele, Çola, Beylegan gibi yönetim, ticaret ve sanatkârlık merkezleri olup, kaynaklarda büyük ve meşhur gibi ifadelerle zikredilmiştir. Şeki, Şemkir, Girdiman, Nahçıvan gibi ikinci tür şehirler, merkezi ticaret yollarından kısmen uzak bölgelerde kurulmuş sanatkârlık ve ticaret merkezleri yanı sıra askeri güçlerin ve orduların yerleştirildiği kaleler görevini üstlenmişlerdir. Üçüncü tür şehirler kapsamına girenler, feodal vilayetlerin idari merkezleri olsalar da sosyal ve iktisadi bakımdan şehir kabul edilmeyen mezra, köy ve kasabalardır. Gah ilinde Torpakkale, Ağdam ilinde Gavurkale bu tip şehirlerdendir. Bu şehirler, yerli hâkimler (Gordzakalılar) tarafından yönetiliyordu. Bazı kaynaklar, bu döneme ait tanınmış şehirler listesine Şabran, Şamahı, Halhal, Amaras ve Hunan gibi bazı şehirleri de almışlardır.¹¹⁶

1.2.2.1 Kabele (Gurtgaşen)

M. V. asra kadar siyasi ve dini yönden büyük öneme sahip olmuş Kabele şehri, Hristiyanlığın resmi devlet dinine dönüşmesinden önce Hristiyan dini düşüncesinin tebliğ merkezi olmuş, Kafkas coğrafyasının ilk kilisesi burada kurulmuştur. M. IV. asrda Hristiyanlık resmi devlet dini olunca Kabele şehri bu dinin merkezi olmuştur.¹¹⁷ Beş asırlık zaman zarfında Albanya patrikliği buradan yönetilmiştir.¹¹⁸ Aynı zamanda Kabele şehri Hristiyanlık öncesi farklı dinlerin de merkezi olmuştur.¹¹⁹ V. yüzyılda Hazarların baskıları nedeniyle Kabelenin iktisadi ve siyasi öneminin azalması sebebiyle başkent, Berde şehrine taşınmıştır. Ancak Alban kilisesinin merkezi, VI. asrın ortalarına kadar Kabele şehrinde kalmıştır.¹²⁰ Hazar baskınlarına dayanamayan Kabele Katolikosu, 522 yılında dinî merkezi Berde’ye taşımıştır.¹²¹ Eski dönemden beri var olan Kabele şehri, günümüz Azerbaycan devleti bünyesinde bir şehir olarak varlığını devam ettirmektedir.

¹¹⁶ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 110-111.

¹¹⁷ İ. Aliyev, F. Kadirov, **Kabele**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1985, s. 15.

¹¹⁸ İsmayıl, **İstoriya Azerbaydjana**, s. 36.

¹¹⁹ Cahangir Zeyneloğlu, **Şirvanşahlar Yurdu**, İstanbul, 1931, s. 22.

¹²⁰ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 110.

¹²¹ Kalankatuklu, **Albaniya...**, k. II, f. 1; Feride Memmedova, **Albaniyanın...**, s. 213.

1.2.2.2 Berde (Berdedar/ Partav)

Kaynaklarda “Partava”,¹²² “Firuzabad”, “Berde” adlarıyla tanınmış şehir, Terter nehrinin sol kıyısında kurulmuş, V. yüzyıl itibarıyla Hristiyan inancının dini merkezi olmuştur.¹²³ M. Kalankaturklı, Berde şehrini, Sâsâniler hükümdarı Firuz’un döneminde, Alban hükümdarı II. Vaçe’nin (463) inşa ettiğini söylemektedir.¹²⁴ H. Gazvini ise, şehrin kurulma tarihini daha eski çağlara götürerek, Makedonyalı İskender’in adıyla bağdaştırıp, Sasani hükümdarı Kubat’ın bu şehri genişlettiğini bildirmektedir.¹²⁵

IX. yüzyılın başlarında Berde şehri, Azerbaycan ve Kafkas’ın en büyük şehri olarak “Arranın Annesi” ismini almıştır. Albanya devletinin siyasi ve dini merkezi olan Berde, Halife Osman döneminde Müslümanların yönetimine geçmiştir. Daha önceki dönemlerde Hazarların yıkmış oldukları Berde şehrini, Emeviler’in Arran’daki ilk hâkimi Abdülaziz b. Hatim yeniden inşa etmiştir. Berde şehri, VII- IX. yüzyıllarda halife ordularının ikametgâhı ve Arapların “Ermeniyye” ismiyle tanımladıkları vilayetlerin merkezi olmuştur.¹²⁶

1.3 Albanya Devletinin Siyasi Yapısı

1.3.1 Devletin Kurulması

Alban ismi ilk defa MÖ. IV. yüzyıldaki Gavgamela¹²⁷ savaşında karşımıza çıkmaktadır. Bu savaşta Azerbaycan’da yaşamış toplumlar; Alban, Sakasin, Kaspi, Kadusi, Mard ve sair gruplar, “Saka” veya “Kafkaslı” ismiyle III. Dara’nın tarafında savaşa katılmışlardır.¹²⁸ Buradan anlaşılıyor ki, milattan önceki dönemlerde Albanlar düzenli bir orduya sahiplerdi.

¹²² İlk dönemlerde Azerbaycan kaynaklarında Berdeye, Partav denilmiştir. Bkz; Zeyneloğlu, **Şirvanşahlar Yurdu**, s. 39.

¹²³ Neriman Babayev- Rafik Nerimanov, **Berde Tarihini Aynasında**, Bakü, Elm ve Heyat Neşriyatı, 1998, s. 65.

¹²⁴ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. I, f. 8.

¹²⁵ Avşarova, **Kafkas Arkeolojisi**, s. 100; V.Q. Kotoviç, **Dagestan v III-V vv**, Mahaçkala, 1957, s. 33; Babayev, Nerimanov, **Azerbaycan Tarihi**, s.7.

¹²⁶ Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 85.

¹²⁷ Arbela veya Gavgamela Meydan Savaşı M. Ö. 331 de Büyük İskender ile Pers İmparatoru III. Darius arasında gerçekleşmiştir. Erbil şehrinin kuzeyindeki Gavgamela mevkiinde cereyan etmesi sebebiyle de adı tarihe geçmiştir. Bu savaşta mağlup olan III. Darius Erbil Kalesine sığınmış, daha sonra aile ve hazinelerini bırakarak İran’ın içlerine doğru kaçmıştır. Bkz; Sâmî es-Sakkâr, “Erbil”, **DİA**, 1995, C. 11, s.272.

¹²⁸ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 135-136.

MÖ. 330 yılında Ahameniler imparatorluğu yıkılmasının ardından günümüz Azerbaycan topraklarında MÖ. IV. yüzyılın sonu MÖ. III. yüzyılın başlarında bağımsız Alban devleti kurulmuştur.¹²⁹

M. Kalankaturklu, eserinde Yafes ve Aran'dan başlayarak, III. Vaçagan'a kadar olan Albanya hükümdarlarının isimlerini zikretmektedir. Bunlar sırasına göre; Yafes, Homer, Firas, Fogarma, Hayk, Armenak, Aramans, Amasiye, Gelam, Harma, Hz. İbrahim'in akranı Aran, İshakın akranı Aray, Enüşevan, Paret, Erbag, Musa'nın akranı Zavan, Pernas, Sur, Heveng, Vaştak, Embek, Ernek, Şevers, Horay, Vestamkar, Herak, Hiran, Encak, Dalag, Huray, Zermehr, Davudun akarnı Borc, Erbun, Bezek, Hoy, Yusak, Gaynag, Sgayordu, Paroy, Pernevar, Peçuç, Kornag, Pavus, Yeroand ve Tigran.¹³⁰ Aran bu şecere üzerine Albanlara hükümdar olmuştur. Arânilerden sonra Arşakiler sülalesinden olan, I. Vaçagan (ö. 255), I. Vaçe (ö. 262), Urnayr (ö. 371), II. Vaçagan, Mihraman, Satoy, Asay, Arsvegan, II. Vaçe (ö. 463) ve III. Vaçegan (ö. 510) hüküm sürmüşlerdir. Bunlar her biri Hristiyan dinine bağlı olarak yaşamış, kendi ecelleriyle vefat etmişlerdir.¹³¹ I. Vaçegan büyük bir ihtimalle III. yüzyılın başlarında Arşakî üyesi gibi, devletin taht – tacına sahip olmuş, Albanya vilayetlerini bir tek merkezde toplamıştır.¹³² Kalankaturklu Alban hükümdarlarının isimlerini sıraladıktan sonra I. yüzyıla kadar Büyük Kafkas dağlarında hangi devletlerin kurulduğu ile ilgili bilgilerin bulunamadığını belirtmektedir. Bu coğrafyada Albanya devletinin yöneticilerinden Aran'ı zikrederek, Part hükümdarı I. Vologases'in (MS. 50/51-76/77) kuzey topluluklar üzerinde kontrolü sağladıktan sonra Kafkasya'da yaşayan toplulukların yöneticilerini davet ederek onlara Yafes'in soyundan gelen Aran'ı hâkim olarak atamıştır der.¹³³ Yazar I. yüzyıl öncesinde Albanya devleti ile ilgili bilgi vermemiş, sadece Yafes soyundan gelen Alban hükümdarlarının isimleri ile yetinmiştir. Aranın da içinde bulunduğu Arâniler sülalesi MÖ. IV. yüzyıldan başlayarak MS. I. yüzyıla kadar Albanya'yı yönetmiştir.¹³⁴

Albanya devleti kuruluşundan yıkılışına kadar, üç hanedanlık bu devletin idaresinde bulunmuştur. Bu hanedanlıkların başında Arâniler gelmektedir.

¹²⁹ Gasımov, **Tarih**, C. I, s. 77.

¹³⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I. f. 8.

¹³¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I. f. 8.

¹³² Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 186; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s.113.

¹³³ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 5.

¹³⁴ Gasımov, **Tarih**, C. I, s. 152

Arânilerden sonra, Arşakîler, daha sonra ise Mehrâniler sülalesi Albanya devletini yönetmiştir. Z. Bünyadov, Oroys, Koris ve Zober'in Arâniler sülalesinden geldiğini belirtir.¹³⁵ Muhtemeldir ki, I. Vaçegan'a kadar yönetimde olmuş hükümdarlar, Türk asıllı ve Arâniler sülalesine mensup olmuşlardır. Lakin Arâni sülalesinin hükümdarlarının birçoğunun isimleri kaynaklarda belirtilmemiştir.

Kuzey sınır toprakları ve Arran arazileri Sasani, Bizans ve Hazar orduları arasında sürekli el değiştirmiştir. 643 yılından sonra tarih sahnesine Araplar da çıkmıştır. Eskiden olduğu gibi Arap, Bizans ve Hazar güçlerinin hâkimiyet mücadelesi ve savaşları Alban topraklarında gerçekleşmiştir. Albanya ilk dönemlerden Sasani ve Bizans devletlerinin hâkimiyeti altında Güney ve Kuzey bölgesi olmak üzere ikiye ayrılarak idare edilmiştir.¹³⁶

MS. VIII. yüzyılın başlarında, Güney Kafkasyadaki Bizans taraftarlarını cezalandırmak maksadıyla buraya Arap orduları gönderilmiştir. Bu orduların bir kısmı 705 senesinde Albanya'ya gelmiş, Mehrâni sülalesinin önderi ve Albanya'nın son idarecisi olan Cavanşir'in sonuncu varisini, ailesini ve yakın akrabalarını Şam şehrine götürerek idam etmişlerdir. Bununla da Albanya'da Mehrâniler sülalesinin hâkimiyeti son bulmuş, Albanya'nın bağımsızlığı ortadan kaldırılmış, Arap hâkimiyeti başlamıştır.¹³⁷

1.3.2 İdare Yapısı

Albanlar'ın hangi idari sistemde yaşadıkları hakkında malumatlar Roma ve Yunan tarih yazarlarının eserlerinde geçmektedir. Strabo'ya göre bütün Alban kabilelerini padişah idare ediyordu. Padişahтан sonra Ay ilahının kâhini en saygın kişi kabul ediliyordu.¹³⁸

Albanya'da halk dört tabakaya ayrılmıştır. Asilzadeler, Ruhâniler, Harbi İnsanlar- Atlılar, Asilzade olmayanlar. İlk üç tabaka yönetime bağlı olarak savaşlarda elde edilen topraklardan hisse alarak topraklarını genişletmiş ve bu şekilde geçimlerini

¹³⁵ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 185.

¹³⁶ Gasimov, **Tarih**, C. I, s. 158-160.

¹³⁷ A. H. Balayev, B. E. Budagov, Z. M. Bünyadov, N. M. Velihanlı, İ. H. Aliyev, O. E. Efendiyev, G. M. Ahmedov, M. E. İsmayilov, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1993, s. 54.

¹³⁸ Strabo, **The Geography**, XI, 4/7.

sağlamışlardır.¹³⁹ Önceden topraklar hükümdarlara, dini müesseselere, aynı zamanda zengin şahıslara mahsustu. Bu topraklarda köleler ve zorunlu işçiler, savaş esirleri, borçlanmış insanlar, iflas etmiş köylüler çalışıyordu. Devlet toprakları hizmet karşılığı olarak askerlere ve devlet memurlarına dağıtılıyordu. Özel hizmet adamlarına dağıtılmış topraklar, “mülk” olarak isimlendirilirdi.¹⁴⁰

Albanya devletinde yönetimi elinde bulunduran hükümdar, devletin hem siyasi hem de dini başkanı kabul ediliyordu. Birçok toplantı ve danışma meclislerine başkanlık ederdi. Aynı zamanda, kilise toplantıları gerçekleştirir, ordulara komutanlık yapardı.¹⁴¹

Albanya'nın mabet topraklarında köleler de çalışıyordu. Aynı zamanda Albanya'da kölelerin çalıştığı, hükümdara ait şahsi topraklar da bulunuyordu.¹⁴² M. Ö. I. yüzyılda Albanya'da “Baş Kâhin” hükümdardan sonra en saygın kişi olarak kabul ediliyordu. Ay mabetlerinin geniş topraklara sahip arazilerde inşa edilmesi baş kâhinin yüksek mevkiine delalet eder. Feodal dönemde mabet topraklarında hür veya bu topraklara bağlı köylüler çalışmışlardır.¹⁴³

MS. III-VII yüzyıllarda Albanya'da feodal yönetim mevcut olmuş, içtimai ve mülki istikrarsızlıklar günden güne artmıştır. Feodaller kendi aralarında büyük ve küçük feodal sınıflarına bölünmüş, büyük feodallere “patrik”,¹⁴⁴ küçük feodallere “azat”¹⁴⁵ denilmiştir. Patrikler *dastakert* isimli şahsi ve *hostak* adlı şartlı topraklara sahiplerdi. Bu topraklar, patriklere askeri hizmetler karşılığında veriliyordu. Hostak ismini almış topraklar hükümdarın izni olmadan miras yoluyla varislere geçemezdi. Azatlar, patriklerin vassalı¹⁴⁶ olarak kabul edilir, hükümdara ordu hazırlar, savaş zamanı savaşa katılır, sarayda belli vazife üstlenir, hizmet karşılığında toprak alır ve can vergisinden azat idiler.¹⁴⁷

¹³⁹ Abbas Gurbanov, “Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan”: 132-232/750-847, Yayımlanmamış Doktora Tezi, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Konya, 2007, s. 42.

¹⁴⁰ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 178-179.

¹⁴¹ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 107, 113.

¹⁴² Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 168.

¹⁴³ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 180.

¹⁴⁴ Patrik ismi Bizans kaynaklarında büyük feodal sınıfına verilen isimdir.

¹⁴⁵ Küçük feodal olarak isimlendirilen azatlara İran kaynaklarında karşılaşılmaktadır.

¹⁴⁶ Soyluluk ve bağlılığa dayalı feodal yasalar gereği toprağı elinde bulunduran kişi, bir başka deyişle büyük bir derebeyine yemin ederek bağlanan derebeyi, birine bağlanan, tabi olan kişi anlamına gelmektedir.

¹⁴⁷ Gasimov, **Tarih**, C. I, s. 152; Heyet, **Azerbaycan Tarihi 7**, s. 24; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 106.

Albanya’da “azat” kelimesi, her zaman hâkim ve orta tabaka insanını tanımlamıştır. Feodal toprak mülkiyeti “Dastakert” olarak isimlendirilmiştir. Böyle topraklar köylülere kiralık olarak verilmiştir. Köylü sanatkârlar ve fakir tabaka insanı “Şinakan” ve “Ramik”¹⁴⁸ olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte Albanya’da üç kategoride köylü sınıfı bulunuyordu; zengin, fakir ve topraksız köylü.¹⁴⁹ Albanya içerisindeki feodal yönetim dini teşkilatlara da yansımış, toprakları olan mabet ve kiliselere ahali dini ibadet karşılığı vergi vermeye ve belli yükümlülükleri gerçekleştirmeye zorlanmıştır. “Aluen” kilise meclisinde kiliseye toplanan vergilerin, zengin ve fakirler için ne kadar olacağını belirlemesi bunun örneğidir.¹⁵⁰

Hukuki yönden bakıldığında Albanya’da mahkeme kilise ve saray mahkemesi olarak iki kısımdan oluşuyordu. Kilise mahkemesinde kilise görevlilerinin ve borçlarını ödemeyenlerin davaları görülürdü. Saray mahkemesinde ise, ruhaniler ve kubarlar (asilzadeler) arasında yaşanmış tartışmalara ve problemlere bakılmaktaydı. Aynı zamanda, saray mahkemesinde cinayet dosyaları da değerlendirilirdi.¹⁵¹

Albanya’da toplanan dini kilise vergileri şunlardır; Has,¹⁵² Tasamord,¹⁵³ Nuth¹⁵⁴ ve Nohetsator.¹⁵⁵ II. Şapur’un emri ile can vergisini vermeyen şahıs, onun yerine bu vergiyi veren şahsın kölesi oluyordu. Köylüler can vergisinden başka, mahsulün beşte birini oluşturan toprak vergisi, sanatkâr ve tüccarlar ise, gümrük hakkı anlamında “bac” ödemişlerdir. Uçbeyleri, köylülerin toplamış olduğu hasadın üçte birini haraç olarak alırlardı.¹⁵⁶ Sanatkârlar ve tüccarlar vergiye tâbi tutulmuş, ayrıca halktan can ve toprak vergisi alınmıştır. Bahsi geçen Dastakert ve Hostak toprak çeşitleri Sâsâniler döneminde oluşmuştur. Bunun sebebi bu dönemlerde Albanya’da feodal ilişkilerin yaygınlaşması idi. Bundan dolayıdır ki, Sâsâniler döneminde

¹⁴⁸ Şinakan (köy sakini), ramik (şehir ahali) anlamına gelmektedir. Bunlar fars kökenli sözlerdir.

¹⁴⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 210; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s.108.

¹⁵⁰ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k.I, f. 33.

¹⁵¹ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 107-108.

¹⁵² Can vergisi.

¹⁵³ Kilise için onda biri vergisi.

¹⁵⁴ Mahsul vergisi.

¹⁵⁵ Ölmüş kişinin ruhunu rahatlatmak için ödenen vergi.

¹⁵⁶ Bu dönemlerde Albaniya halkının, 20- 50 yaş arasındaki tüm kişilerden can vergisi alınır. İlerigelenler, kâtipler, savaşçılar, kâhinler ve memurlar bu vergiden muaf tutulmuşlardır. II. Şapur’un koymuş olduğu kanuna göre, can vergisini ödemeyen şahıs, onun yerine bu vergini ödeyenin kölesi oluyordu. Sâsâniler tarafından Albaniya halkı üzerine konulmuş bu ve diğer vergiler halkı bütünü sömürmüştür. Bkz; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 109.

Albanya halkı hem yerli feodallerin hem de Sasani şahlığının uygulamalarından zarar görmüştür.¹⁵⁷

1.3.3 Komşu Devletler İdaresinde Albanya

Albanya devlet idaresi, bütünlüğünü korumak için komşu devletlerden Bizans, Sasani, Arap ve Hazar hakanlığından birine veya birkaçına bazı zamanlarda haraç vermek durumunda kalmıştır. Daha kuvvetli ve askeri güce sahip devletin yanında bulunma kararı diğer devletler tarafından Albanya'nın hedef durumunda olmasına sebep olmuştur. Sınır komşuları, Albanya topraklarını kendi topraklarına katmak istemişlerdir.¹⁵⁸ Bölge hâkimiyetine sahip olan devletler, haraç karşılığında, dâhili idari yönetimi serbest bırakmış, dini ideolojilerini bu toprakları kaybetmeme adına kullanmışlardır.

Bu topraklarda kendi otoritelerini kurmak ve bu coğrafyaya tamamıyla sahip olmak isteyen Bizans ve Sâsâniler, Kafkasya ahalisini kendi dini inançlarının etkisinde tutmaya çalışmış, kendi devletlerinin dini inançlarını bazen isteğe bağlı, çoğu zaman da zorla kabul ettirmişlerdir. Bu coğrafyaya sahip olan devlet, farklı inanç sahiplerini takip ettirerek cezalandırmış, onlara ait mabetleri ya yıkmış ya da kendi dini inancını temsil eden mabetlere dönüştürmüştür.¹⁵⁹

Sasani devletinin yıkılması, Kafkasya'da Arap fütuhatlarının başlangıcı olmuştur. Dönemin Albanya hükümdarı Cavanşir bölgede daha güçlü olan hilafetin yanında yer almış, haraç ödemekle Albanya devletini Hilafetin himayesinde korumaya çalışmıştır. Albanya devletinin siyasi bağımsızlığını, hangi yolla olursa olsun korumuş olan, bu sebeple dönemin üç büyük devleti arasında kalmış Cavanşir'in üçlü siyaseti, Bizans taraftarı bazı beylerin itirazına sebep olmuştur. 681 yılında Cavanşir'in öldürülmesiyle, belli bir dönem baskın ve savaşların durmuş olduğu bu coğrafya yeniden Arap, Hazar ve Bizans arasında el değiştirmiştir. Albanya'nın bağımsızlığını korumak ve komşu devletlerin baskınlarına karşı koymak için, bürokratların yanı sıra kilise yönetimi olarak, Piskopos ve Katolikoslar¹⁶⁰ da karşılıklı müzakerelere katılmış,

¹⁵⁷ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 106-107.

¹⁵⁸ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 185-207; Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 58.

¹⁵⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 243

¹⁶⁰ Güney Kafkasyadaki Hristiyan devletlerin Kilise hiyerarşisinin başında duran şahsa Katolikos unvanı verilmiştir. Nitekim Doğu Kiliselerinde Papalık makamı Katolikosluk olarak isimlendirilmiştir.

anlaşmalar yapmışlardır. Alban beyleri ile Katolikos Yeliazar'ın birlikte yapmış oldukları istişare meclisi sonucunda, Metskagman Piskoposu İsrail'in, Hazarlar ülkesine anlaşma yapmak için gönderilmesi bunun en bariz örneğidir.¹⁶¹ Aynı zamanda bu din adamlarının gittikleri yerlerde Hristiyanlığı tebliğ etmeleri, o bölgelerin Hristiyanlıkla buluşmasına sebep olmuştur.¹⁶²

1.3.3.1 Bizans Roma Dönemi

MS. I. asırda Roma ile Parfiya arasında Kafkasya mücadelesi, 63 yılında iki devlet arasındaki anlaşmalar sonucu sona ermiş, bu coğrafya bu iki devlet arasında bölüşülmüştü. İberiya'da devlet hâkimiyeti ortadan kaldırılmış, Ermenistan Roma imparatorluğunun bir eyaletine dönüşmüş, Albanya ise kendi bağımsızlığını korumuştur. Roma imparatoru Trajan, Parfiya'nın Albanlar üzerinde siyasi baskısını ortadan kaldırmak için, yerli sülale olan Aran soyunu desteklemiştir.¹⁶³

Albanya'yı eyalet olarak Roma İmparatorluğu'nun sınırları içine katmak Romalılara nasip olmamış, MS. II. yüzyılın başlarında tüm Kafkasya Roma'ya bağlı iken sadece Albanya bağımsız kalmıştır.¹⁶⁴

Bu dönemlerde, Albanya arazilerine sahip olmak isteyen Roma, Hindistan ile Karadeniz'i birleştiren ticaret yollarını ele geçirmek adına Albanya topraklarını kendi topraklarına katmak istemiştir.¹⁶⁵ Pompey'in komutanlığındaki ordunun, Albanya'ya harekât düzenlemesi bu sebeptendir.¹⁶⁶

MÖ. I. yüzyılın sonu, miladi MS. I. yüzyılın başlarında, Romalılarla Albanlar arasında yakınlaşma gerçekleşmiştir. Bu dönemde Albanlar ile İberler'in müttefikliği devam ediyordu. Bu tarihte Albanya'da yönetime Arşakiler sülalesi gelmiş, devlet idaresini VI. yüzyıla kadar ellerinde bulundurmuşlardır. I. yüzyılın 80-90 yıllarda, Romalılar Albanya'ya tekrar taarruza geçmişlerdir. Gobustandaki¹⁶⁷ "Büyük Taş Dağı" yamacında bulunmuş kitabe, bu taarruzun gerçekleştiğinin kanıtıdır. Kitabede "İmparator Domitian, Sezar, Agustus Germanicus, Lucius Julius Maximus, XII.

¹⁶¹ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. II, f. 40.

¹⁶² Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, ss. 18-43.

¹⁶³ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 185.

¹⁶⁴ Hacıyev, **Berde Şehri...**, s.36.

¹⁶⁵ Heyet, **Azerbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, C II, Bakü, Elm Yayınları., 2007, s. 78.

¹⁶⁶ Gasimov, **Tarih**, C. I, s. 78; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 100-101; Bala, s. 24.

¹⁶⁷ Gobustan ile ilgili geniş bilgi için Bkz: "Gobustan", **ASA**, , III. Bakü 1979, s. 190

Fulminata lejyonu” şeklinde kayıtlara rastlanılmıştır.¹⁶⁸ Ayrıca bu baskınlarda, İberiya ve Albanya yöneticilerinden Sasani devletine yakınlık göstermiş olanlar, evlatlarıyla birlikte, İstanbul’a götürülerek hapsedilmiştir.¹⁶⁹

MS. II. asır itibarıyla Romalılar, İber ve Albanlar ile iyi geçinmişlerdir. İmparator Hadrianus onların çarlarına devamlı hediyeler yollamıştır. Ancak, İber ve Alban yöneticileri Hadrianus’un davet mektuplarına nedense pek değer vermemişlerdir.¹⁷⁰ Muhtemelen bu tutumları her iki devletin siyasi ve askeri olarak sıkı bir ittifak içerisinde olması sebebiyledir. Daha sonraki dönemlerde ise, bu ittifak Araplara karşı olarak devam etmişlerdir.

Kaynaklarda Albanya’nın MS. III. yüzyıla kadar olan tarihi hakkında çok az bilgi verilmiştir. Aynı zamanda III. yüzyılda hem Roma hem de Parfiya girdikleri savaşlarda güç kaybetmiş ve zayıflamışlardır. Bu sebeptendir ki, güney Kafkasya olaylarına müdahale edememişlerdir. Burada Roma savaşları, aslında Albanya ile değil, o dönemde güneydoğudan Roma’ya tehlike oluşturan Sasani devletine karşı olmuştur. Her halükârda, iki büyük devletin karşı karşıya gelmesi ve savaşması, çoğu zaman Albanya topraklarında gerçekleşmiş hem halka hem de bu coğrafyaya ağır bedeller ödetmiştir.¹⁷¹

1.3.3.2 Sâsâniler Dönemi

III. yüzyıldan sonra Sasani yönetimine geçmiştir. Sasani yönetimi, Zerdüş inancını kabul ettirmek adına yüksek vergilerle halkı baskı altına almıştır.¹⁷² Bu baskıların emrini veren II. Yezdegirtten başlayarak, Albanya muayyen zamanlarda Sâsânilerden kopsa da bağımsızlığını kaybetmeden VI. yüzyılın sonlarına kadar Sasani devletinin vassalı olarak devam etmiştir.¹⁷³ Sâsânilere olan bu bağlılık onların idari sisteminin tatbikini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeptendir ki, MS. V–VI. yüzyıllarda Albanya yönetiminde Binbaşı (Hezarapet), Vergi Memuru (Haramanator), Ordu komutanı (Saparapet) vazifeleri ihdas edilmiştir.¹⁷⁴

¹⁶⁸ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 101-102.

¹⁶⁹ Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, ss. 57-58.

¹⁷⁰ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 102.

¹⁷¹ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 102.

¹⁷² Balayev- Nerimanov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 114.

¹⁷³ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, s. 12.

¹⁷⁴ Erken Sâsâni devri Sâsâni ordusunun yönetiminde Hazarapet (Binbaşı) mevcuttu. Daha sonralar bu kavramın anlam dairesi genişlemiş, Şâhın hazinesinin koruyucusu ve mehterbaşı da bu isimle isimlendirilmiştir. Albaniya’da Hazarapet vazifesinde bulunan şahıs, devlet gelirleri idaresine başkanlık

Albanyada Arşakiler sülalesinin yıkılışından sonra, Sasani yönetimi, bünyesine aldığı Albanya topraklarına, merzibanlar¹⁷⁵ tayin etmiş, Albanya kiralı Urnayr'ın oğlu Vaçe, anne tarafından Sasani sülalesinden olduğu için dokunulmamıştır. II. Yezdegirt, (439-457) zamanında ise oğul ve annesi baskı ile Zerdüşt dinini kabule zorlanmıştır.

Firuz'un döneminde Vaçe annesi ve kız kardeşini Firuza gönderme karşılığında yönetimi elinde bulundurmuş daha sonra incil öğretisini hayatına tatbik etmek üzere dağlarda inzivaya çekilmiş,¹⁷⁶ 30 yıl boyunca Albanya devleti hükümdarsız kalmıştır. Bu süre zarfında, Sasani hükümdarı Firuz bölgede Hristiyanlığı yok etme adına kiliseleri yakmış ve yıkmıştır. Çok sayıda soylu aile, baskı veya hediyeler karşılığında Zerdüştiliği kabul etmiş, birçok bölgede ateşgedeler kurulmuştur.¹⁷⁷ Firuzdan sonra amcası Valarşak hükümdar olunca gerginlikler azalmış, Vaçegan'ın faaliyetleri sonucu ülkede yeniden Hristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Ateşgedeler yıkılmış, Zerdüşt dini adetleri ortadan kaldırılmış, zorla Zerdüştiliği kabul etmiş olanlar, tekrardan vaftiz edilerek Hristiyanlığa geri döndürülmüştür. Firuz'dan sonra hâkimiyete gelen Valarşak'ın (484-488) tüm dini faaliyetleri özgür bırakması sebebiyle Vaçegan bu değişiklikleri yapabilmıştır.¹⁷⁸

Kalankaturklu'nun verdiği bilgilerde Sâsâniler, Albanya'ya geldikleri zaman beraberlerinde 300 mag (kâhin) getirmişlerdir. Albanya topraklarına yayılmış Sâsâniler, yerli halkı şu şekilde tehdit etmişlerdir: "Eğer Zerdüşt dinini kendi isteğiniz ile kabul ederseniz, hükümdarımızdan hediye olarak, vergilerden muaf olacaksınız. Yok, eğer kendi isteğinizle bu dini kabul etmezseniz bütün köy ve kasabalara, ateşgede yapılmasını emredeceğiz ki orada Behram'ın ateşini yaksınlar ve kâhinler dini tebliğde bulunsunlar. Her kim bu işe karşı gelirse öldürülecek, aile efradı sürgün edilecektir".¹⁷⁹

Hazarların, Albanya topraklarına yaptıkları baskınlar karşısında I. Kubat döneminde tedbirler artırılmıştır.¹⁸⁰ Sasani devletinin bu coğrafyaya yapmış olduğu

eder, Haramanator da vezirlik ve tüm devlet işlerinin yönetiminde dururdu. Sâsâni sülalelerinin komutanına verilen Saparapet ismi ise, Albaniya'da tüm askeri birliklerin komutanına verilmiştir. Bkz; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 107.

¹⁷⁵ Merziban, Uçbeyi ve Vali anlamına gelmektedir. Bkz; Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 18; Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 179, 186-187.

¹⁷⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 21.

¹⁷⁷ Abdullah Fazili, **Atropatena (MÖ. IV. – MS. VII. yy.)**, Bakü 1992, s. 146.

¹⁷⁸ Kırzioğlu, **Albanlar Tarihi...**, s. 49-51.

¹⁷⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, s. 42.

¹⁸⁰ I. Kubat'ın, Albaniya'ya / Arrana gelerek, Kabele, Şeki, Berde, Beylegan ve Derbent şehirlerini inşa ettiği söylenmektedir. Bkz; Gurbanov, **Tarih**, C. I, s. 34.

baskınlara önlem almak maksadıyla, Albanya, İberiya ve Çerkez halkları, birlik içerisinde müdafaa etmişlerdir.¹⁸¹

V. yüzyılın ortalarına kadar, Sasani yöneticileri ile Alban hükümdar sülalesi arasında yapılmış nikâhlar ile oluşmuş ittifak sonucunda, 359 yılında Romalılar ile Sâsânilerin yapmış olduğu savaşta Alban hükümdarı Urnayr, II. Şapur'un tarafında savaşmıştır. Dizirav çölündeki savaşta da Urnayr, Sâsâniler safında yer almıştır. Bu kadar yakınlık oluşmasına rağmen, Sâsâniler Albanya halkından çeşitli vergiler toplamış, inşaat işlerinde ve askeri faaliyetlerde Alban halkından yararlanmıştır.¹⁸²

Sasani devleti tarafından atanan uçbeyleri, birer idari yönetici değil de daha çok Sasani devletinin vergi memurları görevini üstlenmişlerdir. Çünkü bu dönemlerde Albanya'nın kendi yöneticileri vardı.¹⁸³

Bu dönemlerde Sasani Şahı I. Yezdegirt, (399-421) ilk başlarda Hristiyan dini inancına ve ibadetine müsaade etmiştir. Lakin ülke sınırları içerisinde Bizans etkisinin artmasından endişe duyan Yezdegirt, bu coğrafyadaki Hristiyanlığa karşı siyasetini değiştirmiştir.¹⁸⁴ Bunun sonucunda İberiya ve Albanya'da yaşayan Hristiyanların, üzerinde vergileri ağırlaştırarak, Roma'ya yakınlaşmalarının önünü almaya çalışmıştır. Aynı zamanda Kiliseleri kapatma yoluna giden Sâsâniler, kilise binalarını, Zerdüşt mabetlerine çevirmişlerdir.¹⁸⁵ Böyle olmasına rağmen, Albanya devleti III. asır ortalarında o kadar güç kazanmıştır ki, komşu devletlerden farklı olarak Sasani Devleti'nin hükümdarı I. Şapur'un yollamış olduğu mektubu reddetmiştir.¹⁸⁶

Erken Sasani döneminde bu coğrafyalar, Sasani Devleti'nin vilayet ve eyaletlerine çevrilmiş, vilayet yöneticilerine “Şehridar”, eyalet yöneticilerine ise “Paygoşpan” denilmiştir. Sâsâniler döneminde Albanya, idari yapısı Gavarlar ve Nehengler olarak ikiye ayrılmıştır. Kür nehrinin sol kıyısı idari yönden, Gavarlar Kabele, Şeki, Kambisena ve Eçeri /Heçeri olarak isimlendirilmiştir. Bunlardan ilk üçü,

¹⁸¹ Çünatikho, **Kafkas Tarihi**, s. 18.

¹⁸² Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 111-112.

¹⁸³ Adıgözel Habibov, “Azerbaycan'da Yerel Yönetimler”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2001, ss. 13-14.

¹⁸⁴ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 192-193.

¹⁸⁵ Aygün Attar, “Ermeni Kimliğinin Anatomisi”, **Akademik İncelemeler**, C II., sayı I, 2007, s. 305; Allahşükür Paşazade, **Kafkasda İslam; Tarih ve Müasirlik**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1991, ss. 40-41.

¹⁸⁶ Hacıyev, s. 36; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 102.

aynı zamanda Piskoposluk merkezi olmuştur. V. asrın sonlarına kadar bu bölgelerde dâhili bağımsızlık devam etmiştir. III. Vaçegan'ın devrinde ise bu istiklal kaybedilmiş, Lipina ve Çola eyaletleri de Kür'ün sol kıyı Albanyası'na dâhil edilmiştir. Sağ kıyı Albanya'sı ise, dört büyük vilayete bölünmüştür. Arsak, Uti, Paytakaran ve Sünik bu vilayetlerdendir. Bunların her biri kendi içlerinde kilise idari birliği olan Gavarlara bölünmüştür.¹⁸⁷

1.3.3.3 Araplar Dönemi

Sâsânîlerin Arap ordusu karşısındaki mağlubiyetinden sonra, başsız kalmış Sasani ordusuna bağlı birlikler, kuzeye doğru Albanya topraklarına girmişlerdir.¹⁸⁸ Komutansız kalmış bu birlikler, halkın malını yağmalıyor, kendi mülkü gibi kullanıyorlardı. Albanya halkına zorluklar yaşatan bu birlikleri Hükümdar Cavanşir, komşu devlet İberiya ile birlikte Albanya topraklarından çıkarmayı başarmış, karşıdan gelen hilafet ordusunun tehlikesine karşı Bizans imparatoru IV. Konstantinos (685) ile ittifak kurmuştur.¹⁸⁹ Daha sonraki dönemlerde, Cavanşir'in IV. Konstantinos ile yapmış olduğu anlaşma gibi, Hz. Muviye ile de iki görüşme yaptığı kaydedilmektedir.¹⁹⁰ Arap kaynaklarında bu görüşmelere dair bir bilgiye rastlayamadık. Bu görüşmelerden ikincisinde, artık Albanya'nın, Sâsâniler döneminde olduğu gibi, dâhili bağımsızlığını korumuş olmasına rağmen, hilafet yönetimine tabii olduğu görülmektedir. Şöyle ki; Cavanşir, bu görüşmede halkı üzerindeki vergilerin düşürülmesini istemiş, halife de vergilerin indirilmesi emretmiştir. Bunun karşılığı olarak Cavanşir, Bizans ve Hazarlara karşı İslam orduları yanında yer alacaktı.¹⁹¹

Araplar Albanya topraklarına geldikleri zaman, bu coğrafyada Hristiyanlık ve putperestlik inancı mevcuttu. Emeviler'in hâkimiyeti döneminde ele geçirilmiş toprakların ahalisi, inançlarında serbest bırakılmıştır. Ancak önceki dini inançlarını terk etmeyenler, haraçla birlikte cizye ödemek zorunda idiler. Bu dönemde, hâkim tabaka, kendi mülk ve vazifelerini kaybetmemek adına, İslam dinini şartsız kabul etmişlerdir. Hilafetin ticaret ve sanata olan dikkatini değerlendiren tacirler ve sanatkârlar, bu yeni dini istinasız kabul ediyorlardı. Ahalinin fakir tabakası ise,

¹⁸⁷ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, ss.107-112.

¹⁸⁸ Sebeos, **İstoriya İmperatora İrakle**, Rusça trc: K. P. Patkanov, Sankt Petersburg 1862, s. 119.

¹⁸⁹ K. P. Patkanov, **İstoriya Akvana**, Sankt Petersburg, 1861, ss. 143-144.

¹⁹⁰ Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, ss. 29-31.

¹⁹¹ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 123.

vergilerden kaçınmak adına bu dini kabul etmişlerdir. Hristiyanları itaate zorladıkları ve hilafete yardım ettikleri gerekçesiyle, keşişler ve kilise, vergilerden muaf tutulmuş, devlet tarafından himaye olunmuşlardır.¹⁹²

Diğer devletlerden farklı olarak, ele geçirdikleri topraklarda Arap yönetimi gayrimüslimlerin dini inançlarını, cizye ödedikleri sürece serbest bırakmıştır. Araplar bu bölgede yaşayan halka sürekli İslam dinini tebliğ etmiş, Ehlikıtap dışında İslam dinini kabul etmeyen putperest ve benzeri dini gruplar cezalandırılmıştır. Diğer bir açıdan bakıldığında, Hazarların ve Bizans – İran savaşlarının etkisiyle yıpranmış ve fakirleşmiş Alban halkı, İslam ordularını kurtarıcı olarak görmüştür. Bunu Azerbaycan'ın fethinin ilk on yılında görmekteyiz. Bu süre zarfında halk sadece vergi ödemiş, iç işlerinde özgür bırakılmış ve sükûnet içerisinde yaşamışlardır.¹⁹³

İslam dininin, Albanya topraklarında yayılması, Hristiyan mabetlerinin inşasını duraksatmış, Hristiyan inancı gittikçe unutulmaya başlamıştır. 701 yılında Ermeni Katolikosluğunun hilafete yazmış olduğu mektupla, Albanya kilisesinin yönetimi çöküşe geçmiştir. Albanya kilisesinin diyofizit olması, Arap hilafetini çok endişelendirmiştir. Çünkü diyofizit olan Bizans, hilafetin en büyük rakibi idi. Bu dönemde Alban kilisesini kendine tâbi kılmak isteyen Ermeni kilisesi, Katolikos Yegiya'nın Halife Abdulmelik'e yazmış olduğu mektupta Alban kilisesinin Bizans'a yakın durmasını öne sürerek bu kilisenin ilgası için yardım talebinde bulunmuştur.¹⁹⁴ Bu mektup sayesinde Albanya kilisesinin bağımsızlığının ortadan kaldırılması hükmü verilmiştir. Berde şehrinde dini meclis kurulmuş, Albanya Katolikosu Bikur Nerses, kâfirlikle itham olunmuştu. Ermeni Katolikosu Yegiya'nın emriyle, ayakları bağlanarak zindana atılmış, onun bütün kitapları Terter Nehri'ne atılmıştır. Bununla beraber, Kuzey- Batı bölgelerinde bulunan Alban kiliseleri kendi içlerinde varlığını devam ettirmişlerdir.¹⁹⁵

¹⁹² Bönyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 259-263.

¹⁹³ Mihriban Gasımova, “**Azerbaycan'da Dini Hayat**”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999, s. 20; Gurbanov, **Abbasiler Döneminin İlk Asrında...**, s. 54.

¹⁹⁴ Kalankaturklı, **Albaniya...**, III /3.

¹⁹⁵ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, ss. 15-17; Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 125.

Araplar, Albanya'nın Kabele ve Berde şehirlerini fethettikten sonra, bu bölgelerde İslam ordularının karargâhları kurulmuştur.¹⁹⁶ MS. VII. yüzyılın sonlarında artık Albanya tümüyle hilafetin hâkimiyetine alınmıştır.¹⁹⁷ Putperestlere karşı baskı uygulayan Araplar, fütuhâtın ilk yıllarında, Hristiyan ve Yahudiler ile birlikte Zerdüştilere de müsamaha göstermişlerdir. Bu tutum siyasi bağlamda Kafkasya'nın, Bizans'a karşı stratejik mevkiinin korunması olarak değerlendirilebilir. Bir süre sonra Arapların uyguladıkları politikalar sonucu bölgede putperestlik ile birlikte Zerdüştilik inancına mensup kimse kalmamıştır.¹⁹⁸ Ehli kitap dışındaki kadim mabet ve puthaneler yıkılmış ve yerlerine İslam'ı temsil eden camiler yapılmıştır. Bu bağlamda Bakü'nün kadim yerleşkesi olan İçeri Şehirdeki Cuma Mescidi'nin kadim Zerdüş mabedinin temelleri üzerinde inşa edildiği bilinmektedir.¹⁹⁹

Güney Kafkasya'da, hilafetin elde etmiş olduğu topraklar, Bizans İmparatoru Justinian'ın (527-565) Ermenistan'da uyguladığı idari ıslahata uygun olarak dört kısma bölünmüştür. Birinci ve ikinci Ermeniye, kuzeyde Tiflis ve Derbent'ten, güneyde Araz nehrine kadar, batıda Küçük Kafkas dağlarından, doğuda Hazar denizine kadar olan bölgeleri kapsamaktaydı. Genel olarak Arapların Arran olarak isimlendirdiği kadim Albanya toprakları, birinci ve ikinci Ermeniye bölgesini oluşturuyordu. Bu bölgelere 644 yılında Tiflis ve civarı da dâhil edilmiştir. Üçüncü ve dördüncü Ermeniye bölgeleri ise, Ermenistan topraklarını oluşturuyordu.²⁰⁰

Emevi Sultanı Mervan (ö. 705) ve Bizans imparatoru II. Justinian ile yapılan anlaşmaya göre, hilafet Kafkasya'dan toplanan vergilerden oluşan gelirleri, iki devlet arasında bölüşecekti.²⁰¹ 688-690 yıllarında Albanya ve komşu devletler, Arap ve Bizans baskınlarıyla sarsılmış, sonuçta Hazarlar dâhil üç devlete aynı anda haraç ödeme durumunda kalmışlardır.²⁰²

¹⁹⁶ Arapların, Azerbaycan topraklarında yapmış oldukları fütuhâtlar ve daha sonraki dönemlerde çıkmış isyanlar ile ilgili geniş bilgi için bkz; Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, ss. 57-65.

¹⁹⁷ Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 38.

¹⁹⁸ Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 67.

¹⁹⁹ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, s. 33.

²⁰⁰ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 126; Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 35.

²⁰¹ Minorisky, **İstoriya Şirvana i Derbanda**, Moskova 1963, s. 13; Aydın Balayev, **Azerbaycan Tarihi**, Bakü 1993, ss. 124-125.

²⁰² Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, s. 32.

II. BÖLÜM

2. ALBAN UDI HALKININ DİNSEL İNANÇLARI VE HİRİSTİYANLIĞIN YAYILMASI

2.1 Alban Udi Halkının Hristiyanlık Öncesi İnançları

Azerbaycan'ın coğrafi yapısı, uzun tarihi ve halkın farklı etnisitelerden oluşu, bu bölgede farklı dinlerin varlığının temelini oluşturmuştur. Değişik zamanlarda, Paganizm, Zerdüştilik, Yahudilik daha önceki dönemlerde Totemizm, Büyücülük gibi çeşitli inançlar farklı düzeyde yayılmıştır.¹ Milattan önce doğmuş olan bu dini inançlar, daha sonra monoteist dinlerle karşı karşıya kalmıştır. Albanya'nın kuzey ve güney bölgeleri farklı inançları kabullenmiş, yayılma oranı her bölgede değişiklik göstermiştir.²

İnsanların zihinsel gelişimi, varoluşundan bu güne dek çevreyi gözlemlemede ve anlamlandırmada çeşitlilik göstermiştir. Paleolitik Çağ'da, totem, sihir, hayvanlara ibadet gibi çeşitli inanç biçimleri doğmuştur.³ Albanya'da yaşayan Albanlar ve diğer yerli halklar, değişik tabiat olaylarına, bitki ve hayvan âleminden farklı varlıklara kutsiyet atfetmiş ve onlara tapmışlardır. Belirttiğimiz bu inanışlar Hristiyanlık ve İslam dininin bölgede etkin olduğu dönemlerde de hayatiyetini korumuş hatta bugün bile varlığını sürdürmektedir.⁴ Eski dönem tarihçileri Alban Udilerin çok tanrıcı toplum olduğunu, gök cisimlerinin bu toplum içerisinde büyük önem taşıdığını belirtmiş, bu inanç ve uygulamaları destekleyen antik dönemlerin gelenekleri ve defin adetlerinin çeşitliliği hakkında bilgi aktarmışlardır.⁵

2.1.1 Büyücülük

MS. I.-V. yüzyıllarda Albanya'da büyücü, sihirbaz ve kâhinler var olmuştur. Bu kâhinler ayinler düzenlemiş, kurban kesme merasimlerini gerçekleştirmişlerdir. Mabetlerin kurban etme yerleri Arsak'ın sık ormanlarında, yüksek dağlar ve yeşil düzlüklerde inşa edilmiştir. Kurban etme merasimlerinde hayvanlar ateşte yakılır,

¹ Tağıyeva, **Siyasi Tarih Bağlamında...**, s. 381.

² Paşazade, **Kafkasta İslam...**, s. 42.

³ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 24.

⁴ Tofik Memmedov, **Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda**, Bakü, Tehsil Neşriyatı, 2006. s. 189.

⁵ Mıhrıban Gasımova, "Azerbaycan'da Dini Hayat: Bakü Örneği", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999, s. 17-18; Çünatıkho, **Kafkas Tarihi**, s. 19.

kafaları ile birlikte derileri çıkarılır daha sonra onun içine saman ve ot doldurarak ağaçta veya yüksek bir yerde asılırdı. Bunun yanı sıra Alban Udilerin insan kurban ettikleri ile ilgili söylentiler vardır.⁶ I. yüzyıl yazarı Strabo'nun yanısıra VIII. yüzyıl Alban Udi asıllı yazar Moisey Kalankaturklu da eserinde bu gibi bilgiler vermektedir. Farklı dönemlerde yaşamış bu iki yazarın bahsetmiş olduğu kurban olayının arkeolojik kazılarda bir karşılığı bulunamamıştır. Buna ilaveten geçmişten günümüze bazı toplumlarda insan kurbanının olduğuna yönelik bilgiler bulunmuşsa da bunların birçoğu kanıtlanmamıştır.⁷ Ayrıca her ne kadar Moisey Kalankaturlu Alban Udi soyunu taşısa da koyu monofizit olması hasebiyle eserinde aynı dine mensup diyofizit öğretisine sahip insanları küfürle itham ettiğini görmekteyiz. Kalankaturklu Alban halklarından olan ancak Hristiyanlığı kabul etmeyen toplulukları bu şekilde itham etmiş de olabilir. Nitekim eserinde Ağrıverenler ve Parmakkesenler olarak isimlendirdiği bu gruplar ve ayinleri hakkında efsanevi bilgiler aktarmaktadır.⁸

Azerbaycan'ın Fizuli ilindeki Azıh mağarasında arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkan bulgulardan hareketle burada yaşamış insanların Azerbaycan'ın en kadim sakinleri olduğunu söylemek mümkündür.⁹ Fizuli bölgesinde kaya üzerinde tasvir olunan resimlerden çoğu büyü ile ilgilidir ve büyü'nün etkili olması için çizilmiştir.¹⁰ Azerbaycan'ın kadim halkı olağanüstü olayların tabiatüstü kuvvet tarafından gerçekleştiğini düşünmüştür. İnsanın belli hareket ve ritüellerle bu güce yön verilebileceğine inanmışlardır. İhtiyaç duyulduğunda büyü vasıtasıyla yağmur yağdırılacağına, hayvanların sayısının artırılacağına ve hastalıklardan kurtulacağına inanılmıştır. Hastalıklardan kurtulmak ve iyileştirmek için değişik yöntemler kullanılmıştır. Örneğin; hastanın vücudunun ağrıyan kısmına bir parça tahta koyarak ona ok atmış, bununla hastalığın öldürüldüğü düşünülmüştür. Hastalıkla ilgili bir başka yöntem ise hastanın tırnaklarını ve saçlarını hamura katarak insan sureti yapmış ve bu sureti hasta insanın giysilerinden yapılmış kefene sararak toprağa gömmüş, böylece hastalıktan kurtulacağına inanmışlardır. Sihir ve büyü ile ilgili ayinler geliştikçe sihirbazların sayıları da çoğalmıştır. Bu şahıslar ruhlara yakın oldukları için

⁶ Strabo, **The Geography**, C. XI, 4/7; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k.I, f. 25.

⁷ Glenn M. Schwartz, **The Archaeology Of Sacrifice In The Ancient Near East**, Winona Lake, Indiana 2012, s. 3-5; Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar", **Tarih Okulu Dergisi**, Mart 2014 Sayı 17, ss. 3, 7-9.

⁸ Kalankaturklu, **Albaniya Tarihi**, k. I, f. 25.

⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 9.

¹⁰ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, ss. 28-34.

onların arzu ve taleplerini bilir, hatta ruhları gözle görebilirlermiş. İnsanlar ava gitmeden önce kaya üzerine avlayacakları hayvan resimlerini çizmiş, mızrak, ok veya taş ile vurduklarında avlarında başarılı olacaklarını düşünmüşlerdir.¹¹

2.1.2 Totemizm

Alban Udi Halkının kadim inançlarına bağlı uygulamalar arkeolojik araştırmalar sonucu gün yüzüne çıkmaktadır. Kazılarda bulunan kabir ve içindekiler bu bölgelerde hangi inanç türlerinin yaşandığını bulmamıza yardımcı olmaktadır. Azerbaycan'ın birçok ilinde yapılmış arkeolojik kazılarda mezarların batı yönünde kaplumbağa kabuğu bulunmuştur. Anlaşılan kaplumbağa Alban Udilerce kutsal kabul edildiğinden sahibi ile birlikte gömülmüştür. Kadim topluluklar kaplumbağayı totem kabul etmiş, ona kutsallık atfetmiş ve kötülüklerden koruyacağına inanmışlardır. Ayrıca kaplumbağayı ebediyet sembolü olarak görmüşlerdir.¹² Gobustan kayalıklarında bulunmuş eski döneme ait eşyaların üstüne çizilmiş bazı hayvan resimleri de bölge halkının totem inancıyla alakalıdır.¹³ Buna ilaveten Azıh Mağarası'nda bulunan hayvan kalıntılarının totemizm inancıyla ilgili olduğu ifade edilmektedir.¹⁴ Kabirlerde bulunan öküz kafası ve ayaklarının cenazeyi kötü ruhlardan koruma amacıyla konduğunu söyleyen araştırmacılar bu âdetin devamı olarak günümüzde Kabele ilinin Nic Köyünde 'Tavuk Piri' ve 'Sarılık Piri'ni göstermektedirler. "Pir" olarak isimlendirilen her iki Yatır'a gelenler kestikleri tavuk ve hayvanların baş ve ayaklarını buraya bırakmaktalar. Günümüzde bahçe ve bostanlarda ağaçların üzerine öküz kafası geçiren insanlar bunun onları kötü ruhlardan ve nazardan koruyacağına inanmaktadırlar.¹⁵

¹¹ Bu ve benzeri bilgileri H. A. Guliyev ve A. S. Bahtiyarovun eserinde bulmamız mümkündür. H. A. Guliyev A. S. Bahtiyarov, **Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler...**, ss. 17-28; Kemal Memmedov, **İslam Öncesi Azerbaycanda Dini İnançlar**, Bakü 1996, s. 13; Z. İ. Yampolski, **Azerbaycanda Kadim Dinler**, Bakü 1958, s.7.

¹² Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, ss. 66-67.

¹³ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, s. 89.

¹⁴ Kemal Memmedov, **İslam Öncesi Azerbaycan'da Dini İnançlar**, Bakü 1996, s. 17; Kafaların birinin üzerinde insanlar tarafından taş testere ile çizilmiş sekiz çizgiyi âlimler saati veya sema cisimlerinin tasviri olarak yorumluyorlar. Bkz; Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 10. Araştırmacılara göre günümüzde Azerbaycan'daki bazı meyve, bitki, dağ ve mağaraların hayvan adıyla adlandırılması (msl; itburnu, guşeppeyi, ayıarmudu, keklikotu, garğasoğanı, ilanyarpağı, maralotu, vs, İlandağ, İnek Zağası, Keçi gayası, Maral daş, Ceylan Bulağı vs.) eski totemizm inancı ile bağlıdır. Bkz; Reşit Göyüşov, **Arheologiya ve Din**, Bakü, Azernesr, 1965, ss. 29-30.

¹⁵ S. M. Gaziyev, **Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi**, Bakü, Azerbaycan'ın Maddi Medeniyeti, 1964, s. 17.

Gobustan kayalarındaki öküz ve keçi resimlerini ise araştırmacılar milattan beş veya altı bin yıl önce nesli tükenmiş hayvanlarla ilişkilendirmektedirler. Onlara göre öküz resmi totemcilik, keçi resmi ise büyücülükle ilgili olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶

Albanya’da at totem olarak kabul edilmiş, buna uygun olarak defin merasimleri gerçekleştirilmiştir. Şöyle ki, Albanya’da bulunmuş kurgan tipli mezarlarda insan cesetlerinin yanı sıra at iskeletleri de bulunmuştur. Muhtemeldir ki, atı öldürerek sahibiyle beraber gömmek Udi halkının totem inancıyla ilgili olup kabir hayatında kurtarıcı olarak görmelerindendir.¹⁷

Kadim Albanya’da zengin şahıslar gömülürken onun hanımı, hizmetçileri, muhafızları da öldürülerek beraberinde defnedilirdi. Karabağ’da bulunan “Borsunlu” kurganı buna en iyi örnektir. Kabir içerisi 256 m² dir. Kurganda sekiz at, dokuz köle gömülmüştür. Kabile reisi ahşaptan hazırlanmış tunç ve altın levhalarla süslenmiş özel taht üzerinde olduğu halde defnedilmiştir. Mezar içerisinde sayısız süs eşyaları, silah, çalışma aletleri, hâkimiyet sembolü olan topuz, çeşitli ev eşyaları bulunmuştur.¹⁸

Totemizmde insanın tabiatla sıkı bir ilişkisinin olduğu görülmüştür. Alban-Udiler totemi baba ve ağabey olarak görmüşlerdir. Bu sebeple toteme zarar vermek, onu öldürmek ve etini yemek kesin olarak yasaklanmıştır. Kabilelerin süreç içerisindeki gelişimi ile bu yasak şekli değişmiş, totemin belirli uzuvları yenmeye başlanmıştır.¹⁹

2.1.3 Aya ve Güneşe Tapınma

Strabo, Albanlar’ın Helios (Güneşe), Selen (Aya), Zeus’a (Göğe) tapındıkları hakkında bilgiler vermiştir. Yazar tanrıların isimlerini Yunanca zikretmiş, onların Alban Udi karşılığını vermemiştir. Z. Hasanov, Prission’dan aktarmış olduğu bilgilere

¹⁶ Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 24.

¹⁷ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 52.

¹⁸ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 60.

¹⁹ Guliyev ve Bahtiyarov tarafından kaleme alınmış “Azerbaycan’daki kadim dini ayinler ve onların maişette kalıntıları” eserinde kadim Azerbaycan ahalisinin totem inancı ile ilgili değişik ve geniş bilgiler verilmiştir. Bu bölgede taş, ağaç ve bitkilerin totem olarak kabul edilmesi, ateşe, bazı hayvan ve kuşlara atfedilen inanç ve yücelik, değişik ruhlar ve farklı eşyalar ile ilgili totem inancı, su ve yağmur ile ilgili olan inanç ve bunlara yönelik ayinler geniş ve teferruatlı bir biçimde anlatılmıştır. Bkz; Guliyev, Bahtiyarov, **Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler...**, ss. 28-84.

göre “Albanlar Marsın Savaşçı oğulları olarak isimlendirilmiş, savaş tanrısı Marsa, Heredot’a göre Ares tapındıklarını” belirtmiştir.²⁰

Toprak mezarlardan bulunmuş kişisel eşyalar üzerindeki aya benzer çizimler ise ay ayini ile ilgilidir. Alban halkları gök cisimlerine ait kutsal yerlerin adının başında "gök", "beyaz", "sarı" sözleri kullanılmıştır. "Gök Murad", "Beyaz adam", "Sarı pir" vb. gibi isimlendirmeler antik kültün kalıntılarıdır.²¹

Udilerin gök cisimlerini mukaddes kabul ederek onlara tapınmaları günlük hayatlarında önemli yer tutmuştur. Şöyle ki; Udiler haftanın her pazar günü güneş günü veya güneşe tapınma günü kabul etmişlerdir. Bu gün “beğegi” olarak isimlendirilmiştir. Bu inanca bağlı uygulamayı, Udilerin sabah erkenden güneşin doğuşunu gözlemleme âdetinde görmekteyiz.²² Kadimde bu bölgelerde güneş ayini açık havada dağ ve tepelerin başında yapılırdı.²³ Alban toplumları güneşi tabii ihtiyaç olarak görmüş, itaat etmiş, ona hayvan cinsinden at kurban sundukları söylenmektedir.²⁴ Sunulan kurbanın at olmasının sebebi tanrıların en süratlisi kabul ettikleri güneşin şanına süratli olan atın yakıştırdıklarındandır.²⁵

Yine burnunda güneş resmi olan kayık tasvirleri güneş tanrısı ve ölümler kültü ile ilişkilendirilmiştir. Sumerler ve ayrıca eski Mısırlılar gibi eski Gobustanlılar da kendi ölümlerini gemilerle yolcu etmişlerdir. Tunç döneminde güneş kültürünün karakteristik özelliklerinden biri “apotropaic” koruyucu özelliği ve sihirli bir güce sahip olmasıydı. Şöyle ki; kendilerini kötü niyetli ruhlardan, nazardan, hastalıklardan vb. zararlı dış etkilere korumak için güneşin farklı şekil ve sembollerini beraberinde taşımışlardır. Albanya’da güneş kültü geleneksel olarak, zayıf bir şekilde de olsa sonraki dönemlerde kendini göstermiş ve dekoratif sanatlarda etkili olmuştur. Örneğin, Albanya’da çömlekçiler güneşin plastik ve grafik tasvirlerini yapmışlardır. Bu alanda Mingeçevir çömlekçilerinin hazırladığı güneşin sembolleri ve görsel çizimleri dikkat çekmektedir. Bu eserlerde halen güneş kültürünün dini mahiyeti kendini göstermektedir.

²⁰ Zaur Hasanov, **Çar Skifler**, Bakü, AZS Yayınları., 2005, s. 119.

²¹ Heyet, **Azerbaycan Etnografyası**, C. III, s. 346.

²² Cavadov, **Azerbaycan’ın Azsayılı...**, s. 229.

²³ Guliyev, Bahtiyarov, **Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler...**, s. 85.

²⁴ Mirali Seyidov, **Azerbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken**, Bakü, Azərneşir, 1989, ss. 367–373

²⁵ Lale Mövsümova, **Azerbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek**, Bakü, Ulu Yayınları, 2003, ss. 34-36.

Güneş kültünün etkisi yüzyıllarca ve geleneksel şekilde günümüze kadar gelmiştir. Fakat bu etki önceki gibi dini olmaktan tamamen uzak olup, dekoratif amaçlara hizmet etmektedir.²⁶

Güneş kültünün cenaze ayini ile ilişkisi ise kabir anıtlar üzerinde çizilmiş sembollerden anlaşılmaktadır. MÖ. 3000-1200'lü yıllarda mezarlarda güney yönünün tercih edildiği ve cenaze töreninde dairesel biçimli taşlara ibadet edildiği belirtilmektedir. Bunun, güneş ayini ve kadim güneş kültü ile ilişkili olduğu düşünülebilir. Albanya'da güneşe tazim bütün tunç döneminin ideolojisinde ve kültür yapılarında önemli yer almıştır.²⁷ Bunlara koremlekler²⁸ en iyi örnektir.

Kromlek/ Menhir²⁹ kadim Albanyada güneş tapınakları olarak kullanılmış, burada güneşe kurbanlar adanmış, ayinler icra olunmuştur. Bu yapıtların çember şeklinde olması güneş kültü ile ilişkisinden ileri gelmiştir. Basit bir çember şeklindeki kromlekler Gobustanda, Hankendi bölgelerinde, Abşeron ve Şüvelan yakınında "Beyaz taş" denilen yerde rastlanmıştır. Bu kromlekler güneş ışınlarının yayılma sistemi temelinde inşa edilmiştir.³⁰

Hanlar bölgesinde bulunan kurgan mezarlarında kilden yapılmış bir kabın üzerinde güneşin gökyüzündeki hareketini temsil ettiği düşünülen svastika grafik tasviri vardır.³¹ Hayat ağacının üzerine resmedilmesinden anlaşıldığı üzere ziraat ve tarım, güneş tanrısının himayesinde olduğuna inanılmıştır. İyiliksever "al" ruhu, tunç döneminde güneşe tapınma ile ilgili olarak ortaya çıkmıştır. Bu "al" ruhunun simgesi kırmızı renktir. Bu sebeple kötü niyetli ruh ve nazardan korunmak için kırmızı renkli kumaşlardan geniş biçimde yararlanmışlardır. Udiler güneşe tapınma ile ilgili kırmızı boyaya geniş yer verilmişlerdir. Hatta mezar taşlarının kırmızıya boyandığı görülmüştür. Aynı zamanda iyileşmeleri için hastaların üzerine kırmızı örtü atmışlardır. Alban Udiler kırmızı renkli çakmak taşına güneşin simgesi gibi tapmış, insanı kötü niyetli güçlerden koruyacağına inanarak onu "Mutluluk taşı" gibi,

²⁶ Nesir Rzayev, **Ecdatların İzi İle**, Bakü, Azərbaycan Devlet Neşriyatı, 1992, ss. 52-55.

²⁷ Heyet, **Azerbaycan Etnografiyası**, c. III, s. 346.

²⁸ "Cromlech" dikey taşlarla düz veya dairesel bir biçimde tapınma alanı olarak oluşturulan yapıtlardır. Bkz; Heyet, **Görsel Kültür**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları., 2011, s. 5.

²⁹ Kromlek, Menhir ve Dolmen yaklaşık aynı anlama gelmektedir. Bkz; Fahir İz, H. C. Hony, **An English Turkish Dictionary**, Oxford, At The Clarendon Press, 1964, s.94.

³⁰ Rzayev, **Ecdatların İzi İle**, s. 53.

³¹ Göyüşov, **Arkeologiya ve Din**, s. 26.

boyunlarında taşımışlardır. Kendi mezarlarının iç duvarlarını ohra³² ile boyamış, böylece güneşin sıcaklığının hissedileceğine inanılmıştır. Çünkü onların tasavvurunda mezar ebedi yaşam mekânı olarak görülmüştür. Bu âdetten çıkarılacak bir başka sonuç da ölüm ötesi hayatın güneş tanrısı himayesinde tasavvur etmeleridir. Güneşe tapınma ile ilgili olarak, eski mezarların bir kısmında kandiller ve yanmış ocak kalıntılarına da rastlanmaktadır. Bu da o dönem insanların kötü ruhları mezarlardan kovmak için ve ölüm ötesi hayatlarının aydın olması niyetiyle ateş yaktıklarını gösterir.³³

Güneşe nispetle Udiler tarafından ay daha kutsal kabul edilmiş, ona tapınma “Haşa – Veluğ” olarak isimlendirilmiştir. Kür nehri kıyıları Selena’ya mahsus mabet toprakları olarak bilinir.³⁴ Aya kurban adayarak tazim etmek gibi kadim ayinler Udi halkının günlük hayatında Hristiyan örf ve adetlerine karışarak günümüze kadar geldiği görülmektedir.³⁵ Kaynaklarda belirtildiği üzere mukaddes mabet topraklarında “Hiyerodul” ismi verilen insanlar çalışmışlardır. Bu insanların hiçbir hukuku olmadığı söylenmektedir.³⁶

Albanya’da hiyerodullar dönemini ilk gözlemleyen A. Y. Krımski’nin belirttiği üzere, “hiyerodullar”, “Tanrıya adanmış” kimseler olarak, mabet çiftliğinde çalışan “kutsal köleler” olup tapınak mülkiyetine bağlı, kölelik toplumunun mahkûm sınıfını oluşturmuşlardır.³⁷ Hiyerodullar mahkûm sınıfından biri olarak antik yazarların da dikkatini çekmiştir. Strabo’nun eserlerinde Küçük Asya, Mezopotamya hiyerodulları yanı sıra, Albanya hiyerodulları hakkında da bilgiler verilmiştir. Hiyerodullar canilerden, savaşlar esnasında esir alınıp köleye dönüştürülenlerden değil de, özellikle tapınaklara adanan topluluk üyelerinden olmuşlardır.³⁸ Bu meseleyi somut biçimde gözden geçiren K. E. Aliyev’in belirttiği üzere; “Albanya’daki hiyerodulları kölelikle ilgili olan sosyal kategori olarak değil, “Tanrının kulları” yani içinde sıradan kâhinlerinde bulunduğu tapınak görevlileri gibi algılamalıyız.³⁹

³² “Ohra” kadim dönemlerde insanlar tarafından kullanılan ve kırmızı renk olan boya çeşididir.

³³ Rzayev, *Ecdadların İzi İle*, ss. 53-54.

³⁴ Bünyadov *Azerbaycan Tarihi*, ss. 176-177.

³⁵ Cavadov, *Azerbaycan’ın Azsayılı...*, s. 229.

³⁶ Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, s. 167; Memmedov, *Kafkas Albaniyası...*, s. 189,

³⁷ Z. İ. Yampolski, *Drevnyaya Albaniya III – I. vv. Do, n. e.* SSR, Bakü, 1962, s. 115.

³⁸ Strabo, *The Geography*, C. XI, 4/7.

³⁹ Yusif Seferov, *Kadim Azerbaycan: Ne Biliyoruz*, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1989, ss. 81-82.

Yaloylutepe kazılarında bulunan kaplar üzerinde hilal tasvirleri “Ay Tanrısı” ile ilişkilendirilmiştir. Kadim dönemlerde Albanya’da ay tanrısı şerefine birçok mabet inşa edilmiştir. Bu mabetlerin en görkemlisi Alazan nehri civarında inşa olunduğu söylenmektedir.⁴⁰ Ay mabetleri Albanya’da Hristiyanlığın yayıldığı döneme kadar faaliyet göstermiştir. Gedebeysde olan Mahrassa Mabedi Albanya’nın Girdiman vilayetinin merkezî mabetlerinden biri olmuştur. Tarihi bilgilere göre İran şahı II. Hüsrev’in yakın akrabası Mehran, 30 bin aile ile buraya gelmiş, mabette yaşayan 12 kişilik kâhin grubunu öldürerek mabede sahip olmuştur.⁴¹

2.1.4 Putperestlik

Kadim dönemde birçok toplumda görüldüğü gibi Alban halkı da bu anlamda belli başlı putlara tapmışlardır.⁴² Albanya ahalisinin putperestlikle ilgili inançlarının temeli kadim devirlere kadar uzanmış olup monoteist dinlerin bu bölgelere gelişine kadar halk arasında varlığını sürdürmüştür. Putperestlik ayinleri çoğu zaman sentez şeklinde icra edilmiştir. İnançlar biri diğerinden çok az bir farkla tefrik edilmiş, karşılıklı etkileşimlerle kendilerine özgü inançlar ve rütüeller teşekkül etmiştir.⁴³

Şamahı ilinin Hınıslı Köyü arazisinde yapılan arkeolojik çalışmalarda kadim döneme ait puthaneler bulunmuştur. Orta Asya ve Albanya’nın muhtelif bölgelerinde bunlara benzer putlarla karşılaşılacaktır.⁴⁴ Bundan başka Berde’de volkan külünden hazırlanan, “İlahe” adıyla bilinen zarif ve güzel bir kadın putu bulunmuştur. Söz konusu put kadının başındaki örtüsü ve örtünün altındaki saçları belli olacak şekilde özenle yapılmıştır. Kadın ilaheler⁴⁵ çıplak küçük kadın heykeller şeklindedir. Berde, Beylegan, Şamahı ve Bakü bölgelerinde yapılan kazılarda buna benzer heykeller bulunmuştur.⁴⁶

Arkeolojik kazılarda bulunan kadın heykelcikleri muhtemeldir ki Anahit tanrıçası ile ilgilidir. Aynı zamanda buna benzer taştan yontulmuş büyük heykeller de

⁴⁰ Strabo, **The Geography**, C. XI, 4/7.

⁴¹ Guliyev, Bahtiyarov, **Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler...**, ss. 46-47.

⁴² Arkeolojik kazılarda bulunan Putlar için bkz; Ek – 4.

⁴³ “Putperestlik”, **AZA**, Bakü, 1978, C. II., s. 380;

⁴⁴ Putların uzunluğu 1,5–2 metre kadardır. Putlar kilden yapılmıştır. Bu tür putlara “Kadim Türk Karıları” denmiştir. Bkz; Babayev, Nerimanov, **Berde Tarihinin Aynasında**, s. 20.

⁴⁵ Bu heykellerin kutsallaştırılma nedeni kadını üreyen (bereket)ve neslin çoğalmasına sebep olmasıdır. Bkz; Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, C. I, s. 169.

⁴⁶ İkrar Aliyev, **Dağlık Karabağ**, Bakü, Elm Neşriyatı, 1989, s. 22.

bulunmuştur.⁴⁷ Zire kasabasında bulunmuş kireç taşından yontulmuş heykel, bu bölgelerde bulunmuş putlardan çok farklıdır. Heykelin elleri, tazimi andırır vaziyette göğsüne doğru yontulmuştur. Değişik illerde yapılan arkeolojik kazılarda kafasız, kolsuz ve bacaksız kadın ve erkek heykelcikler bulunmuştur.⁴⁸ Araştırmacılar bu kadın heykelcikleri MS. I. yüzyıla ait olduğunu belirtmektedirler. Muhtemelen bu heykeller mahsul tanrıçası Anahit'e yapılan ayinlerle alakalıdır. Bu heykelcikler “ev tanrıları” olarak isimlendirmiş, hane halkının taleplerini yerine getirmedikleri veya getiremediklerinden dolayı insanlar tarafından kafa, kol veya bacaklarının kopartıldığı belirtilmektedir.⁴⁹

2.1.5 Zerdüştilik

Albanyada Zerdüş inancı MÖ. III. yüzyıldan itibaren kabul görmeye başlasa da genel itibariyle Sâsâniler döneminde askeri ve siyasi başarılarına bağlı olarak yayılmış, dini tebliğ amacıyla İran'dan Zerdüş aileler buraya göç ettirilmiştir. Sâsânî hükümdarları işgal ettikleri topraklarda farklı inanç sahiplerine bu dini zorla kabul ettirdikleri bilinmektedir. Kültepe kazılarında ateşle ilgili mabet izlerine rastlanmıştır.⁵⁰

Bu topraklarda Zerdüştilik inancının yaygınlık kazanması muhtemeldir ki, daha önce bu coğrafyada var olan Medli kâhinlerin dini telkinleri sebebiyledir.⁵¹ Zerdüştilik inancının yayılması sonucunda Şeki Kiş köyünde olduğu gibi bölgede birçok Zerdüş tapınağı inşa edilmiştir. Hristiyanlık döneminde ilk mabedin bu Zerdüş mabedi temelinde inşa edildiği söylenmekte hatta Bakü şehrinin Hazar denizi kıyısında var olan “Kız Kulesi”nin de Zerdüş mabedi olduğu iddia edilmektedir.⁵²

Kuzey Azerbaycan'da günümüze kadar gelmiş Zerdüştiliğe ait kadim tarihi eserler bulunmaktadır. Azerbaycan'ın Guba iline bağlı Söhüp köyünde MS. III.-IV. yüzyıllara ait sessizlik kulesi (Dakhma), Lenkaran ilinin Govuran köyündeki MÖ. III.

⁴⁷ Ziya Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, Bakü, 1993, s. 169.

⁴⁸ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, ss. 82-84.

⁴⁹ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, ss. 84-85.

⁵⁰ S.Y. Kasumova, **Yujniy Azerbaydjan v III-VII vv**, Bakü, Elm Yayınları., 1992, s.72.

⁵¹ Seferov, s. 65; “Zerdüştilik”, **ASA**, Bakü 1980, C. IV., s. 324.

⁵² Zahid Memmedov, **Azerbaycanda XI-XIII Yıllarda Felsefi Fikir**, Bakü 1978, ss. 9-10.

yüzyıla ait ateşperest tapınağı Zerdüştiliğin kuzey Azerbaycan'da da yaygın olduğunun kanıtı olarak görülmüştür.⁵³

Zerdüştilik inancına bağlı olarak “ateş” ile ilgili birçok söylenti ve rivayet bulunmaktadır. Bakü açıklarındaki Pirallahı adasında inşa edilmiş Ateş mabedi, eski dönemlerde Zerdüşti olan Türkan ve Zire kasaba halkının ibadet mekânı olmuştur. Bu gibi mabetler Bakü, Surahanı ve Şuban dağında da mevcuttur.⁵⁴

MS. V.-X. yüzyıl kaynaklarında Bakü ve civarı tarif edilirken “Sönmeyen ateşin olduğu yer” olarak zikredilmiştir. Bu bölgelerde petrol ve doğalgaz rezervlerinin olması bu arazilerde devamlı ateşin yanmasına sebep olmuştur. Ateşin sıkça rastlandığı bu araziler Paytakaran eyaleti dâhilindedir.⁵⁵ Bu meyanda Bakûvî, Bakü civarında ateşe tapan toplulukların yaşadığını belirtmiştir.⁵⁶

Eskiden bu coğrafyada yaşamış Med halkının defin ile ilgili inançları sonraki kuşaklarda da görülmektedir.⁵⁷ Tarihçi Herodot, Medli magların kendi ölümlerini yüksek kulelere terk ederek akbabalara yedirdiklerini belirtmektedir.⁵⁸ Nitekim Zerdüş inancına sahip Alban Udlerin ölümlerini yüksek kulelerde (dakhma) kuzgun ve akbabalara yedirdikleri, kemiklerini bir tarafa topladıkları söylenmektedir. Azerbaycan'ın birçok şehir ve köyünü dolaşmış olan Endülüslü Ebu Hamid el-Garnati, Derbend civarındaki dağ köylerinde İslam'ı kabul etmemiş, hatta cizye de ödemeyen, cenaze törenlerine göre Zerdüşti olduğu belli olan insanların varlığından bahsetmektedir.⁵⁹

Seyyah Engelbert Kempfer 1683 senesinde bu bölgede bulunmuş, Surahanı yerleşkesini “yanan kırsal” olarak isimlendirmiştir. Kempferin anlattığına göre “kadim Fars soyundan iki kişi mabet duvarının etrafında ebedi tanrıya dua ederek, yerden çıkan ateşe tazim ediyorlardı. Daha önceleri bu alana 500 metre uzaklıkta sürekli ateşin

⁵³ Sara Aşurbeyli, *Ekonomiçeskiye i Kulturniye Svyazi Azerbaydjana s İndiyey v Sredniye Veka*, Bakü, 1990, ss. 47-48.

⁵⁴ Hacıyeva, *Azerbaycanda Pir İnançlar*, s. 64.

⁵⁵ Rauf Melikov, Nizami İbrahimov, *Mekteblinn Tarih Lüğatı*, Bakü, Ayna Metbu Evi, 2004, s. 415.

⁵⁶ El-Bakûvî, *Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar*, Bakü, Şur Neşriyatı, 1992, s. 135.

⁵⁷ Velihanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, ss. 68-70.

⁵⁸ Herodot, *Herodot Tarihi*, k. I, m. 142.

⁵⁹ Ebu Hamid el-Garnati, *Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-A'cab*, Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1993, s. 177.

yandığı yedi kuyu vardı”. Bu ateş etrafında inşa edilmiş Zerdüştilerin hücrelerinden oluşan ateşgede günümüze kadar ulaşmıştır.⁶⁰

Günümüz Bakü şehrinin eski kısmı olan İçeri şehirdeki Cuma Camisinin Zerdüş mabedi temeli üzerinde inşa edildiği söylenmektedir.⁶¹ 1873’de Bakü Cuma Camisini ziyaret eden seyyahların tasvirleri manidardır. Belirtildiği üzere caminin ortasında üzeri kapatılmamış dört sütun bulunmaktadır. Bunların yapılış tarihleri daha eski zamanlara aittir. Mezkûr Zerdüş mabedi İslamiyet’in bu bölgelere hâkim olduğu dönemde camiye dönüştürülmüştür.⁶²

Günümüz Azerbaycan’ında Zerdüştiliğe ait tarihi eserlerin en ilginç Bakü’ye bağlı Surahanı ilçesindeki ateşgededir.⁶³ Araştırmacıların kanaatine göre ateşgede kadim çağlardan bu yana İran ve sair yerlerden gelen Mecusî ziyaretçilerin ziyaretgâhı olmuştur. İslâm’ın gelişinden itibaren Mecusîler başta Hindistan olmak üzere çeşitli ülkelere göç ettiklerinden ateşgede bir dönem unutulmuştur. Daha sonra Hindistan’dan ticaret amacıyla Bakü’ye gelmiş Persli tüccarlar ateşgedeyi yeniden keşfetmiş, diğer Zerdüştiler de onların vasıtasıyla bilgi edinmişlerdir. MS. XV. yüzyılda ateşgede yine Zerdüş tapınağı olarak kutsal sayılmış, Hintliler ve İranlılar tarafından ziyaret edilmiştir. Bilahare MS. XVII. yüzyılda bu tapınağın çevresine Mecusî ziyaretçiler tarafından hücreler yapılmış, tapınak geliştirilmiştir.⁶⁴

Umumi ateşgedelerden başka hemen hemen her evde kişilere mahsus sürekli ateşin yandığı ocaklar olmuştur. İnsanlar sefere, savaşa ve başka bir işe başlamadan önce ocağın önünde dua eder, hatta gittikleri yere bu ateşten de götürürlerdi.⁶⁵

Alban Udilerin Hristiyanlık öncesi kutlamış oldukları “Gorgot” bayramı da Zerdüştilik ile ilgilidir. Zerdüştilik inancına bağlı olarak ateşe yemin etme “tset-hilis madma” ateş hakkı, Udiler tarafından halen kullanılmaktadır.⁶⁶

⁶⁰ Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, s. 35.

⁶¹ M. Dadaşzade, **Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti**, Bakü, 1985, s.38.

⁶² Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti**, s. 35.

⁶³ Surahanı Ateşgedesi için bkz; Ek – 5.

⁶⁴ Aşurbeyli, **Ekonomiçeskiye...**, ss. 48-79; R. Ehmedov, “Suraxanı Ateşgahı”, **Elm ve Hayat Dergisi**, Sayı 8, Ağustos, 1991, s. 11.

⁶⁵ Dadaşzade, **Azerbaycan Halkının Orta...**, ss. 36–37.

⁶⁶ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, ss. 108, 113

2.1.6 Yahudilik

Kadim Albanya olarak bilinen günümüz Azerbaycan topraklarında yaşayan Yahudilere Dağ Yahudileri de denilmektedir. Dağ Yahudileri kendilerine “Cuhut” derler. Fars dilleri grubunun bölgedeki tek temsilcisi olan Tati dilini konuşan “Tat” soylu ailelerin soyadları, çoğunlukla Kutsal Kitap isimlerinden oluşmaktadır. Ruslar döneminde bu soy isimlerinin sonlarına aidiyet ifade eden "ov" eki ilave edilmiş, yakın zamana kadar da kullanılmıştır. Örneğin, Pinkhasov, Binyaminov, vb.⁶⁷

İran dilleri grubunun batı koluna ait Tat dilini konuşan Dağ Yahudileri, Azerbaycan'ın Bakü ve Haçmaz şehirlerinde özellikle Guba'da yaşamaktadırlar. Dağ Yahudilerinin bu bölgelere yerleşimi ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Bu faraziyelerden ilki, Dağ Yahudilerinin Sâsâniler vasıtasıyla bu bölgelere yerleştirildikleridir. Görünüşe göre bu göçler Türk boylarının bu bölgelere yerleşmesiyle son bulmuş ve Dağ Yahudileri kuzeye doğru Dağıstan'a göçe zorlanmıştır. Flaman gezginlerinden biri olan keşiş Wilhelm Rubruguis, 1254'te Dağıstan ve Azerbaycan'da çokça Yahudi'nin bulunduğu bilgisini vermişler. Dağ Yahudilerinin bu bölgelere daha önceki zamanlarda geldikleri de belirtilmektedir. Hazar Dağları bölgesinde Büyük İskender'in sürgüne gönderdiği Yahudi kabileleri ile ilgili söylentiler yayılmıştır. Bu söylentiler, o zamanlar İtalya'da görülen doğu Kafkasyalı Yahudi tacirlerden kaynaklanmış olabilir.⁶⁸ Diğer bir faraziyeye göre, bu bölgedeki Yahudiler, MÖ. 586 yılında Babil Hükümdarı II. Nebukadnezar'ın Kudüs'deki Yahudi Mabedini yıkıp Babil'e sürgüne gönderdiği Yahudilerden kaçanlardır. Kür Nehri civarına ve Dağıstan'a yerleşen Yahudiler daha sonra Hazar ve Sabir Türklerine dinlerini kabul ettirmişlerdir. Bu dönemde bazı Alban halkları Yahudilikle tanışmışlardır.⁶⁹ Bu Yahudi topluluğunun MÖ. VI. yüzyıl itibarıyla bu topraklara geldikleri düşünülmekte olup halen bu topraklarda yaşamaktadırlar.⁷⁰

Azerbaycan'ın kuzeyinde ve Güney Dağıstan'da, Guba ve Derbent kasabaları arasındaki bölgede Yahudi yerleşim alanları mevcuttur. Müslümanlar bu bölgeyi “Yahudi Vadisi” Cuhud-Kata olarak isimlendirmişlerdir. Bu Yahudilerin hukuki

⁶⁷ Mordkhai Neishtat, Michael Zand, “Mountain Jews”, *Encyclopedia Judaica*, ty., Keter Yayınları, Jerusalem, 2. Baskı, C.14, ss. 579- 580

⁶⁸ Neishtat, “Mountain Jews”, ss. 579- 582.

⁶⁹ Bunyadov, *Azerbaycan Tarihi*, C. I, s. 195.

⁷⁰ Tağıyeva, *Siyasi Tarih Bağlamında...*, s. 381.

işlemleri topluluk içinden seçilen üç kişilik bir heyet tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu şahıslar devletle olan ilişkilerden sorumlu olduğu gibi topluluğun iç işlerinden de sorumludurlar.⁷¹

Yahudiler, Arapların Kafkasya'ya hükmettiği dönemlerde de varlıklarını devam ettirmiş, birçok İslami örf, âdet ve yaşam tarzını benimsemişlerdir. Ancak kendi Fars-Tat dillerini unutmamışlardır.⁷² Ruslardan önceki dönemde, Dağ Yahudileri ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler, Hz. Ömer'in gayrimüslimlere yönelik Kudüs Ahitnamesine binaen düzenlenmiştir.⁷³ Taberi tarafında ayrıntılı bir şekilde anlatılan Kudüs emannamesinin⁷⁴ aslı T.C. Başbakanlık Devlet Arşivinde A.DVNS.KLS.d 8, s. 5,15.h kaydında bulunmaktadır. Ayrıca Azerbaycan ve çevre halklarına yönelik bölgeye atanan valiler tarafından benzer ahitnameler yapılmıştır.⁷⁵

Yahudi azınlığın en büyük yerleşim merkezi olan Aba-Sava, aynı zamanda ruhani merkezleri olarak bilinir. Dış görünüşü itibariyle camiyi andıran sinagoglar, çocuklar için dini eğitim mekânı olarak kullanılmaktadır. Sünnet törenleri genellikle sinagoglarda yapılmaktadır. Dini hiyerarşide "Rabbi" kasaba ve köylerin vaizi ve "Dayyan" Baş Hahambaşı adında iki makam vardır. Dağ Yahudileri dinsel geleneklerini belirli düzeyde muhafaza etmiş, yaşam biçimi ile ilgili kültürlerini korumuşlardır. Roş – Aşana, Yom Kippur, Pesah Bayramı, Matza ekmeği ve Perhiz ibadetini yerine getirmekle birlikte Şabat günü ayinlerini genellikle terk ettikleri söylenebilir.⁷⁶

Azerbaycan'daki günümüz Yahudi topluluğu üç gruptan oluşmaktadır. 1. Dağ Yahudileri, 2. Avrupa (Aşkenaz) Yahudileri, 3. Gürcü Yahudiler. Gelenek bakımından Rabbani olan Dağ Yahudileri günümüzde ülkedeki Yahudi diasporasının temelini oluşturmaktadırlar. Tanah beraberinde Talmud'u ve Rabbinik metinleri de dinin temeli olarak kabul ederler.⁷⁷ Günümüzde Azerbaycan devletinin azınlık halkları olarak dini faaliyet ve ibadetlerini kolayca gerçekleştirmektedirler.

⁷¹ Neishtat, "Mountain Jews", ss. 580- 584.

⁷² İuda Çerniy, **Gorskie Evreç Sbornik Svedenny o Kavkazskih Gorçah**, C. III. Tiflis 1870, s. 43.

⁷³ Neishtat, "Mountain Jews", ss. 579- 584.

⁷⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, **Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk**, C. IV, Mısri Hüseyini Matbaası, Birinci baskı, t.y., s. 159-160.

⁷⁵ Ahmed b. Yahya el-Belezuri, **Fütûhu'l-Bıldan**, İstanbul 2013, trc; Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, s.231.

⁷⁶ Neishtat, "Mountain Jews", ss. 581- 584.

⁷⁷ Tağıyeva, **Siyasi Tarih Bağlamında...**, s. 381.

2.2 Kafkasya’da Hristiyanlık

Kafkasya’da Hristiyanlığın Albanya kısmına geçmeden önce bu coğrafyada var olan Ermeni ve Gürcülerin Hristiyanlık inancı ve bu inancın bu bölgelerde hangi tarihlerde kimler tarafından yayıldığını, ne zaman devlet dini haline geldiğini anlatmamız konu başlığının muhtevası itibariyle daha doğru olacaktır. Bu sebeptendir ki Albanya’da Hristiyanlığın yayılma sürecine geçmeden önce Gürcistan ve Ermenistan halkı ve devletlerinin Hristiyanlık inancı ile ilgili genel bilgi vereceğiz.

2.2.1 Gürcistan’da Hristiyanlığın Yayılması

Gürcü halkı bu günkü Tiflis yakınlarında Gürcistan devletinin doğu kısmında eskiden beri var olan bir topluluktur. Kendilerini Nuh Peygamberin torunu Targamos soyundan Kartlos’a dayandırmaktadırlar. Nuh tufanından sonra Tiflis ve çevresini mesken edindikleri söylenmektedir.⁷⁸ Gürcü halkının yaşamış olduğu bu tarihi topraklar eski dönemlerden bu güne “Kartveli” olarak isimlendirilmiştir.⁷⁹ Atalarının Kartlos olduğunu belirten Gürcüler, bu isimden esinlenerek yaşadıkları bölgeye Kartveli, kendilerini ise Kartvel olarak isimlendirmişlerdir.⁸⁰ Günümüzde kullanılan Gürcü ismi ise Fars kökenli olup İranlı ve Türklerin bu halka verdikleri isimdir.⁸¹ Gürcistan toprakları eski dönemlerde iki kısımdan oluşmuştur. Kolhis veya Lazika bölgesinde, Svan, Megrel- Laz ve Abhazlar gibi topluluklar,⁸² Kartveli olarak bilinen Tiflis ve civarında ise Gürcüler yaşamışlardır.⁸³

Hristiyanlık öncesinde Gürcüler totemizm, güneşe, aya ve yıldızlara tapınma gibi dini inançlara sahip olmuşlardır.⁸⁴ Aynı zamanda bu bölgede Yahudiler de yaşamışlardır. Bu Yahudilerin milattan önce Gürcistan’a geldikleri söylenmektedir.⁸⁵ Gürcistan bölgesindeki Yahudiler ile ilgili İsa Mesih’in çarmıh olayına ilişkin enteresan bir bilgi anlatılmaktadır. Şöyle ki; Mesih çarmıha gerildiği zaman entarisinin kime kalacağı tartışılmış ve kura çekilmiştir. Kura, Gürcistan’ın Mtsheta bölgesinden bir Yahudi’ye çıkmış, entariyi Mtsheta’ya getirerek kız kardeşine vermiştir. Entariyi

⁷⁸ M. Brosset, **Historie DeLa Georgie**, C. I, S. Petersburg 1849, s. 17.

⁷⁹ Robert W. Thomson, **Rewriting Caucasian History**, Oxford 1996, ss. 9-13.

⁸⁰ Ronald Grigor Suny, **The Making of The Georgian Nation**, London, 1989, s. 3

⁸¹ Ahmet Özkan, **Gürcüstan**, İstanbul, Aksiseda Matbaası, 1968, s.67.

⁸² Niloloz Berdzenişvili, Simon Canaşıa, **Gürcistan Tarihi**, çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul 2000, s. 31.

⁸³ Thomson, **Rewriting Caucasian History**, ss. 9-13.

⁸⁴ Sami Kılıç, “Gürcülerin Dini Tarihçesi”, **Dini Araştırmalar**, C. 8, Sayı 22, 2005. ss. 64-67.

⁸⁵ Özkan, **Gürcüstan**, s. 104.

eline alan kız kardeşi onu bağrına basarak ölmüştür. Mucizevî bir şekilde anlatılan bu olay, buradaki Yahudilerin Gürcistan'ın Hristiyanlaşmasında etkili olduklarını göstermektedir.⁸⁶ Anlaşılan o ki Hristiyanlığın yayılması ile buradaki birçok Yahudi Hristiyanlığı kabul etmiştir.⁸⁷ Gürcistan'da Hristiyanlık ilk olarak havariler döneminde özellikle de Kalhis bölgesinde yayılmaya başlamıştır.⁸⁸

Gürcistan'da Hristiyanlığın tebliği ilk etapta Kudüs ve Antakya'dan gelen misyonerler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.⁸⁹ Burada yapılmış ilk dini tebliğler şu şekilde aktarılmaktadır: İsa Mesih'in göğe yükselmesi ile Havariler dini tebliğ için kura çekmişlerdir. Gürcistan'ın tebliğ görevi Hz. Meryem'e çıkmıştır. Meryem kendi adına bu görevi Andreas'a emanet etmiştir. Bu sebeple Hristiyanlığı Gürcistan'da ilk tebliğ eden Andreas⁹⁰ olmuştur. Bu görevi verenin Hz. Meryem olması sebebiyle inşa edilen ilk kiliseye onun adı verilmiştir.⁹¹ Bu bölgelerde Hristiyan öğretinin yayılmasında ikinci önemli şahsiyet Azize Nino (280-332) dur. Kral Mirian'ın desteğini alarak yaklaşık 4 sene tebliğ faaliyetlerinde bulunmuş, geniş çevrelere Hristiyanlığı yaymıştır. Azize Nino Gürcistan'da ilk önce Yahudileri daha sonra Gürcü halkı Hristiyanlığa davet etmiştir. Bu davet esnasında eski pagan inancını terk etmek istemeyen halk yapılan vaazlara tepki göstermiştir.⁹²

Gürcistan'da Kartveli ve çevresinde Hristiyanlık MS. IV. yüzyıl itibariyle resmen kabul edilmiş ve Hükümdar Mirian tarafından 317 tarihinde devlet dini olarak ilan edilmiştir. Hükümdar Mirian, Konstantine mektup yazarak piskopos talebinde bulunmuş, Papa I. Silvestre, Piskopos İoney ile birlikte iki papaz ve üç diyakonu Gürcistan'a göndermiştir. MS. V. yüzyıl itibariyle Gürcü Kilisesinin etkisi artmış, bağımsız Kilise teşkilatları oluşturulmaya başlanmış, İncil Gürcüceye tercüme edilmiştir. Bu dönem itibariyle artık her feodal beyin kendi bölgesine özgün kilise yönetimi ve Piskopos oluşturulmuş, tüm kiliseler Mtsheta da bulunan başpiskoposluğa bağlanmış, kilise görevlisi rahiplere Hutsesi ismi verilmiştir.⁹³ Böylece her bir kilise üstün güç ve yetkiye sahip olmuştur. 451 Kadıköy konsilinde alınan

⁸⁶ Brosset, **Historie DeLa Georgie**, C. I, 53-55, 65, 104.

⁸⁷ Davud Dursun, "Gürcistan", **DİA**, XIV, İstanbul, 1996, s. 311.

⁸⁸ Özkan, **Gürcüstan**, s. 105.

⁸⁹ Tamila Mogaloblişvili Lulo, Gagoşidze, "The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia", **Ancient Christianity in the Caucasus I**, Richmond 1998, ss. 40, 58.

⁹⁰ Havari Petrus'un kardeşi olan Andreas'ın faaliyetleri Vaoga nehrine kadar ulaşmıştır. Bkz; Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Konya 1998, s. 32.

⁹¹ Brosset, **Historie DeLa Georgie**, C. I, ss. 55-56.

⁹² Kapadokyalı Azize Nino'nun Gürcistan'daki dini faaliyetleri ile ilgili bkz; Thomson, **Rewriting Caucasian History**, ss. 84-145.

⁹³ Berdzenişvili, Canaşia, **Gürcistan Tarihi**, ss. 77-81.

kararlar ilk başta Gürcüler tarafından geçersiz kabul edilmiştir. Gürcü Kilisesi bu karara bölgede bulunan Alban ve Ermeni Kiliseleri ile birlikte itiraz etmiştir.⁹⁴ 506 yılı itibariyle diyo fizitliği seçen Gürcü kilisesi bölgeye hâkim olmak isteyen Sasani devletinin baskılarına maruz kalmıştır. Sâsâniler, monofizit görüşlü Piskoposları Roma ve diyo fizit öğretiye sahip kimselere karşı kışkırtmış, bunda başarılı olmuşlardır. Nitekim Gürcü Kilisesi Bizans etkisinden daha çok monofizit öğretinin etkisinde olmuştur. Aynı dönemde kilisenin aşırı güçlenmesi Gürcü krallarını rahatsız etmeye başlamıştır. Kral Vahtang, Piskoposların açıkça Samanileri desteklemesi ve monofizitliği yaymaları üzerine başpiskoposluk makamını lağvederek Katolikosluk makamını ihdas etmiş, bu makama diyo fizit öğretiye sahip Katolikos atamıştır.⁹⁵ Bundan sonra Gürcistan'da monofizit öğretisi tamamen ortadan kaldırılmış, Ortodoks Gürcü Kilisesi temelinde yeni Gürcü kimliği oluşmuştur.⁹⁶ Zamanla Gürcü papazları ve din görevlileri kutsal topraklarda ve Sina Dağında Manastır eğitim sisteminde önemli bir rol oynamışlardır.⁹⁷

IV. yüzyıl itibariyle devletin resmi dinine dönüşen Hristiyanlık, günümüzde Gürcistan'da hala resmi devlet dini olarak kabul edilmektedir.

2.2.2 Ermenistan'da Hristiyanlığın Yayılması

Ermeni halkının kökeni ile ilgili anlatılarda farklı yaklaşımlar görülmektedir. Ermeniler kendi soylarını Nuh'un oğlu Hapet soyundan Hayg'a dayanmaktadır.⁹⁸ Hayg oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Ararat ülkesine göç etmiş, kendi soyundan gelenlerin yaşadığı yer olduğunu belirtmek için bu yöreye Hayk, orada kurduğu köye ise Haygaşen, adını vermiştir.⁹⁹ Bu anlamda Ermeniler kendilerini Hay, yaşadıkları ülkeyi Hayastan veya Hayk olarak isimlendirmişlerdir.¹⁰⁰ Armenia veya Ermenistan ismi ise bu ülkeye diğer halklar tarafından verilmiştir.¹⁰¹

⁹⁴ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 6.

⁹⁵ Kılıç, "**Gürcülerin Dini Tarihçesi**", s. 71.

⁹⁶ Berdzenişvili, Canaşia, **Gürcistan Tarihi**, ss. 77-78.

⁹⁷ David G. K. T aylor, "Christian Regional Diversity", **The Early Christian World I-II**, London- New York, 2002., s. 335.

⁹⁸ Artak Movsisyan, **Ermenistan Tarihi**, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, trc; Mart Minasyan, Erivan 2017, s. 8.

⁹⁹ Keğam Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, trc; Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul 2003, ss. 11-13.

¹⁰⁰ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yatınları, 1987, s. 22.

¹⁰¹ Movsisyan, **Ermenistan ...**, s. 6.

Kendilerini Urartu medeniyetinin¹⁰² bir parçası olarak gören Hayk kavminin MÖ. 700'lü yıllarda Trakya bölgesinden Kafkasya'ya geldikleri söylenmektedir.¹⁰³ Bunun aksini savunan, Ermenilerin yerli halk olduklarını belirten araştırmacılar da olmuştur.¹⁰⁴

Ermeniler Hristiyanlık öncesi Natüralizm, Animizi, Totemizm, Büyüclük gibi değişik pagan inançlara sahip olmuşlardır.¹⁰⁵ Monoteist bir din olan Hristiyanlığın Ermenistan'da yayılması ile ilgili Ermeni anlatısına göre, Edessa'da hüküm süren Kral Abgar'ın tedavi edilemeyen bir hastalığı vardı. İsa Mesih'in mucizelerini duyunca onu yanında davet etmiş, Mesih Yeruşalim'i terk edemeyeceğini fakat havarilerini göndereceğini belirtmiştir. Bu sebeple havarilerden Taday¹⁰⁶, daha sonra Bartalmay Ermenistan'a gelmiştir. Havarilerin bu topraklara gelişine binaen Ermeni Kilisesine "Ermeni Havari Kilisesi" adı verilmiştir.¹⁰⁷ Ermeni mitolojisinde bunun gibi birçok anlatı bulunmaktadır.¹⁰⁸ Gregoryen Ermeni Kilisesi, kendisinin apostolik başlangıca ve muhtar bir karaktere sahip olduğunu iddia etmektedir. Buna Taday'ın 44-66 yılları, Bartalmay'ın ise 44-68 yılları arasında Ermenistan'da tebliğde bulunduklarını delil göstermektedirler.¹⁰⁹

Ermeni tarihçilerine göre, her iki havari de Kral Sanatruk'un emriyle öldürülmüşlerdir. Havarilerin misyonerlik tarihleri kilise takviminden alınmış olup, tarih verileri ile uyumsuzluk göstermektedir. Kiliseye göre Havariler 66 ve 68. yıllarında öldürülmüşlerdir. Oysa o tarihlerde Ermenistan'da I. Tiridat hüküm sürmekteydi. Sanatruk ancak 77 yılından sonra tahta çıkmış olabilirdi.¹¹⁰ Ayrıca

¹⁰² Davut Kılıç, "Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler", Ankara, **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi**, ASAM 2000, s. 3.

¹⁰³ Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, s. 71-74; Ekrem Memiş, "Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri", Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Afyonkarahisar 2005, Cilt 7, Sayı 1, ss. 4-5.

¹⁰⁴ Kerovpyan, **Mitolojik Ermeni Tarihi**, s. 71.

¹⁰⁵ Belgelerle Ermeni Sorunu, Genelkurmay **Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı**, Ankara, 1983, s. 14-15; Movsisyan, **Ermenistan ...**, s. 42.

¹⁰⁶ Havarilerin isimleri Matta, Markos, Luka ve Resullerin işlerinde cüzi farklılıklarla verilmiştir. Taday'ın ismi Mattada Lebbeus 10/ 3., Markosta Taddeus 3/ 18., Lukada Yakubun oğlu Yahuda 6/ 16., olarak geçmektedir.

¹⁰⁷ Movsisyan, **Ermenistan...**, s. 49.

¹⁰⁸ A. Hagop Chakmakjian, **Armenian Christology and Evangelization of Islam**, Leiden, 1965, s. 13.

¹⁰⁹ Shnork Kaloustian. **Saints and Sacrament of the Armenian Church**. Ermeni Kilisesi Gençlik Örgütü, Amerika 1969, s. 13.

¹¹⁰ Movsisyan, **Ermenistan...**, s. 49.

Bartalmay'ın Ermenistanda değil Albanapol şehrinde çarmıha gerildiği bu şehrin günümüz Azerbaycan'ın başkenti Bakü civarında olduğu belirtilmektedir.¹¹¹

Ermeni tarihindeki en önemli olaylardan biri kuşkusuz zorla Hristiyanlığın devlet dini olarak kabul ettirilmesi olmuştur. Devlet yöneticilerinin Hristiyanlığı kabul etmesi ve devlet dini olarak tanınması üzerine toplumda bu inanç baskılarıyla kabul ettirilmiştir.¹¹² Ermeniler tarafından toplu halde Hristiyanlığın kabulü iddiasının temelinde bu baskıların olduğu düşünülebilir.

Ermenistan'da Hristiyanlığın devlet dini olarak kabulü ve Ermeni Kilisesinin oluşumu Kayseri'de eğitimini tamamlayarak bölgeye gelen Part asıllı Gregorius'un tebliği ile ilgilidir. Her ne kadar Tridat tarafından hapiste tutulan Gregorius, Milano fermanı sonrasında serbest kaldıysa da Geleneksel Ermeni tarihine göre, Ermenilerin Hristiyanlığı resmi kabulü MS. 301 yılında gerçekleşmiştir. Ermenistan'da Hristiyanlığın devlet tarafından baskılarıyla tebliği, Ermeni kilisesinin milli kilise olarak şekillenebilmesi için yeterli bir koşul oluşmadı. Bunu takip eden üç yüz yıl boyunca bu süreç tamamlanmıştır. Nitekim ilerleyen zamanlarda Kilisenin güç kazanması ve hiyerarşinin kurulmasının yanı sıra İncil Ermeniceye tercüme olunarak "Tanrının Nefesi" ismini almıştır.¹¹³ Moisey Kalankaturklu eserinde ilk Dvin konsili tarihine işaret ederek Ermenilerin Hristiyanlığı MS. 326 yılında resmi devlet dini olarak kabul ettiklerini belirtmektedir.¹¹⁴

Girigorius Lusavoriç'ten Katolikos Nerses'e kadar Ermeni Katolikosları Kayseri'de takdis edilmiştir. Kral Pap'ın, 373 yılında vermiş olduğu emre göre, bundan sonra Katolikoslar Ermenistan'da seçilecek ve burada takdis edileceklerdi.¹¹⁵

Ermeni Kiliseleri'nin anası kabul edilen ve Grigorius tarafından inşa ettirildiği düşünülen Eçmiedzin Katolikosluğu, Ermeniler arasında özel bir yere sahiptir. İlk Gregoryen Kilisesi Gregorius tarafından Muş yakınlarında Ardışad'da kurulmuştur.¹¹⁶ Eçmiedzin Katolikosluk merkezi birtakım siyasi sebepler dolayısıyla 485'te Divin, 901 de Ani, 1147 de Kilikyaya, ilerleyen tarihlerde Akdamar ve Arginyaya, daha sonra

¹¹¹ William Steuart Mc Birnie, **The Search For The Twelve Apostles**, b. VIII, Seed M, t.y., ss. 25-34.

¹¹² Movsisyan, **Ermenistan ...**, s. 50.

¹¹³ Movsisyan, **Ermenistan ...**, s. 51.

¹¹⁴ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II. f. 6.

¹¹⁵ Movsisyan, **Ermenistan ...**, ss. 51-60.

¹¹⁶ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 121.

1441 yılında tekrardan Eçmiedzin'e taşınmıştır.¹¹⁷ Fakat Ana Kilise geçici olarak başka mahallere taşınmış olsa bile, Eçmiedzin'e gösterilen hürmet hiçbir zaman eksilmemişti.¹¹⁸

Eçmiedzin Katolikosu, "Tanrının inayetine mazhar olan ve Hz. İsa'nın hizmetçisi, bütün Ermenilerin Katolikosu ve Kutsal Eçmiedzin Manastırı'nın Patriği" unvanlarını taşımaktadır.¹¹⁹

451 Kadıköy Konsiline katılmayan ve bu konsil kararlarını bölgedeki diğer Kiliselerle birlikte reddederek lanetleyen Ermeniler,¹²⁰ kendilerini "Milli bir kiliseye sahip olan ilk topluluk" kabul etmektedirler.¹²¹ Bu inanç doğrultusunda günümüz Ermenistan devleti de Hristiyanlığı resmi devlet dini olarak kabul etmektedir.¹²²

2.2.3 Albanya'da Hristiyanlığın Yayılması

Albanya'da Hristiyanlık MS. IV. yüzyıla kadar resmi olmamakla birlikte belli düzeyde taraftar toplamıştır. IV. yüzyıl itibarıyla Hristiyanlık devlet tarafından resmen kabul edilmiştir. Alban tarihine göre, miladi ilk asrın başlarında Kudüs ve Suriye'den ilk Hristiyan misyonerler, havariler ve havarilerin öğrencileri Albanya'ya gelmiş ve ilk Hristiyan toplulukları oluşturmuşlardır.¹²³

Albanya'da Hristiyanlığın yayılması birbirini takip eden iki dönemi kapsamaktadır. Havariler dönemi olan ilk aşamada; Taday, Bartalmay ve özellikle de havari Taday'ın öğrencisi Yeliseus'un tebliğ faaliyetleri öne çıkmaktadır. Bu döneme "Surafil" olarak isimlendirilmiştir. MS. IV. yüzyılda Hristiyanlığın Albanya'da resmi devlet dinine dönüşmesine kadarki döneme Havariler ve Suriyeden gelen misyonerler sebebiyle "Surafil" denilmiştir. Albanyada Hristiyanlığın resmi devlet dinine dönüşmesinden itibaren başlayan ve "Yunanfil" olarak isimlendirilen ikinci aşamada

¹¹⁷ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, ss. 33-34.

¹¹⁸ Zeynep İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilse ve Misyonerler", **Akademik İncelemeler**, Cilt 2, Sayı 1, 2007, s. 236.

¹¹⁹ Chakmakjian, **Armenian Christology...**, s. 21.

¹²⁰ David Bundy, Early Asian and East African Christianities, **The Cambridge History of Christianity**, C. 2, Cambridge University Press 2008, s. 138.

¹²¹ İskefiyeli, "Ermeni Kimliğinin Oluşumunda"..., s. 238.

¹²² David G. K. Toylor, "Christian Regional Diversity", **The Early Christian World I-II**, London-New York, 2002., s. 334.

¹²³ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. V, f. 6.

Aziz Gregorius'un ve Albanya hükümdarı Urnayr'ın gayretleri öne çıkmaktadır.¹²⁴ İkinci aşamaya “Yunanfil” denilmesinin sebebi Roma İmparatoru Konstantin'in 313 yılı Milano farmanı sonrasında gerçekleştiği içindir. Alban Kilisesi temel itibarıyla Yeruşalim kilisesine bağlı olmuştur.¹²⁵

Hristiyanlığın ilk iki asrında Kudüs'ün doğu ve kuzeydoğusunda yayılmasında Pavlus'tan sonra etkin olan şahıslar Tomas, Bartalmay, Tomas'ın kardeşleri Addey, Taday ve Taday'ın öğrencileri Yeliseus ve Moran olmuştur. Bu azizler ve şakirtler Suriye ve Mezopotamya'dan başlayarak İran, Kafkasya, Gürcistan, Ermenistan ve Alban ülkesine gelerek Hristiyanlığı tebliğ etmişlerdir.¹²⁶

Tarihi kaynakların vermiş olduğu bilgilere göre Hristiyanlık inancı Albanya'da MS. I. yüzyılda yayılmaya başlamıştır. Çarmih olayından iki sene sonra Yeruşalim'in I. Patriark'ı Yakup'un tavsiyesi üzerine Yeliseus Hristiyanlığı tebliğ için Albanya'ya gelmiştir. İran üzerinden Albanya'ya gelen Yeliseus, tebliğine Kuzeydoğudan yani Çoladan ve Hazar denizi kıyısında yaşayan Massagetlerden başlamıştır. Daha sonralar Uti vilayetinin şimdiki Şeki ilinin Kiş köyünde bir Kilise inşa etmiştir. Bilahare bu ilk kilise için insanlar “Kafkas kiliselerinin anası” demişlerdir. Kiş köyü Hristiyan inancının bölgede tebliğ merkezine çevrilmiştir. Burada tebliğine devam eden Yeliseus, Putperestlerin kurban kestikleri yere gelmiş ve burada Hristiyan inancını tebliğ ederken öldürülmüştür.¹²⁷ Bu bilgilerden ve Yeliseus'un faaliyetlerinden anlaşıldığı üzere Kafkas coğrafyasında Hristiyan inancının temelleri Albanya devletinin Uti vilayetinde atılmış, buradan diğer bölgelere yayılmıştır.

Aziz Bartalmay ise Araz nehrini geçerek Sisakan Sünik'e günümüzde Nahçıvan'a gelmiş, tebliğde bulunmuş, peşi sıra Gohtnata'da (Ordubad) bir kilise inşa etmiştir. F. Memmedova MS. XIII. yüzyıl yazarı Stepannos Orbelyan'dan bu dini faaliyeti şu şekilde nakletmektedir: “Her şeyden önce bilmemiz gereken şu ki, Sünik ahalisi Ermenistan ahalisinden daha önce dinimizi kabul etmiş ve mukaddes Apostol

¹²⁴ Heyet, **Azərbaycan Tarixi: III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, VII. C. II, Bakü, Elm Yayınları., 2007, s. 54.

¹²⁵ “Hristiyanlık”, **ASA**, C. X, Bakü, 1987, s. 106-107; Memmedova, **Azərbaycanın...**, s. 207; H. Nağıyev, H. Verdiyev, **Azərbaycan Tarixi: M. Ö. IX – M. XII Asırlar**, C.I. Bakü, 2007, C. I, s. 31.

¹²⁶ Memmedova, **Azərbaycanın...**, s. 207; Durmuş Arık, **Azərbaycan Türklerinin Dini Hayatı ve Halk İnanışları**, Ankara, Öztepe Matbaacılık, 2005, ss. 44-46.

¹²⁷ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, s. 11; Gazenfer Recebli, **Azərbaycan Tarixi Oçerkler**, Bakü, Elm ve Tehsil, 2013, s. 73; Bünyadov, **Azərbaycan Tarixi**, ss. 214-215.

Bartalmay tarafından Mukaddes İncilin talimine tabi olmuşlardır.¹²⁸ İsa Mesih'in 12 havarisinden biri olan Bartalmay, Hindistan'dan sonra Ermenistan ve Albanya'ya gelmiş, burada tebliğ faaliyetlerinde bulunmuştur. Putperestler tarafından Albanapol şehrinde yakalanan Bartalmay çarmıha gerilerek öldürülmüştür.¹²⁹ Bu dönemde Albanya'da Apostol Bartalmay ve Apostol Taday'ın öğrencisi Yeliseus tarafından piskoposluk tesis edilmiş, Albanya'nın birinci Katolikosu Yeliseus olmuştur".¹³⁰

M. Kalankaturklu'nun eserinde verdiği tarihleri karşılaştırdığımız zaman Yeliseus'un faaliyetleri neticesinde Hristiyanlığın Albanya'da MS. 56'da yayılmaya başladığı görülmektedir.¹³¹ Alban asıllı başka bir tarihçi M. Goş'un (1120-1213) verdiği bilgiye göre Yeliseus'tan Gregorius'a kadar üç yüz sene geçmiştir. Aynı müellife göre Gregorius MS. 348'de öldürülmüştür.¹³² Bundan üç yüz sene öncesi ise MS. 48'e tekabül etmektedir. Havari Taday'ın Ermeni Kralı Tridat tarafından MS. 43'te öldürülmesi ve buna ilaveten öğrencisi Yeliseus'un Yeruşalim'e gidip dönmesi arasındaki zamanı 3-4 yıl olarak varsayarsak Yeliseus'un Albanya'daki faaliyet döneminin yaklaşık MS. 48-56 yılları olduğunu söyleyebiliriz. F. Memmedova bu tarihi MS. 51-67 yılları olarak belirtmektedir.¹³³

Yeliseus'tan sonraki dönemlerde Albanya'da Katolikosluk yapmış insanların günümüze sadece isimleri ulaşmıştır.¹³⁴ M. Kalankaturklu ve M. Goş'un eserlerinde adları geçen bu Katolikoslar'ın yaşadığı dönemler kesin olarak bilinmemektedir. Bu konuda Moisey Kalankaturklu: "...önceler birbirinin ardınca gelen bizim dini liderlilerimizin faaliyetlerini anlatan belgeler yakıldığından onların uygulamaları, eşyaları ve kabirleri bize malum değildir" demektedir.¹³⁵

Her iki müellif, Yeliseus' tan sonra altı kişinin isimlerini zikrederek bunların Alban Katolikosları olduğunu belirtmişlerdir. M. Kalankaturklu bunlardan birincisinin Aziz Yeliseus olduğunu ve Kudüs'ten görevlendirildiğini, Şunpakişo, Matteos, Sahak, Moisey, Pand ve Lazar'ın bu sıralama üzere Alban katolikosları olduğunu

¹²⁸ Feride Memmedova, **Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık**, Bakü 2003, ss. 29-30.

¹²⁹ Rev. Alban Butler, **The Lives of the Saints, St. Bartholomew, Apostle**, <http://www.bartleby.com/210/8/241.html#note241.6>, Cevrimiçi, 18. 06. 2018.

¹³⁰ Nağıyev, Verdiyev, **Azerbaycan Tarihi...**, C. I, s. 32; Memmedova, **Azerbaycanın...**, ss. 212, 216.

¹³¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II. f. 6.

¹³² Mihitar Goş, **Sudebnik**, eski Ermeniceden Rusçaya çev. B.M Arutyunyan, Yerevan, 1954, s. 262.

¹³³ Memmedova, **Kafkas ...**, s. 29

¹³⁴ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III. f. 20.

¹³⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III. f. 20.

belirtmiştir.¹³⁶ M. Goş yukarıda adları geçen katolikoslardan Moisey'in yerine Karen'in ismini zikretmiş, farklı olarak da Lazar'ın Begameck¹³⁷ bölgesinde Hazarapat ve Aziz Pantaleon isimli iki kilise inşa ettiğini bildirmektedir.¹³⁸

M. Kalankaturklu, Yeliseus'un faaliyetini şöyle anlatır:

Adalet güneşinin doğduğu zaman akıl erdiremeyeceğimiz varlığın özü ve mahiyeti olan kurtarıcımız, Atamız zuhur etti. Hiçbir zaman ayrılmamış varlığının görkemine kavuştuğu zaman bizleri korumak ve gözetmek için geldiğinde kutsal ve sevgili öğrencilerini tebliğci olarak bütün dünyaya gönderdi. Doğu halklarına Hristiyanlığın tebliği, havari Taday'a nasip oldu. Lakin o Ermenistan'a ulaştığında, "Artaz" vilayetinde Ermenistan hükümdarı Sanatruk tarafından işkence edilerek öldürüldü.¹³⁹

M. Kalankaturklu'nun bu metnini değerli kılan Albanya'da Hristiyanlığın yayılma döneminin Hz. İsa'nın öğrencilerinin "dünyanın her yerinde" yaptıkları tebliğ süreciyle eş zamanlı olmasıdır. Yani yazar ilk tebliğ emrinin uygulamasında herhangi bir kesintinin olmadığını göstermek istemiştir. Moisey Kalankaturklu metnin devamında;

"Taday'ın öğrencisi mukaddes Yeliseus Yerusolim'e dönerek, onun acılı ölümünü diğer havarilere anlattı. Yerusolim'in ilk patriği olan kutsal Yakup tarafından kutsanarak tekrardan Doğuya gönderildi. Doğu ülkesinin tebliğ görevi verilmiş Yeliseus, Kudüs'ten İran'a gitmiş, Ermenistan'a uğramadan Maskutlar'ın ülkesine gelmiş ve tebliğ faaliyetlerine Çola'da başlamıştır. O kendine öğrenciler edinmiş, onlara kurtarıcı İsa'nın öğretilerini anlatmaya çalışmıştır. Üç öğrencisi ile Çola'dan Uti vilayetine giderken öğrencilerinin akrabaları onları takip etmiş, eski inançlarına dönme talebinde bulunmuşlardır. Akrabalarına karşı çıkan bir öğrenci öldürülmüş, diğer ikisi Yeliseus'u terk ederek geri dönmüşlerdir. Daha sonra Yeliseus, Uti vilayetinin Kiş köyüne gelerek kilise inşa etmiş, ona temiz, kansasız kurban sunmuştur. Burası, biz Doğuluların kiliselerinin temelini atıldığı yer, ilk manevi merkezimiz, anıldığımız ilk mekândır.

¹³⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III. f. 20.

¹³⁷ Begameck günümüzdeki Berde ve Beylegan arasındaki bölgede bulunuyordu. Bkz: Goş, **Alban Salnamesi**, s. 273.

¹³⁸ Goş, **Alban Salnamesi**, s. 262.

¹³⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 6.

Bundan sonra Zergun deresini geçerek putperest tapınaklarının olduğu yere gelen Yeliseus oracıkta şehit edilmiştir. Katiller mukaddes cesedi “Gomenk” denilen yerde bir kuyuya atmışlardır. Uzun süre onun cesedi bulunamamıştır.¹⁴⁰

Görüldüğü gibi yazar kutsal Yeliseus’un geçtiği yolu çok net tarif etmiştir. Anlaşılan Yeliseus, kaygıları yüzünden Ermenistan’a uğramadan İran ve Atropaten’i geçerek, Hazar denizinin batı kıyısına çıkmıştır. İlk bölümde bahsetmiş olduğumuz üzere, metinde adı geçen Çola, Albanya’nın kuzey- doğu taraflarında, Kiş köyü, ülkenin kuzey - batı yönünde, yani Kür Nehrinin sol kıyısında, Uti vilayeti ise Kür nehrinin sağ kıyısında kalıyordu. Yeliseus’un Kür Nehrinin güneyinde de tebliğde bulunması, metnin başka kısımlarındaki bilgilerle teyit edilmiştir: “Bizim aydınlanmamız ilk önce Yeliseus vasıtasıyla olmuştur. O, hayatı pahasına üç vilayetin, Cola’nın, Lpina’nın ve Albanya’nın ilk eğitimcisi olmuştur” ifadesi bunu belirtmektedir.¹⁴¹

Albanya’da inşa edilen ilk kiliselerin birçoğu eski dini tapınakların temeli üzerinde inşa edilmiş veya bu mabetler kiliseye dönüştürülmüştür. İlk başlarda Hristiyanlık, genelde Süryani, Yunan veya İbrani dillerinde tebliğ edildiğinden yerli ahali bunu pek anlayamamış, tercümanlar kullanılmıştır.¹⁴² İncil öğretisinin Süryanilerin yardımıyla doğu ülkelerinde yayılması çoğu zaman onların ticaret hayatı ile ilişkilendirilmiştir. Yakın Doğu ile Uzak Doğu ülkeleri arasında faaliyet gösteren eski deniz ve kara ticaretinin büyük bir kısmı Süryanilerin elinde bulunmuştur. Ticaret yolları, onları Mezopotamya’dan İran, Gürcistan, Ermenistan ve Albanya’ya götürmüştür. Eskiden beri ticaretle uğraşan Süryaniler, ticaretlerini yaparken inançları olan Hristiyan öğretisini gittikleri yerlere taşımışlardır.¹⁴³

Yeliseus Albanya’da Havari olarak görülmüş ve bölgenin aydınlatıcısı olarak kabul edilmiştir. Yeliseus’un Albanya’ya Piskoposluk görevine atanması ve burada ilk kilisenin inşa edilmesi Alban Kilisesine Apostol Kilise statüsünü kazandırmıştır. Albanya’da Hristiyanlığın daha önce yayılmasını Ermeni Katolikosu Avraam da belirtmektedir. Nitekim Albanlara mektubunda; “Albanya’nın Katolikos tahtı

¹⁴⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 6.

¹⁴¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 20.

¹⁴² Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 215-216.

¹⁴³ Heyet, **Azerbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, C. II, s. 57.

Ermenilerden daha önce tesis edilmiş, düşüncelerinde benzerlik vardır”¹⁴⁴ yazmaktadır. Bunun başka bir örneğini Berde Konsilinde alınan kararlarda da görmekteyiz; “Alban Katolikosları’nın seçimi Ermeni Katolikosluğunun hayır duası ile olduğu gibi Ermeni Katolikosluğunun seçimi de Alban Katolikosluğunun hayır duasıyla olmalıdır. Çünkü Alban kürsüsü, siz Ermenilerin kürsüsünden daha yüce ve kadimdir”.¹⁴⁵

MS. I.-V. yüzyılda feodalizmin Albanya’da tesisi ve gelişimi Hristiyan dininin yayılmasına uygun zemin yaratmıştır. Aynı zamanda Albanya’da çeşitli etnik toplulukların oluşu ve dinsel çeşitliliğin yaygın olması, bir başka ifadeyle bölgede bulunan toplumların farklı inançlara sahip olmaları Hristiyanlığın buralarda yayılmasına engel oluşturmamıştır. Nitekim bu dönemde Albanya devletinin resmi dini yoktu. Yeliseus’un Hristiyanlığın tebliğine Albanya’nın etnik yönden daha çeşitli olan kuzeydoğu bölgesinden başlaması tesadüfi değildir. Lakin Albanya’da Hristiyanlığın yayılmasının ilk aşamasında (I.-III. yüzyıllarda) Hristiyanlığın otoritesinden bahsetmek doğru değildir. Buna rağmen bölgenin ilk Kilisesi Kiş mabedi günümüze kadar ayakta kalabilmiştir. Ancak günümüze kadar birçok tadilat ve tamirat geçirmiştir. Kilise ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar neticesinde orijinal temeller, mezarlar ve eşyalardan anlaşıldığı üzere mezkûr Kilise ilk yüzyıldan itibaren ibadet mekânı olmuştur.¹⁴⁶

Albanya’nın Hristiyanlıkla erken dönemde tanışmasına rağmen inananların sayısının azlığı devletin önemli kademelerinde yer almayışları ve Sasanilerin baskısı gibi faktörler Hristiyanlığın Albanya’da devlet dini oluşunu engellemiştir. Fakat MS. III. yüzyılın sonlarına doğru Hristiyan cemaatlerinin sosyal statülerinin güçlenmesi ve MS. IV. yüzyılın başlarında Hristiyanlığın Roma’da serbest bırakılması bu dinin Albanya’da da resmi din olmasına sebep olmuştur.¹⁴⁷

Hristiyanlık MS. IV. yüzyıl ilk çeyreğinde Şah Urnayr tarafından Albanya’nın devlet dini ilan edilmiş, ilk olarak feodaller ve asilzadeler tarafından kabul görmüştür.

¹⁴⁴ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 6.

¹⁴⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 6.

¹⁴⁶ Recebli, s. 76-78; Heyet, **Azerbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, C. II, s. 58.

¹⁴⁷ Reşit Göyüşov, **Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, Bakü, Elm Yayınları, 1984, s. 32.

Hristiyanlık bu zümrelerin gayretleri sonucunda gelişmiştir. Buna rağmen Hristiyanlığın tüm Albanya'ya yayılması baskı ve zorbalıklarla gerçekleşmiştir.¹⁴⁸

Kaynaklardan anlaşıldığı üzere Hristiyanlık IV. yüzyılda Ermenistan ve Albanya'da öncelikle Gregorius'un, bilhassa Albanya'da Gregorius'un torunu Grigoris'in faaliyetleri sonucu yayılmıştır. Bazı müelliflerin kanaatine göre Kafkasya devletlerinin tamamında Hristiyanlığın aynı kişi tarafından yayıldığı fikri Sâsânîlerin siyaseti sonucu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki; Zerdüştiliği Kafkasya'da yayamayan Sâsânîler buradaki devletlerin Bizans'a yakınlaşmamaları için monofizit öğretiyi desteklemişlerdir. Bu meyanda Sâsânîler kendilerini destekleyecek bir birlik oluşturmak adına Kilise yazarları vasıtasıyla bu bölgede Hristiyanlığı tebliğ edenin ve alfabeyi oluşturanın aynı kişi olduğu efsanesini uydurmuşlardır.¹⁴⁹ Zannımızca coğrafi açıdan bölgedeki devletlerin bir birine yakınlığı ve Monofizit-Diyofizit tartışmasına kadar bu halklarının yardımlaşma içerisinde yaşamaları göz önünde bulundurulduğunda bu iddianın doğruluğunu artmaktadır. Kanaatimize göre daha önceden bölge halklarının kullandıkları dili Kilise diline uyarlayan aynı kişi olmuştur. Tabii ki bu işlem süresince yerli okuma yazama bilen Benjamin gibi kişilerin de bu faaliyette katkıları vardır. Lakin ilk başlarda belitmiş olduğumuz Yunanfil dönemine kadar bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin farklı kişiler tarafından gerçekleştirildiği görülür. Kayseri'de eğitimini tamamlayarak bölgeye gelen Gregorius Ermeni kralı tarafından butperestliğe dönmediği için hapsedilmiş, "Milano" fermanı sonrasında serbest kalmış ve Ermeni Gürcü ve Albanya devletler arasında dolaşarak tebliğ faaliyetlerde bulunmuştur.

Roma İmparatoru Konstantin'in MS. 313 senesinde yayınladığı iddia edilen Milano fermanıyla tüm mezheplere serbestlik verilmiş, Hristiyanların Roma'da takibi son bulmuştur. Bu sebeple Ön Kafkas'ta Hristiyanlığın tebliği güçlenmiş, Alban şahı Urnayr, Grigorius'un göstermiş olduğu mucizeler sonucunda Hristiyanlığı kabul etmiş, Gregorius tarafından vaftiz olunmuş, kırk gün oruç tutmuştur. Hristiyan dini resmi devlet dini olunca Albanya'da MS. V. – V. yüzyıllarda ruhanilik ve kilise hiyerarşisi oluşmuş, kiliseler inşa edilmiş, dini kitaplar Süryanice ve Yunan dillerinden Alban diline tercüme edilmiştir.¹⁵⁰ M. Kalankaturklu Urnayr'ın imanını şöyle anlatır;

¹⁴⁸ Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 192.

¹⁴⁹ Berdzenişvili, Djavaxişvili, Djanaşia, **İstoriya Gruzii**, s. 136.

¹⁵⁰ "Hristiyanlık" **Azerbaycanda Din**, Prezident Kütüphanesi, s. 6.

Mukaddes Gregorius aracılığı ile Urnayr yeniden dünyaya gelmiş, mukaddes ruha bürünmüş ve Albanya halkını imana getirmiştir. O ebedi ışığın oğlu gibi yaşamış, sonunda beşerî hayatına veda etmiştir.¹⁵¹ Hristiyan dinini kabul eden Urnayr, gittiği Ermenistan'dan hediyeler ile birlikte vatanına, Albanlar ülkesine dönmüş, burada havarilerin öğretileri doğrultusunda dini tebliğde bulunarak halkı Hristiyanlığa davet etmiştir. Toplum hep birlikte gerekli vecibeleri yerine getirmiş, ülkedeki putperestler takip edilmiş, kurbanlar ve hediyelerin yakılması âdeti ortadan kaldırılmış, Hristiyanlık dışı ayin ve ibadetler lanetlenmiştir. Ülkede gözle görülmeyen bir nur hüküm sürmüştür, cehalet ortadan kalkmıştır. Kilisenin hisseleri belirlenmiş, buna göre buğday, şarap ve erzak ambarlarından ev hayvanlarından toplanan onda bir hisse kiliseye verilmiştir. Bunun akabinde Putperest tapınakları yıkılmış ve kâhinlere baskı ile Hristiyanlık dini kabul ettirilmiştir.¹⁵²

Urnayr döneminde hızla yayılan Hristiyanlık bir taraftan Sasani ordularının diğer taraftan Hun – Türk birliklerinin Albanya'ya baskınlarıyla duraksamış, halk eski dinlerine geri dönmeye başlamıştır. Urnayr'ın ölümünden sonra muayyen bir süre Albanya'da Hristiyanlık durgun bir dönem yaşamıştır.¹⁵³

Urnayr tarafından resmi din olarak kabul edilmiş Hristiyanlık, bölgedeki diğer inançlara nispetle monoteist bir yapıya sahip olması, halkın dini açıdan bir araya gelmesine, ülkenin birlik ve beraberliğine, kültür açısından yükselişine sebep olmuştur.¹⁵⁴

2.2.4 Devletin Resmî Dini Olarak Hristiyanlık

Albanya'da Hristiyanlığın yayılmasında Alban hükümdarlarının ve Katolikosları'nın özel gayretleri olmuştur. Zira tüm ülke sathında kiliseler, manastırlar, dini tapınaklar ve anıt mezarlar inşa ettirmişlerdir.¹⁵⁵ Grigoris Albanya'da

¹⁵¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 11.

¹⁵² Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 20.

¹⁵³ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 215-216; Heyet, **Azerbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, C. II, s. 58.

¹⁵⁴ Paşazade, **Kafkasta İslam...**, s. 40.

¹⁵⁵ Z. İ. Yampolski, **Drevnie Religi v Azerbaydjane**, Bakü, Azernesir, 1958, s. 19; K.V. Trever, **Oçerki po İstorii i Kulturi Kavkazskoy Albanii: IV. v-VII. v**, AH SSSR, 1959, s. 297; Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 199; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 16, 19; Fastosa Bazandasi, **İstoriya Armenii**, Erivan, Akademia Nauk Armianskoy SSR, 1953, k. III, f.5, 6; Yegişe, **İstoriya Vardana i Armiyanskoy Voynı**, Tiflis 1904, s. 19.

dini faaliyetlere başladığında var olan kiliseleri onarmış, piskoposluk makamını kabul ettikten sonra da şehir ve köylerde yeni kiliseler inşa ettirmiştir. İnşa ettirdiği ilk kilise ise Amaras Kilisesi olmuştur”.¹⁵⁶

M. Kalankaturklu da buna yakın bilgiler vermektedir. “Piskopos Grigoris Albanya’nın “İri” şehrinde küçük bir kilise inşa ettirdikten sonra Zahari’nin kanından ve Kutsal St. Pantaleon’un¹⁵⁷ cesedinden bir kısmı oraya koydu”.¹⁵⁸ Kaynaklardaki bu bilgi bazen yanlış yorumlanmış, Albanya topraklarında ilk kilisenin Gregorius’un torunu Grigoris tarafından inşa edildiği söylenmiştir. Lakin daha önce de bahsetmiş olduğumuz üzere Albanya’nın ilk kilisesi Yeliseus tarafından MS. I. yüzyılda inşa edilmiştir.¹⁵⁹ Bilahare Kiş’teki bu kilise kullanılamaz hale gelince, Alban Hükümdarı Varaz-Firuz döneminde restore edilmiştir.¹⁶⁰

Alban Hükümdarı III. Mümin Vaçegan zamanında Albanya’da 365 kilise inşa edilmiştir.¹⁶¹ M. Kalankaturklu; Mümin III. Vaçegan Doğu ülkesinde yani Albanya’da yıl içinde olan günler sayısınca kilise inşa ettirmiştir” der.¹⁶² Muhtemelen, kilise ve manastırların bir kısmı Hristiyanlığın yeni yayılmaya başladığı Hereti arazisinde inşa edilmiştir. Gürcü araştırmacı Şanidze, buradaki birçok Hristiyan mabetlerinin Alban Hristiyan mimarisine özgü tipik anıtlar olduğunu belirlemiştir.¹⁶³ Amaras şehrinde Aziz Grigoris’in mezarı bulununca Vaçegan tarafından mezar üzerinde bir anıt inşa ettirilmiştir.¹⁶⁴ Ayrıca MS. I.-V. yüzyıllarda her Alban köyünün bir kilisesi olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁵ Mevcut kiliselerden başka Manastırlar ile ilgili malumatı M. Kalankaturklu’nun eserlerinde, erkek ve kadın rahiplerin buradaki hizmetleri konusundaki bilgiyi Yegişe’nin eserinde bulabiliriz.¹⁶⁶

¹⁵⁶ Memmedov, **Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.**, s. 69; Bazandasi, **İstoriya Armenii**, k. III., f. 5-6.

¹⁵⁷ Bu Aziz, Doğu kiliselerinde “Büyük Şehit” olarak anılır. Bkz; https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=373 Çevrimiçi, 18. 06. 2018.

¹⁵⁸ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 10.

¹⁵⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 6.

¹⁶⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 15.

¹⁶¹ Memmedli, s. 12-13; Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 200; Mihitar Ayrivanesi, **İstoriya Armenii**, trc. K. Paktanov, 1869, s. 48; Mamedov, **Kavkazskaya ...**, s. 70.

¹⁶² Kalankaturklu, **Albaniya Tarihi**, k. III, f. 19.

¹⁶³ A. G. Şanidze, **Yazık i Pismo Kavkazskih Albansev Vooh AH**, Gürcistan, SSR 1960, I, s. 170.

¹⁶⁴ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 30.

¹⁶⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 33.

¹⁶⁶ Yegişe, **İstoriya Vardana...**, f. 2; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 16, 19.

Hristiyan Alban devleti kendi toprakları dışında, Yerusəlimde de kiliseler inşa etmiştir. Kalankaturklu eserinde bu kiliseler ile ilgili başlık açmış ve inşa edilen kiliselerin isimlerini listelemiştir.¹⁶⁷ Alban Kilisesi'nin Yerusəlim'de manastır inşa ettirmesi Alban Kilisesi'nin otosefal (bağımsız) olması sebebiyledir.¹⁶⁸

Albanya'da kilise ve manastırlardan başka tezyinatlar ile süslenmiş kutsal mekânlar da olmuştur.¹⁶⁹ M. Kalankaturklu'nun verdiği bilgiden anlaşıldığı üzere, Alban şahı Cavanşir VII. yüzyılda Girdiman'da Hristiyan tapınağı inşa ettirmiş ve bu mabedi muazzam bir şekilde süsletmiştir.¹⁷⁰

MS. V. yüzyılda dini eğitime olan talebin artması, Alban alfabesinin tekrar düzenlenmesi, dini okulların açılması, İncil ve diğer dini edebiyatın Alban diline tercüme edilmesi gibi faaliyetler, Hristiyanlığın Albanya'da yayılmasında büyük öneme sahiptir. Alban Arşaki yöneticilerinin faaliyetleri sonucunda yeni feodal toplumun ideolojik dayanağı olan Hristiyanlık Albanlar'ın siyasi ve sosyal hayatında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Ülkenin feodal hükümdar ve görevlileri Alban Kilisesi ve ruhanileri için maddi üs kurmuş, putperest tapınaklarının tüm varlıkları, ayrıca hükümdar ve önde gelenlerin hibe ettikleri arsa payları kilisenin hizmetine sunulmuştur. Devlet tarafından tarım gelirlerinden "kilise için onda bir" fon oluşturulmuş, çeşitli vergiler düzenlenmiş ve din görevlilerine hizmetleri karşılığında araziler verilmiştir. Albanya hükümdarları Alban kilise ve görevlilerine büyük saygı göstermiş, onlara ayrıcalıklar tanımış, devletin üst düzey erkânıyla aynı statüde tutmuşlardır. İşte bu yüzden saray mahkemesi ile birlikte eskiden papazın, daha sonra ise Piskoposun hakemlik yaptığı kilise mahkemesi de ihdas edilmiştir.¹⁷¹

V. yüzyıla ait faaliyetlerden biri de Albanya'nın ilk Katolikosu Yeliseus'un cesedinin aranması olmuştur. III. Vaçegan, Geller'in arazisi olan Gomenk'te (Gelmes) Aziz Yeliseus'un cesedini bulduğunu söylemiş ve oraya bir mabet yaptırmıştır.¹⁷²

¹⁶⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k.II, f. 49.

¹⁶⁸ R. B. Göyüşov, **Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii: Po danim arhielogii i pismennih istočniki**, Bakü, Elm Yayınları., 1984. ss. 88-89, 127-132.

¹⁶⁹ Yegişe, **İstoriya Vardana...**, f. 11.

¹⁷⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 24.

¹⁷¹ Heyet, **Azerbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar** I. Rüb, C. II, ss. 59-60.

¹⁷² Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 7.

III. Vaçegan devletin üst düzey makamlarına Hristiyanlığı kabul etmiş kâhin ve büyücülerini yerleştirmiştir. Aynı zamanda sihir, büyü ve putperestlikle uğraşanların çocuklarını toplatıp, Hristiyanlığı telkin ve talim etmiş onların Hristiyan bir birey olarak yetişmesini hedeflemiştir. Ve yine Alban hükümdarı çeşitli dini programlar düzenlemiş, dışarıdan dini kitaplar getirtmiş, toplu kilise musikisini geliştirmiştir.¹⁷³ III. Vaçegan'ın bu faaliyetleri sonucunda ülkede yeni feodal toplum düşüncesi oluşmuş, Hristiyanlık Albanya'nın içtimai, iktisadi ve siyasi hayatında etkin olmaya başlamıştır.¹⁷⁴ III. Vaçegan'ın faaliyetleri ile ilgili Gürcü araştırmacılar da bilgi vermektedirler.¹⁷⁵

Bu dönemlerde Albanya'da toplanan konsilde Alban kilisesinin tüzüğü onaylanmış, kilise hiyerarşisi de oluşturulmuştur. Alban kilisesinin başı, ilk dönemlerde "Arhipiskop" (Başpiskopos) olarak tanımlanmıştır. Daha sonra bu makamın ismi "Katolikos" olarak değiştirilmiş, ilk Katolikosluk makamı Kabele şehrinde oluşturulmuştur. Daha sonraları bu merkez birinci bölümde anlatmış olduğumuz üzere devletin başkenti Berde'ye taşınmıştır.¹⁷⁶ Dini merkezin Berde şehrine taşınması olayını M. Kalankaturklı şöyle anlatır: "Hazarlar Alban ülkesini esaret altına aldılar. Kiliseler ve mukaddes kitaplar yakıldı. Bu zaman Katolikosluğun merkezi Kabeleden Berde'ye taşındı".¹⁷⁷

MS. I. yüzyılda ekonomik ve siyasi açıdan zayıf olan Alban ruhanileri yönetimden bağımsız hareket edememişlerdir. Bu sebeptendir ki hükümdar kiliselere din adamları atamış, kiliseler inşa ettirmiş ve ayinler düzenlemiştir. Ancak bu durum ilerleyen dönemlerde değişmiş, kilise ve din adamlarının etkisi artmıştır. Buna bağlı olarak kilise idari yapılanması oluşmuş kilise teşkilatı piskoposluklara bölünmüştür.¹⁷⁸ Bu merkezler Piskopos tarafından yönetilmiştir. Daha önceleri piskoposluğa mahsus bölge vilayetin arazisi ile aynı olmuştur. Çünkü ilk başlarda Albanya vilayetlerinin tamamında piskoposluk kurulmamıştır.¹⁷⁹ MS. V. asrın sonunda Alban kilisesinde sekiz piskoposluk tesis edilmiştir. Kabele, Berde, Girdiman, Balasakan /Beylegan,

¹⁷³ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, ss. 12-13; G. Varoşil, **Kafkaz Albaniyası**, Bakü, Öğretmen Yayınları., 1993, s. 65.

¹⁷⁴ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerlkeri**, s. 82.

¹⁷⁵ D. L. Mushelişvili, **İz İstoriçeskoy Geografii Vostoçnoy Gruzii**, Tiflis 1982, s. 29.

¹⁷⁶ Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 206; Memmedova, **Azerbaycanın...**, s. 224.

¹⁷⁷ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. II, f. 1.

¹⁷⁸ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerlkeri**, s. 83.

¹⁷⁹ Göyüşov, **Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, s. 20.

Amaras, Şeki, Lpina ve Çola. Daha sonraları Baharat ve Büyük Kolman piskoposlukları ihdas edilerek sayıları 10'a çıkartılmıştır. MS. VIII. yüzyılda artık Alban kilisesinde on iki piskoposluğun olduğu görülür.¹⁸⁰

IV. yüzyılın sonlarına doğru Albanya'da kendine özgü Kilise hiyerarşisi kurulmuş, Piskoposlar, Katolikos veya Arhipiskop tarafından atanmıştır. Kilise hiyerarşisi ile ilgili ilerleyen bölümde bahsedeceğimizden burada sadece Alban Katolikosluğuna bağlı piskoposluklar ve Piskopos isimlerini zikredeceğiz.¹⁸¹ M. Kalankaturklu'nun eserinden anlaşıyor ki; Alban Hükümdarı III. Vaçegan döneminde Berde (Partav), Kabele, Haşya, Uti, Siri piskoposluğu olmak üzere beş piskoposluk kurulmuştur. Berde'de Şuphağışa, Kabele'de Manas, Haşya'da Hunan, Uti'de Ananiya ve Sahak, Siri'de ise Mate Piskopos olarak bulunuyordu.¹⁸² Katolikos Abas'ın döneminde Albanya arazi yönünden Bahagot, Kabele, Amaras, Balasakan, Şeki, Gardman, Büyük Kolman piskoposluklarına bölünmüştür. Bahagot'da Movses, Kabele'de Grigoris, Amaras'ta Krom, Balasakan'da Timofey, Şeki'de Ambakum, Gardman'da İovannes, Büyük Kolman'da ise Gevond piskopos olarak bulunmuştur.¹⁸³ Her bir piskoposluk sırayla horopiskoplara (Başpapazlık), horopiskoplar ise küçük dairelere bölünmüştür.¹⁸⁴

Alban Katolikosları'nın isimleri ve dönemleri ile ilgili meseleye gelince son dönemlere kadar sistematik inceleme yapılmamış, tarihi kaynaklarda eserlerde bu isimler dağınık olarak zikredilmiştir. M. Kalankaturklu belirli döneme kadar Alban katolikoslarını daha derli toplu listeleyen, onlar hakkında muayyen bilgiler veren tek yazar sayılabilir.¹⁸⁵ Bu listeye IV-VII. yüzyıllardaki Katolikosların tamamı dâhil edilmemiştir. Zira birçok farklı kaynakta bu dönemin son Alban Udi Katolikosu'nun Bekir Nerses olduğu belirtilmiştir. Bu Katolikos'a kadar tüm Alban Katolikosları ve Alban Kilisesi bağımsız olmuşlardır.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 112-113

¹⁸¹ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkleri**, ss. 85-86.

¹⁸² Kalankaturklu, **Albaniya...**, s. 79.

¹⁸³ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 3; Memmedov, **Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.**, Avtoref, Doktora savunma Metni, Bakü 1982, s. 38.

¹⁸⁴ Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 209.

¹⁸⁵ Alban Katolikosları için bkz; Ek – 13.

¹⁸⁶ Memmedov, **Albaniya i Atropatena po Drevniarmiyanskim İstočnikam: IV-VII vv.**, Bakü, Elm Yayınları., 1977, s. 70-72.

MS. IV.-V. yüzyılda kilise ahaliden zorunlu vergi toplamıştır. Buna göre “Kim zengin ise, her yıl 4 birim buğday, 6 birim arpa ve 16 küp tatlı şarap, orta halli biri ise zenginin verdiği yarısı ve imkânı olduğu kadar şarap verirdi. Tarlası ve bağı olmayanlardan vergi alınmamıştır. Hayvan besleyen köylüler vergiyi hayvan cinsinden öderlerdi. Sürüsü olanlar bir koyun, üç koyunun yününü ve bir tulum peynir verirdi. At sahibi olanlar bir tay, büyük baş hayvanı olanlar ise bir buzağı verirdi.”¹⁸⁷ Verilen bilgilerden anlaşılıyor ki, kilisenin halktan topladığı vergiler hiç azımsanmayacak miktarda olmuştur.

Albanya’da Hristiyanlık III. Vaçegan’ın hakimiyeti döneminde güç kazanmıştır. III. Vaçegan, 26 Ocak 488 de Aguen yerleşim alanında Alban yerel konsilini oluşturmuştur. Bu konsilde yapılan tartışmalar neticesinde toplumun günlük hayatını düzenleyen 21 maddeden oluşan kararlar alınmıştır.¹⁸⁸ Aguen Konsili kilise kanunları Azerbaycan’ın Alban araştırmacılarından ilk kez F. S. Memmedova tarafından incelenmiştir. Ona göre Aguen kanonları 4 gruba ayrılır:¹⁸⁹

- 1) Din adamlarının görev ve yetkilerini ve Kilise hizmetçilerinin birbirleriyle olan ilişkilerini düzenleyen kanunlar.
- 2) Din adamları ve soylular arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunlar.
- 3) Din adamları ile Hristiyan ahalinin ilişkilerini düzenleyen kanunlar.
- 4) Diğer hukuki nitelik taşıyan kanunlar.

Aguen konsilinde alınan 21 maddelik karardan¹⁹⁰ anlaşıldığı üzere III. Vaçegan’ın bu konsili düzenlemesinin amacı Albanya’nın dini ve siyasi birlikteliğini ve bağımsızlığını güçlendirmektir. Ayrıca tüm gücüyle Zerdüştilikle mücadele etmek ve Hristiyan ruhban sınıfının sosyo-ekonomik temelini güçlendirmeyi hedeflemektedir.¹⁹¹ Bu konsile Ermeni ve Gürcü din adamlarının iştirak etmemesi ise, o dönemde Alban Kilisesi’nin bağımsız olduğunun kanıtıdır.

¹⁸⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, ss. 41, 79-80.

¹⁸⁸ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkleri**, s. 83.

¹⁸⁹ Memmedova, **Kafkas Albaniyası...**, s. 38.

¹⁹⁰ Aguen Konsilinde alınan kararlar için bkz; Ek – 14.

¹⁹¹ Göyüşov, **Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii**, s. 38.

Aguen konsilinin III. Vaçegan tarafından düzenlenmesinden anlaşıldığı üzere o dönemde Albanya'da kilise ve piskoposların faaliyet alanı devlet idari birimleri tarafından belirlenmiştir.¹⁹² Reşid Göyüşov'a göre Alban hükümdarlarının yazlığı olan ve ilk yerel konsilin düzenlendiği Aguen şehri günümüzde Gavurgala denilen yerde bulunuyordu. MS. V.-XV. yüzyıllarda Berde'den Dvin'e, Ermenistan'a giden ticaret yolu buradan geçmiştir. Günümüzde burada Alban hükümdarlarına ait mezarlar bulunmaktadır.¹⁹³

MS. I.-V. yüzyıllarda Albanya'da Hristiyanlık bir yandan Zerdüştilik, diğer yandan yerli tebaanın geleneksel inançlarıyla mücadele etmiştir. Alban Şahı III. Vaçegan, büyücülere, falcılara, putperestlere, puthane inşa edenlere, tapınak kâhinlerine karşı mücadele başlatmış, ağır cezalar vermiştir. Vaçegan, onları elleri kolları bağlanarak huzuruna getirtmiş, sopalarla döverek ağır işkencelere maruz bırakmıştır. Böyle cezalarla büyücüler ve kâhinlerin birçoğu sakat kalmış veya ülkeden kovulmuş, bazıları köleleştirilmiş, bir kısmı da Hristiyanlığı zorla kabul etmiştir.¹⁹⁴ M. Kalankaturkluya göre; "Mümin Vaçegan her gün Tanrı'ya hizmetten ilham alarak İsa'nın aziz hatırası için ibadet edip, halkı putlara ibadetten, kurban sunmaktan ve ayinler düzenlemekten men etmiştir."¹⁹⁵

Albanya'da Hristiyan dini düzeni ve yasalarını pekiştirmek amacıyla ülkenin vilayetlerine piskoposlar, papazlar ve denetleyiciler atanmış, eğitimli din adamları yetiştirilmiş, öğrencilerin yeme içme ve eğitim masrafları devlet bütçesinden karşılanmıştır. Her fırsatta Kiliseye büyük yetkiler verilmiş, ekonomik yaptırımlarla din adamlarına maddi kaynak oluşturulmuş, Hristiyan dini ideolojisi Alban nüfusu üzerinde artırılmaya çalışılmıştır.¹⁹⁶ Ermeni tarihçi Yegişe Alban ve Lipinlerin savaşa giderken beraberinde dini kitapları ve papazları götürdüklerinden bahseder.¹⁹⁷ 19. yüzyılın ermeni tarihçisi ve Kilise görevlisi Gevond'un vermiş olduğu bilgi de bunu teyit etmektedir; "İncil tüm dillerde sağ ve salim duruyordu. Birçok diller hakkında susuyorum, bazılarının adını zikrediyorum; birincisi bizim Yunan dili, ikincisi Roma

¹⁹² Gafar Cebiyev, **Girdiman Tarihi: IV-IX asırlarda**, Bakü, Şerg-Gerb Yayınları., 2010, s. 264; Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkleri**, ss. 83-86.

¹⁹³ Reşit Göyüşov, **Azerbaycan Arheologiyası**, Bakü 1985, s. 119.

¹⁹⁴ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. I. f. 24.

¹⁹⁵ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. I. f. 24.

¹⁹⁶ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. I, f. 24; Memmedov, **Kavkazskaya Albaniya...**, s. 66.

¹⁹⁷ Yegişe, **İstoriya Vardana...**, f. 1.

dili, ... on birincisi İber dili, on ikincisi Alban dilidir.¹⁹⁸ M. Kalankaturklu da buna benzer bilgiler vermektedir.¹⁹⁹ A. Q. Şanidze, Kalankaturklu'nun eserindeki bu bilgileri değerlendirerek, Eski ve Yeni Ahit'in Alban dilinde yazılı olduğunu belirtmiştir.²⁰⁰ Bu bilgilerden anlıyoruz ki Hristiyanlığın Albanya'da resmi din olarak kabul edilmesine müteakiben birçok dini tebliğ faaliyetleri yürütülmüştür.

Bu dönemde civar halklara yönelik dini faaliyetler de olmuştur. Alban misyonerleri Hristiyan dinini tebliği için Dağıstan'ın kuzeydoğu halklarına gönderilmiştir. Kaynaklarda VI. yüzyılın ilk yarısında, bu bölgelere Hristiyanlığı tebliğ amacıyla iki Hristiyan grubun gönderildiği bilgisi verilmiştir. Birinci temsilcilik 537 yılında Albanya'dan buraya gönderilmiştir. Bu misyoner gruba Alban piskoposu Kardost başkanlık etmiştir.²⁰¹ Kardost başkanlığındaki yedi kişilik misyoner grup Hun toplumu arasında 14 yıl boyunca Hristiyanlığı tebliğ etmiş, onları vaftiz ederek dini ayinler düzenlemiş, yeni papazlar tayin etmişlerdir. Bundan yedi yıl sonra Bizans İmparatoru Alban Piskoposunun faaliyetlerinden haberdar olunca, Probos başkanlığındaki misyoner grubu ona yardım için göndermiştir.²⁰²

Hristiyanlık dönemi tebliğ faaliyetlerinin biri de 681 yılında gerçekleşmiştir.²⁰³ Piskopos İsrail Hunlar ülkesine geldikten sonra, Hristiyanlığı tebliğ etmeye ve yaymaya başlamış, Hunların hâkimi Alp-İlitver²⁰⁴ başta olmak üzere Hun toplumunun büyük bir kısmına Hristiyanlığı kabul ettirmiştir.²⁰⁵ Alban tarihçisine göre, Hunların çoğu Hristiyanlık dinini kabul ettikten sonra, piskopos İsrail'in talebiyle mukaddes kabul ettikleri yüksek ve bol yapraklı tüm ağaçları keserek Varçan şehrinde büyük bir haç yapmışlardır. Putperestlere ait tapınaklar içindeki eşyalar ile birlikte yakılmıştır.²⁰⁶ Bundan sonra Hunlar İsrail'den onların piskoposu

¹⁹⁸ İstoriya Halifov Vartapeta Gevonda, Saint Petersburg 1887. F. 14; Memmedov, **Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.**, s. 104.

¹⁹⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 28, k. II, f. 1.

²⁰⁰ A. G. Şanidze, **Novootkrytye Alfavit Kavkazskih Albançev i Ego Znaçenie Dlya Nauki**, Gürcistan, İyaimk Yayınları, SSSR 1938, C. I, s. 3

²⁰¹ N. B. Pigulevskaya, **Siriskie Istočniki VI. v. O Narodah Kavkaza VİD**, 1939, No. 1, (6), s. 113, 115; Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 220.

²⁰² Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, ss. 220-221.

²⁰³ D. M. Dunlop, **The History of the Jewish Khasaras**, America, Princeton University Press, 1954, s. 59; S.T. Yeremyan, **Moisey Kalankaytukskiy o Posolstve Albanskogo Knyazya Baraz Tridata k Kazarskomu Alp – İlitveru**, Zivan SSSR 1939, s. 129.

²⁰⁴ Alp-İlitver Hazarların bünyesinde yer alan ve onlarla kaynaşan Dağıstan'lı Hunno Bulgarlar'ın prensiydi.

²⁰⁵ İsmail Bey Zerdabi, **The History of Azerbaijan**, Rossendale Books, Edit; Annemarie Mergel, London 2014, s. 99.

²⁰⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k.II, f. 43.

olmasını talep etmiş, İsrail Alban Katolikosu Yelizar'ın izni olmadan bunu yapamayacağını belirtmiştir. Bunun üzerine Alp-İlitver, Alban Katolikosu Yelizar ve Alban şahı Varaz-Tridat'a mektup yazarak Alban piskoposu İsrail'in yardımıyla Hunların Hristiyan dinini kabul etmeleri hakkında bilgi vermiş ve İsrail'i Hunlara piskopos olarak atanması ricasında bulunmuştur.²⁰⁷

2.2.5 Kafkasya'da Hristiyanlığın Parçalanması

Hristiyanlığın Güney Kafkasya devletleri tarafından resmi din olarak kabulünün peşi sıra bu devletlerin bünyesinde Hristiyanlık süratle yayılmaya başlamış, bölge devletleri yardımlaşarak bu dinin bu topraklarda pekişmesine gayret göstermişlerdir. Ayrıca dışarıdan gelen tehlikelere karşı birlikte mücadele etmişlerdir.²⁰⁸ Ancak daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere Kadıköy konsili sonrasında bu beraberlik ve yardımlaşma karşılıklı çekişmelere dönüştüğü gibi kendi içlerinde de akidevi tartışmalar yaşanmıştır.²⁰⁹

Antakya ve İskenderiye cemaatleri arasında alevlenen bu tartışma Kadıköy konsili sonrasında daha da körüklenmiş, Hristiyan âleminde doğu ve batı kiliseleri arasında monofizit diyofizit mücadelesi başlamıştır.²¹⁰ Bu bölünme ve parçalanma V. yüzyılda itibariyle Albanya'ya da yayılmıştır. Albanya'da Hristiyanlık inancı, döneme, hükümdarın inancına, Roma – Bizans ve Sasani devletlerinin bu coğrafyadaki etkisine bağlı olarak değişkenlik göstermiştir. İlk başlarda monofizit öğretisini kabul etmiş Albanlar, daha sonra diyofizit öğretisini benimsemişlerdir.²¹¹ Nitekim Alban, Gürcü ve Ermeni Kiliseleri yöresel Dvin (506) konsilinde monofizit öğretiye sahip olduklarını, Efes Konsili'ne sadık kaldıklarını, Kadıköy Konsili (451) kararlarını ve Nesturiliği reddettiklerini ilan etmişlerdir. Bu karar muhtemelen o dönemde bölgeye hâkim olan Sâsânîlerin etkisi sebebiyledir.²¹²

MS. 527 yılında Dvin şehrinde toplanan dini mecliste de Alban, Gürcü ve Ermeni kiliseleri, siyasi birlikteliklerini korumuş, diyofizit yapılanmaya karşı birlikte

²⁰⁷ Memmedov, **Kafkas Albaniyası...**, s. 223.

²⁰⁸ Koryun, **Jitie Maštoşa**, s. 68.

²⁰⁹ Bu Konsilde “Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu ve onun bir tek şahısta birleşmiş iki tabiat olduğu kabul edilmiştir.” Bkz; Dvornik, **Kosiller Tarihi...**, s. 16.

²¹⁰ Şinasi Gündüz, **Hristiyanlık**, İstanbul, İsam Yayınları., 2013, ss. 38-39.

²¹¹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 214-217.

²¹² Berceneşvili, Djaxaşvili, Djanaşia, **İstoriya Gruzii**, s. 136.

mücadele etmişlerdir. Bir önceki Dvin meclisinde olduğu gibi bu mecliste de diyofizit dini öğreti geçersiz kabul edilmiş, monofizit düşüncenin tek doğru öğreti olduğu ilan edilmiştir.²¹³

Katolikos Abas (551-596) zamanında Albanya'da diyofizit öğreti yaygınlaşmış, Paytakaran eyaletinde Nesturi kiliseler kurulmuştur. Nesturi Alban piskoposları İoann ve İakov'un isimleri 540 ve 544 sinodunun sicil belgelerinde mevcuttur.²¹⁴ Ermeni Katolikosu İovannes'in (557-574) Alban Katolikosu Abas'a yazmış olduğu mektuptan anlaşıldığı üzere bu dönemde Albanya'da diyofizitlerin faaliyetleri yoğunlaşmıştır.²¹⁵ Ermeni Katolikosu Abraham'ın Amaras piskoposu Mihitar'a yazmış olduğu mektupta da diyofizitliğin Amaras Kilisesi'nin bulunduğu bölgede yayıldığı anlaşılmaktadır. Bu mektupta Amaras Kilisesi'nin ruhanilerinin diyofizit öğretinin etkisinde kalarak teslis konusunda yanlış bilgilere sahip oldukları, bu görüşlerden vazgeçmemeleri halinde Ermenilerin onlarla tüm ilişkilerini kesecekleri belirtilmiştir.²¹⁶ Bu tartışmaların büyümesi üzerine Bizans İmparatoru Zenon (450-491) monofizitlerle diyofizitler arasında ortak bir nokta bulmaya çalışmış, bunun sonucunda İmparator Anastasiya (491-518) zamanında monofizitler takibata maruz kalmamışlardır. Fakat İmparator Justin (518-527) koyu diyofizit olduğundan bu dönemde monofizitler yine baskı görmüşlerdir.²¹⁷

607 yılı Gürcü Katolikosu Kuryon'un ısrarıyla düzenlenen Dvin Konsilinde Ermeniler monofizit, Albanlar ve Gürcüler ise diyofizit öğretiyi kabul etmiş, birlikteliklerini bozmuşlardır. Gürcü ve Albanların diyofizitliği seçmelerinin sebebi Ermeni ve Alban kiliseleri arasındaki çekişme ve Sasanilerin bölgedeki gücünün zayıflaması olarak düşünülebilir. Nitekim önceden Sasani yönetiminin baskısı altında olan bölge halkı Sasani şahı Hüsrev'in vefatından sonra inançlarında özgür bırakılmıştır. Albanlar diyofizit olmasına rağmen çevresinde monofizit Hristiyanları da himaye etmiş, barındırmışlardır.²¹⁸

²¹³ İ. A. Djavahov, *İstoriya Serkovnogo Razrıva Mejdu Gruzıeyi i v Naçale VII v.*, Sankt Petersburg 1908, s. 445.

²¹⁴ Kasımova, *Yujnie Azerbaydjana...*, s. 90.

²¹⁵ Kalankaturklu, *Albaniya...*, k. II, f. 3.

²¹⁶ Kalankaturklu, *Albaniya...*, k. II, f. 3.

²¹⁷ Z. N. Aleksidze, *Problemi İdologii i Kulturi Rannes Rednevekovogo Kavkaza i Gruzii*, Tbilisi, 1983, s. 23.

²¹⁸ İgor Dorfmann-Lazarev, *Beyond Empire I: Eastern Christianities From the Persian to the Turkish Conquest, 604–1071*, *History Of Christianity*, C. 3, Cambridge University Press 2008, s. 71.

Önceden var olan siyasi birlikteliklere rağmen Kadıköy konsili sonrası diyo-fizit görüşlerin Kafkas ülkelerine yayıldığı dönemden başlayarak Alban ve Ermeni Kiliseleri arasında derin dini tartışmalar ve fikir ayrılıkları yüzyıllar boyunca devam etmiştir.²¹⁹ Ermeni Kilisesi her daim farklı yollar deneyerek Alban kilisesini kendi otoritesi altına almaya çalışmış, Albanlar buna itiraz ederek karşı çıkmışlardır.²²⁰ Nitekim Alban Kilisesi'nin ve Katolikosluğunun bağımsız olmasını Ermeni Katolikosu III. Şahak'ın (667-703) Hun Hükümdarı Alp-İlitvere yazdığı mektuptan net olarak anlaşılmaktadır. Ermeni Katolikosu III. Şahak, yazdığı mektupta şöyle demektedir; “Bildığım kadarıyla piskopos İsrail'in size gönderilmesi konusunda bir şey söylememiz doğru değildir. Çünkü dindarlar kendi dini başçılarından ayrı olamazlar. Ancak İsrail'i bizim dini idaremiz tayin etmemiştir. O, Alban Katolikosluğunun emrindedir. Biz onun hep sizinle olmasını isteriz ancak bu konuda karar Albanya Katolikosu Yelizar'ın yetkisindedir ve bu konu onun şahsi işidir”.²²¹

MS. VI. yüzyılın sonu VII. asrın başlarında Bizans'ın siyasi gücünün artmasıyla Albanya ve Gürcü kiliseleri, önceden de bahsetmiş olduğumuz üzere 607 yılında Dvin'de yapılan yerel konsil ile monofizitlikten ayrılmış, diyo-fizitliği kabul etmişlerdir. Bu olaylardan sonra Alban katolikosluğu 97 yıl gibi bir süre diyo-fizitliği savunmuştur. Ancak Alban Hristiyan hakları Hilafet dönemi itibariyle, Hilafetin desteğini alan Ermeni kilisesinin baskılarıyla diyo-fizit inancından döndürülerek monofizitliği kabule zorlanmışlardır.²²²

Diyofizitlik Alban Hükümdarı Cavanşir zamanında da hoşgörüy-le karşılanmıştır. Cavanşir Bizansla iyi ilişkiler kurmuş, İmparator IV. Konstantinos'a (641-668) mektup yazarak Bizans'ın himayesini talep etmiştir. Talebine olumlu cevap alan Cavanşir Konstantin ile görüşmüştür. İmparatorun yanından hediyelerle dönen Cavanşir 662 – 664 yılları arasında Girdiman'da mabet inşa ettirmiş ve şöyle dua etmiştir: “... bugün kulunu merhametinle karşıla! Tebaama yüce ilminden bahşet ki, senin yolundan ayrılmasınlar ve Bizans İmparatoruna tabi olsunlar”.²²³ Anlaşıldığı üzere Cavanşir diyo-fizit öğretiyi benimsemiştir.

²¹⁹ Bünyadov, **Azerbaycan VII. – IX. Asırlarda**, s. 93

²²⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 7.

²²¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 46.

²²² Aliyev, **Azerbaycan Tarihi**, s. 113; Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, s. 14,

²²³ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 27.

Alban Kilisesi resmen monofizitlikten ayrılmış olsa da bazı piskoposlar monofizitliği savunmuş, Ermeni Kilisesi ile ilişkileri koparmamışlardır.²²⁴ Onlar Ermeni Katolikosu Abraham'ın Albanlara gönderdiği mektubun etkisinde kalmışlardır. Mektupta şöyle denilmiştir; “Albanlar'ın Katolikos tahtı Ermenistan kilise tahtından önce kurulmuş, fikirlerinde benzerlikler vardır. Biz Albanların yardımıyla Gürcü Katolikosu Kurion'u lanetleyip aforoz ediyoruz. Biz ve Albanlar Gürcüler hakkında aşağıdaki kararları aldık: Gürcülerle ibadet, ziyafet, dostluk, çocuk bakımı ve akrabalık gibi konularda asla yakınlık kurmayacağız. Onlarla Yahudilerle olduğu gibi sadece ticaret ilişkisi kurabiliriz”.²²⁵ Aslında Kurion ile birlikte Alban Katolikosluğu da diyofizit öğretiyi benimsemiştir. Ancak Ermeni kilisesi bu hitabıyla monofizit Albanlar'ı kendi saflarına almak istemiştir.

İlk başlarda Güney Kafkasya Kiliseleri diyofizitliğe karşı siyasi yönden birleşip birlikte mücadele etmelerine rağmen, diyofizitlik bu bölgelerde özellikle de Albanya'da gizli ve aşikâr bir şekilde yayılmıştır. M. Kalankaturklunun anlatmış olduğu üzere “Katolikos Abas diyofizit öğretilerine sahip olanlara karşı amansız mücadele etmiş, diyofizit öğretisini yayan Tovmas, Binet ve İbas gibilerini Albanya topraklarından kovmuş, Rabbin hoşgörüsü sayesinde ruhaniler arasında güven geri getirilmiştir. Fakat diyofizit taraftarları ülkeden kovulduktan sonra durum daha da karmaşık hal aldı ve ülkede isyanlar başladı”.²²⁶

Diyofizit öğretiyi savunanlardan biri de Katolikos Viro olmuştur. Viro, Sasani Şahı II. Hüsrev tarafından 605 yılında tutuklanınca akide tartışmaları duraksamıştır. Şah II. Hüsrev'in ölümünden sonra, Katolikos Viro serbest kalmış, Albanya'ya dönmüştür.²²⁷ MS. VII. yüzyılın ortalarında Albanya'da yeniden diyofizit öğretisi yayılmaya başladı. Albanya Katolikosları Uhtanes ve Yelizar döneminde, Arsah vilayetinde geniş kitleler ve ruhaniler diyofizit öğretisini alenen tebliğ etmeye başlamışlardır. Alban Katolikosu Yelizar'ın vefatından sonra eski Girdiman vilayetinin piskoposu Nerses Bikur ve onun taraftarları, diyofizit öğretisinin ülke sathında kabul edilmesi için yoğun çaba göstermişlerdir.²²⁸ Bu faaliyetlerin en etkilişi Girdiman Piskoposu olmuş diyofizit öğretiye sahip Nerses Bikur'un, aynı öğretinin

²²⁴ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkler**, s. 89.

²²⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 6.

²²⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 4.

²²⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 14.

²²⁸ Buzandasi, **İstoriya Armenii**, k.II. f.2; Memmedov, **Kavkazskaya...**, s. 68.

tarafтары olan Albanya Çariçası Sıparama ile gizli anlaşma yapası gösterilebilir. Nitekim Nerses bu anlaşmada kendisini Alban Katolikosluğuna aday gösterilmesi ve kabul ettirilmesi karşılığında tüm Albanya tebasına diyo fizit öğretisini kabul ettirme sözü vermiştir. Fakat Kabele piskoposu Yovhannes, Amaras piskoposu Simeon ve bazı devlet büyükleri buna itiraz etmiş, çevresinde toplanan papazlarla Nerses Bikur'u ve küfür saçan taraftarlarını lanetlemişlerdir. Bu eylemi ile Nerses, gizli tuttuğu inancını alenen beyan etmiştir. Onun taraftarı olan Melike Sıparama Nerses'e yardım etmiş, çoğu kiliselerin ikonalarını kırmışlardır. Nerses, kilisede diyo fizit öğretiye karşı çıkan papazları takip ettirmiş, Hazar ve Hunları Hristiyanlaştıran Büyük Kolmank piskoposu İsrail ve Girdiman piskoposu Yeliazar başta olmak üzere tamamını ülkeden kovdurmuştur.²²⁹

Monofizit öğretiye sahip Alban piskoposları yaşanan bu olayla ilgili Ermeni Katolikosu İliya'dan mektup vasıtasıyla yardım talebinde bulunmuşlardır. Ermeni Katolikosu İliya, bir din kardeşi olarak Albanlar arasındaki parçalanmayı sonlandırmak yerine, Halife Abdulmelik'e mektup yazmış, Albanlar'ın diyo fizit inancı kabul ederek Bizans'la ittifak kurduklarını ihbar etmiş, cezalandırılmalarını istemiştir.²³⁰ Albanlar, Ermeni Katolikosu ve Halife arasında geçen yazışmalar Alban Kilisesinin çöküşü ile ilgili olduğundan bu yazışma ve sonuçları bir sonraki başlıkta değerlendirilecektir.

Albanya Katolikosu Nerses Bikur'un ölümünden sonra Partav meclisinde (705) Alban Katolikosluğu ve ruhanilerine Ermeni kilisesi ile iyi ilişkiler içerisinde olacaklarına dair yemin ettirilmiştir. Bundan sonra Alban Kilisesi bağımsız gözükse de Ermeni kilisesinin kontrolüne geçmiştir.²³¹ Kilisenin güç kazandığı ara dönemler hariç bu durum 1836 yılında Rus Çarı Nikolay'ın "Polojenie"²³² isimli kararı ile Alban Katolikosluğunun ilgasına kadar devam etmiştir.²³³

²²⁹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 1.

²³⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 3.

²³¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 6.

²³² Rus Çarı Nikolay'ın 1836 yılı kararı için bkz; Ek – 15.

²³³ S. Peter Cowe, "Church And Diaspora: The Case Of The Armenians", **History of Christianity**, C. 5, s. 446-447; "Pervobitnoobşinniy Ctroy İ Drevneyşie Gosudarstva Na Territorii SSSR". **Oçerki İstorii SSSR**. M. AH SSSR 1956, IX., C. II., s. 235.

2.2.6 Alban Udi Katolikosluğunun Yükseliş ve Çöküşü

Hükümdar Urnayr ile başlayan Hristiyanlık faaliyetleri, III. Mümin Vaçegan döneminde had safhaya ulaşmıştır. Nitekim III. Vaçegan “Mümin” lakabını yaptığı bu dini hizmetler sebebiyle almıştır. Alban Arşakiler hanedanının son temsilcisi III. Mümin Vaçegan’ın hâkimiyet yılları ülkenin siyasi, dini-kültürel yönden gelişim ve yükseliş devri olmuştur.²³⁴ Özellikle halkı din bağıyla bir araya getirmiş, ülkenin her bir köşesine Hristiyanlığı ulaştırmak için çeşitli etkinliklerde bulunmuştur.²³⁵

MS. VI. yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlık Albanya’nın sosyo- ekonomik ve siyasi hayatında etkinliğini artırmıştır. Bu dönemin Alban Katolikosu Abas olmuş, 44 yıl (552-596) bu görevde bulunmuştur. Onun döneminde Alban Kilisesinin ruhani liderliğine verilen Arhipiskop ismi “Katolikos” adıyla değiştirilmiştir. Albanya’da yüksek kilise rütbeleri Patriarh, Katolikos ve Başpiskoposluk olarak aynı anlamda kullanılmıştır. Katolikos Abas döneminden itibaren Alban ruhani lideri resmi yazışmalarda “Albanya, Lpin ve Çola’nın Katolikosu” unvanını taşımışlardır.²³⁶

Abas’dan sonra Alban Kilisesinin Katolikosu Viro olmuştur. Fakat o, 605 yılında Sâsânilerin hâkimiyetine karşı yapılan isyana katıldığı gerekçesiyle tutuklanmış, İran’a götürülmüştür. Viro Ktesifon’da şahın sarayında 25 yıl göz hapsinde tutulmuştur. Bu süreçte Viro sarayda Hüsrev ile arkadaşlık kurmuş, onun saygı ve güvenini kazanmıştır. Hüsrev Hükümdar olunca Viro’ya vatanına dönme izni vermiş, aynı zamanda Varaz Grigor’un (642) Albanya hükümdarı vazifesine atanması fermanını da beraberinde göndermiştir. Varaz Grigor henüz 627 yılında Ktesifona gitmiş, Viro ile gizlice görüşmüş ve onun tarafından vaftiz edilerek Hristiyanlığı kabul etmiştir. Gözüken o ki, aralarındaki gizli anlaşmaya göre Grigor hükümdar olması karşılığında Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu süre zarfında Grigor, inancını Sâsânilerden gizlemiştir.²³⁷ Anlaşıldığı üzere Albanya’nın Hristiyan din adamları her halükârda dinin gelişimi ve yükselmesi için her daim çaba göstermişlerdir.

MS. 628 yılında Bizans İmparatoru Heraklius Gürcistan’ı geçerek, Albanya topraklarına girdiğinde Varaz Grigor ile günümüz Şemkir civarında karşılaşmışlardır.

²³⁴ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 185; Bünyadov, *Azerbaycan Tarihi*, ss. 197-198.

²³⁵ Hacıeli, *Şimali Gerbi Azerbaycan...*, s. 63.

²³⁶ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 224.

²³⁷ Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerkleri*, s. 86-87.

Varaz Grigor, imparator Heraklius ile ikili görüşme yapmış, Heraklius tarafından ikinci kez vaftiz olmuş ve Hristiyanlığı resmen onanmıştır. Bu görüşme sonrasında İmparator Heraklius'un Albanya topraklarına saldırmaktan vazgeçmesi, Albanya'nın da Bizans'la aynı dini öğretiyi benimsemiş olmasındandır. Mehraniler sülalesinden olan Varaz Grigor on yıl (628-638) Girdiman Devleti adıyla meşhur olmuş Alban devletinin hükümdarı olmuştur. Varaz Grigor'un (642) ve ondan sonra Girdiman hükümdarı olan oğlu Cavanşir'in Alban Kilisesinin ekonomik ve politik açıdan güçlenmesinde büyük etkileri olmuştur.²³⁸

MS. VIII. yüzyılın önemli olaylarından ilki, Alban Kilise idaresinin Ermeni Kilisesine teslim edilmesi, ikincisi ise Alban Devleti'nin devlet olma özelliğini kaybetmesidir.²³⁹ Ermeniler, Alban Kilisesini yok ettikleri gibi, yazılı tüm dinî ve gayr-i dinî kitap ve metinleri Tarter Nehri'ne dökmüş, geride kalanları da yakmışlardır.²⁴⁰ Dağlara sığınan Albanya'daki Hristiyanlar Şirvan ve Hazar arazilerine yayılarak Gregoryen Ermeni Kilisesi ile mücadele etmiş, kendi inançlarını canlı tutmaya çalışmışlardır.²⁴¹

MS. 699 yılında Alban Hükümdarı I. Varaz Tridat Bizans'a ödenecek vergileri hafifletme ricasında bulunmak için oğulları ile birlikte Konstantinopolis'e gitmiş, 704 yılına kadar ülkesine dönmesine izin verilmemiştir. Onun yokluğunu fırsat bilen Albanya Katolikosu Nerses, hükümdarın hanımı Sıparama ile ittifak kurmuş, Hristiyanlığın diyofizit öğretisini yaymaya başlamıştır. Bu sebeple Albanya'daki monofizitler, Ermeni Katolikosu İliya'dan Berde'ye gelmesini ve bu faaliyete engel olmasını istemişlerdir. 705 yılında Ermeni Katolikosu İliya Halife Abdülmelik'e şikâyetle bulunmuş, Alban ruhanilerinin Bizans ile ittifak kurarak Hilafete karşı ayaklanmaya hazırlandıklarını, ayrıca gizledikleri diyofizit öğretilerine inanmakta olduklarını bildirmiştir. Bizans'ın Doğu Kafkas'taki etkisini zayıflatan her bir eylemi hoşnutlukla karşılayan Halife, cevap mektubunda İliya'ya Nerses'i ve onun taraftarlarını cezalandırma emrini vermiştir. Sonuçta Arap ordusunun kudretini arkasına alan Ermeni Katolikosu İliya, Albanya Kilisesinin Ermeni Katolikosluğuna

²³⁸ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkleri**, s. 87.

²³⁹ Bünyadov, **Azerbaycan Tarihi**, s. 125; Bünyadov, **Azerbaycan VII-IX Asırlarda**, s. 99.

²⁴⁰ Seyidov, **Azerbaycan Halkının...**, s. 385.

²⁴¹ Reşit Göyüşov, **Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık**, Bakü, Azərneşr Yayınları, 1984, s.142; El-Bakûvî, **Kitab et Telhis...**, s. 58.

tabi olmasını sağlamıştır.²⁴² Kalantakurklu'nun ayrıntılı olarak aktarmış olduğu Katolikos İliya ve Emevi halifesi Abdülmelik b. Mervan arasında gerçekleşen bu yazışma Arap kaynaklarında bulunmamaktadır.

MS. 704 yılında Albanya Şahı I. Varaz Tiridat'ın beş yıl süren esaretten kurtularak Albanya'ya dönmesi de Ermeni Kilisesine tabi olmuş Alban Kilisesinin ve ülkesinin çöküşüne engel olamamıştır.²⁴³ Şöyle ki; aynı dinden olmalarına rağmen farklı akidelere sahip din adamları monofizit Ermeni Kilisesine tabi kılınmışlardır. Böylece, dogmatik açıdan yakın olmalarına rağmen Alban ve Ermeni kiliseleri arasındaki mücadele son bulmuş, Alban Kilisesi bağımsızlığını kaybetmiştir. Bu dönemde Berde şehrinde dini meclis kurulmuş, Alban Katolikosu Nerses Bikur kâfirlikle itham edilerek Katolikos İliya'nın emri ile yakalanmıştır. Halifenin talebi üzerine Şam'a götürüleceği zaman vefat etmiştir. Ona ait bütün kitaplar İliya'nın emri ile yok edilmiştir.²⁴⁴

Bu dönem itibariyle Hilafet topraklarına dönüşerek Arran ismini almış Albanya ülkesinde diyofizit öğretiyi sahip Hristiyan ahalinin durumu daha da zorlaşmıştır.²⁴⁵ MS. 705 yılı itibariyle Azerbaycan'ın kuzeyi olan Albanya'nın idari yönetimi de doğu toprakları gibi Hilafetin eline geçmiş, Melik ve Katolikos 'un bağımsız karar verme yetkisi ellerinden alınmıştır. 705 yılında siyasi bağımsızlığını kaybeden Albanya, Hilafet topraklarına dönüşmüştür.²⁴⁶

Alban Kilisesinin çöküşünü daha iyi anlamak için M. Kalankaturklu'nun anlatmış olduğu Albanlar, Ermeni Katolikosu İliya ve Halife arasında geçen yazışmalar ve neticesinde yaşanan olayları birebir aktarmayı uygun gördük;

Albanya Kilise Toplantısının Ermeni Katolikosu İliya'ya mektubu.

Ermeni Katolikosu İliya'ya Albanya'nın kilise meclisinden saygılar!
Atalarımız sizin atalarımızla birlikte nefislerinin kurtuluşunu düşünerek bir akideye bağlı idiler. Bizim ülkemiz son dönemlere kadar tüm evreni kasıp

²⁴² Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 3, 4; Yaşar Kalafat, **Gregoryen Türklerde Halk İnançları**, Ankara, Berikan Yayınları, 2012, s. 124-126; Velihanlı, s. 32-34; Memmedova, **Azerbaycanın...** s. 226.

²⁴³ Nağıyev, Verdiyev, **Azerbaycan Tarihi...**, s. 40.

²⁴⁴ Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, s. 16-17.

²⁴⁵ Memmedova, **Azerbaycanın...**, s. 203; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 8.

²⁴⁶ Memmedova, **Azerbaycanın...**, s. 203; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 16; Hacıeli, **Şimal Gerbi Azerbaycan...**, ss. 72-73.

kavuran diyofizit küfründen uzaktı. Rabbin sabrındandır ki, bu küfür her tarafa yayıldı. Şimdi, bizim iyiliksever papaz kabul ettiğimiz Alban Katolikosu Nerses canavara dönüşmüş, İsa'nın bilinçli dindarlarını parçalamaya başlamaktadır. Bu yüzden siz zati mukaddese haber gönderiyoruz ki, siz buyurup gelin ve bizim yaramızı iyileştirin. Rabbin adıyla esenlikle kal!²⁴⁷

Bu mektup Albanya Katolikosluğunu kendine boyun eğdirmek isteyen Ermeni Katolikosu İliya için büyük bir fırsattı. Bu sebeple hemen bölgenin toprak birliğini elinde bulunduran Halife Abdülmelik'e mektup yazarak Alban Katolikosluğunun ihanet içinde olduğunu belirterek Bizans'a yakınlaşma gösterdiğini belirtmiş ve cezalandırılmasını talep etmiştir. M. Kalankaturklu Katolikos İliya'nın yazmış olduğu mektubu şöyle aktarır;

Ermeni Katolikosu İliya'nın Emiru'l-Müminin Abdülmelik'e konuyla ilgili mektubu.

Dünya fatihi Emiru'l-müminin Abdullah Abdülmelik'e Ermeni Katolikosu İliya'dan. Hâkim-i mutlak Allah'ın hükmü ile biz ülke olarak itaatle sizin yönetiminize tabiyiz. Biz ve Albanlar tek İsa dinine iman ediyoruz. Berde tahtında oturan şimdiki Albanya Katolikosu Bizans İmparatoru ile anlaşmaya girmiş, kendi ibadetlerinde onun adını zikrediyor ve ülke halkını kendine itaate zorluyor. Şimdi size malum olsun ki, bu konu dikkatinizden kaçmasın, çünkü bu kötü niyetinde onu destekleyen bir idareci kadın da vardır. Büyük hükümdar, siz kendi hükmünüzle emir buyurun ki, Allah'a karşı işledikleri günahları sebebiyle müstahak oldukları cezaya çarptırılsınlar".²⁴⁸

Monofizit inancı gereği Hilafete yakın olan Ermeni Katolikosu'nun bu talebine cevap gecikmemiş, Bizans'ı en büyük rakip bilen Halife Abdülmelik İliya'ya yazmış olduğu mektubun peşi sıra Albanya topraklarına ordu göndermiştir. Alban tarih yazarı Halife Abdülmelik'in Katolikos İliya'ya yazmış olduğu cevap mektubunu şöyle aktarır:

Emiru'l-Müminin Abdülmelik'in Ermeni Katolikosu İliya'nın mektubuna cevabı.

²⁴⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 2.

²⁴⁸ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 3.

Ey Allah adamı, Ermenilerin Katolikosu İliya! Senin samimi mektubunu okudum ve sana kendi sadık adamımı büyük orduyla birlikte gönderiyorum. Emir ettik ki, bizim gücümüze karşı ayaklanan Albanlar arasında sizin dininize uygun değişiklik yapılsın. Bizim adamımız hükmümüzü Berde’de, senin gözünün önünde icra edecektir. O, Nerses’i ve kötü niyetinde onunla aynı görüşü paylaşan kadını zincirleyip saraya getirecek ve onlar öyle muhakeme edilecekler ki, tüm isyancılara örnek olacaktır.”²⁴⁹

Halife Abdülmelik’in mektubunu alan Katolikos İliya, Alban ve Ermeniler arasında yıllardır süregelen monofizit ve diyofizit tartışmalarını sonlandırmış, bu minvalde asıl maksadına ulaşmış, Albanlar’ı Ermeni Gregoryen kilisesine tabi kılmıştır. M. Kalankaturklı İlyia’nın mektubu aldıktan sonra Albanya’ya gelişini ve Alban Katolikosu Nerses’i cezalandırmasını şöyle anlatır;

Ermeni Katolikosu İlyia’nın Berde’ye gelmesi ve Nerses’in cezalandırılması. Albanya kilise meclisi. Onun yerine baş diyakon Simeon’u ataması.

Ermeni Katolikosu yola koyularak Albanya’nın başkenti büyük Berde şehrine gelir. O, başkilisede oturup Nerses’in yakalanıp getirilmesini emretti. Fakat Nerses saklandığı için onu bulamıyorlardı. Bu durumda Albanya’nın mümin yöneticilerinden Şero onun yakınlarını yakalayıp onlardan Nerses’i huzuruna getirmelerini talep etti. Nerses’i büyük mahkemeye getirip İliya’nın huzuruna getirdiler. Kendisini savunamadığı için ona işkence ettiler. Bundan sonra onu Sparama ile ayak- ayağa zincirleyip uzak yabancı ülkeye göndermek için hazırladılar. Fakat o, sekiz gün hiçbir şey yemediği için öldü. Ölüm sırasında kendisini zincirle gömmelerini talep etti. O, kendisiyle Melike Sparama’nın yakalanmasının müsebbibi olan yönetici Şero’yu lanetledi. Çünkü bunların Şero ile Sparama’nın arasında iktidar kavgasının sonucu olduğunu düşünüyordu. Nerses, Katolikosluk kürsüsünde saflıkla on dört buçuk yıl oturmuş, mürted gibi de üç buçuk yıl Katolikos olmuştur. Bu son üç yılda o, şeytana benziyordu. Tüm bu çalışmalar tamamlandıktan sonra hemen kilise meclisinde Katolikosluğa iyi ve kutsal bir er olan Simeon seçilmişti. O. ülkeyi Nerses’in oluşturduğu kargaşadan kurtarıp hakikatten sapmış kilise

²⁴⁹ Kalankaturklı, **Albaniya...**, k. III, f. 4.

için gerçek dine ait birçok kurallar oluşturdu. O, mutsuz Nerses'in tüm küfürle dolu eserlerini sandıklara koyup kendi yaz ikametgâhı Berdekür yakınlarında Terter nehrine attırdı. Simeon Katolikos kürsüsünde altı ay oturmuştur".²⁵⁰

Böylece Alban Kilisesi zorla monofizitliye döndürülmeye çalışılmıştır. Katolikos Simeon'un yürürlüğe koyduğu kararlar muvacehesinde "Tebaadan hiç kimse diyofizit kilise merasimlerine, dini ayinlere iştirak edemez, keşişlerin bulunduğu yerlere de yaklaşamaz. Bu kurallara muhalif olan herkes cezalandırılacaktır."²⁵¹

705 yılındaki Berde konsilinden sonra monofizit Albanlar Hilafet tarafından desteklenirken, diyofizit Albanlar Roma ve Gürcü Kilisesi, daha sonra Moğollar ve Kıpçaklar tarafından desteklenmişlerdir. Kıpçakların yukarı Kür ve Çoruh bölgesinde kurdukları Atabeyler (İldegizler) Devleti (1136-1225) bünyesinde rahat bir hayat süren diyofizit Albanlar, manastırlar (Ganzasar, Gedik, Nor Gedik v.s.) inşa etmiş, dinî konularda zengin bir edebiyat oluşturmuşlardır. Bu dönemde monofizit Albanlar Gregoryenleşmişlerdir.²⁵² Anlaşılan 705 yılı itibariyle Ermeniler tarafından asimile süreci başlatılmıştır. Bu konu ile ilgili bir sonraki bölümde daha geniş bilgi verilecektir.

MS. XIII. yüzyıl itibariyle Alban Katolikosluğu yeniden yükselişe geçmiştir. Albanya'nın Haçın Meliki Hasan Celal (1261) döneminde meşhur Gandzasar Manastırı (1216-1238 yıllarında) inşa edilmiş, açılış törenine Alban Katolikosu Nerses, Haçın din bilginleri Grigoris, Yeliseus ve bunlardan başka yedi yüz Hristiyan din adamı iştirak etmişlerdir.²⁵³ 1238 yılı sonrasında Gandzasar Katolikosları olarak isimlendirilen Alban Katolikosları Hasan Celal soyundan seçilmişlerdir.²⁵⁴ 1511 - 1836 yıllarında Gandzasar Manastırı Alban Katolikosları'nın merkezi olmuştur.²⁵⁵

1547 yılı itibariyle Rus Çarlığı, Kafkasya Hristiyanlarıyla olan ilişkilerinde Gandzasar Katolikosluğunun muhatap almıştır. Bu durum Ermenileri çok endişelendirmiş, 1763'te Eçmiadzin Katolikos'u Simeon, Rus imparatoriçesi II.

²⁵⁰ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 5.

²⁵¹ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 9.

²⁵² Y. H. Celalyan, **Alban Ülkesinin Kısa Tarihi**, Bakü, 1992, s.4.

²⁵³ Gandzaketsi, **İstoriya Armenii**, trc; L. A. Hanlaryan, Moskva 1976, ss.171-172.

²⁵⁴ S. Peter Cowe, **The Armenians In The Era Of The Crusades 1050-1350, History Of Christianity**, C. 5, Cambridge University Press 2008, s. 423.

²⁵⁵ Celalyan, **Alban...**, s. 5.

Yekaterina ile görüşmüştür.²⁵⁶ İstanbul ve Kayseri Ermenilerini Ganzasar Katolikosluğunun bu otoritesinden rahatsız olmuşlardır. Bu nedenle Simeon 1 Ağustos 1766'da II. Yekaterina'ya faaliyetlerin engellenmesi ricasını muhtevî bir mektup yazmıştır. 30 Haziran 1768'de imparatoriçenin emriyle dış işleri komisyonu tarafından bir ferman düzenlenmiş, buna göre tüm kilise görevlilerinin atamaları Eçmiadzin Katolikosluğunun tasdikini zorunlu kılmıştır.²⁵⁷

1766'da Simeon, Alban Katolikosu İsrail'i görevinden alarak bu göreve Ermeni Gregoryen eğilimli Ovannes'i tayin etmiş, fakat Karabağ Melikleri (Atabeylik) İsrail'i desteklemişlerdir. Bu sebeple Simeon, Karabağ Meliklerine mektup vasıtasıyla şöyle hitap etmiştir:

“Alban din adamları kendilerini Katolikos olarak isimlendirmelerine rağmen küçük bir cemaatin lideri olup, Eçmiadzin Katolikosluğunun yardımcısına tabidirler. Alban Katolikosu'nun yetkisi Akdamar ve Sis Katolikosu'nun yetkisi gibi yerel karakter taşımaktadır. Size birkaç defa yumuşak bir tarzda yazmış olmamıza rağmen bunları umursamadınız. Alban halkı şimdi nerededir? İsrail hangi cemaatin Katolikosudur? Ganzasar ve İran'daki Albanlar diyofizitliği benimsemişlerdir. Siz hala azlettiğim İsrail'in görevlilerini kabul edip ayrı Katolikosluğunun ve Katolikosunuzun olduğunu mu söylüyorsunuz? Nitekim bu tutumunuzla siz kutsal Eçmiadzin Katolikosluğundan ve onun yardımcısından ayrılmış oluyorsunuz ki,- Allah korusun- şu an size latif bir dille yazıyorum. Bir daha böyle düşüncesiz davranışta bulunmayasınız. Aksi halde bu tutum ve davranışlarınızdan çok pişmanlık duyarsınız. Biz Ovannes'i belirli şartlar karşılığında Gandzasara tayin ettik. O, ölümüne kadar Ganzasar Katolikosluğunda bulunarak bu Katolikosluğu Eçmiadzin kanunlarına göre yönetecektir. Aynı zamanda verilen görevleri en güzel şekilde gerçekleştirerek Alban Hristiyanlarını Eçmiadzin'e boyun eğdirecek, Eçmiadzin Katolikosluğunun izni olmadan piskopos atayamayacak, görevlendirme yapamayacaktır. Albanlara gelince Katolikoslarının ölümünden sonra kendileri Katolikos seçemeyecek, Katolikosluk aileden de geçemeyecektir. Katolikos, piskoposlar tarafından seçildikten sonra Ermeni Katolikosu tarafından yağlanarak kutsanmalıdır. Eçmiadzin'e tabi

²⁵⁶ G. A. Ezov, **Naçalo Sinoçeniy Eçmiadzinskogo Patriarşago Prestola s Russkim pravitelstvom**, Tiflis, 1990, s. 1.

²⁵⁷ Ezov, **Naçalo Sinoçeniy...**, s. 4-7.

olun. Vergilerinizi İsrail ve memurlarına değil tarafımızdan tayin edilmiş görevlilere verin”.²⁵⁸

Anlaşıldığı üzere Alban ve Ermeni kiliseleri arasındaki bu çekişme XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir.²⁵⁹

²⁵⁸ Bu mektup 7 Ocak 1766’da yazılmış ve Karabağ Meliklerine gönderilmiştir. Bkz: Elshan Musayev, **Azerbaycan’da Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 312 nolu dipnot bilgisi. İstanbul 2005, s. 70,

²⁵⁹ Balayev, **Azerbaycan Tarihi**, ss. 116-117; Fazil Gazanferoğlu, **Azerbaycan Türklerinin İman Davası**, Ankara, t.y., s. 335.

III. BÖLÜM

3. GÜNÜMÜZDE YAŞAYAN UDİLER VE ALBAN UDİ KİLİSESİ

3.1 Temel İnanç Esasları

Udi Hristiyanları İznik ve İstanbul Konsillerinde tespit edilen esaslar topluluğundan oluşan “İznik Kredosu” nu kabul etmektedirler. Alban Udi dilinde yazılmış kilise edebiyatı bir önceki bölümlerde anlatmış olduğumuz gerekçelerle yakılıp yıkıldığından Udi metinlerinde erken dönem kredosuna rastlanılmamaktadır.¹ Ancak bu geçmişe dair bir kredonun olmadığı anlamına gelmemektedir. Ayrıca Gürcü araştırmacı Şanidze tarafından Sinayda bulunan Alban papirüsleri günümüzde Alban Udi dili üzerine yapılan çalışmalara binaen okunamamıştır.² Ayrıca belirtmek gerekir ki Udi halkının bağlı oldukları Kilise Hiyerarşi ve sisteminin halen oluşmaması sebebiyle aktardığımız bilgiler günümüzde Kilisede görevli olan Robert Mobili ve Rafik Danakari ve Oleg Danakariden aldığımız bilgilere dayanmaktadır. Muhtemeldir ki Kilise Kurumsal yapısının oluşumu sonrasında dini inanç ve ibadetle ilgili konulara ilişkin bilgiler metin haline getirilecektir.

Havariler Kredosu olarak adlandırılan iman formülünden sonra en yaygın olarak kullanılan İznik kredosu, bir öncekine göre biraz daha tafsilatlıdır. İznik-İstanbul iman esasları olan bu esaslar bugün hala Doğu ve Batı’nın bütün büyük kiliselerinde müşterektir. İznik-İstanbul iman esasları şöyledir:

Ben bir tek Tanrıya, göğün ve yerin, görünen ve görünmeyen kâinatın yaratıcısı kadir-i mutlak Baba’ya, Bir tek Rabbe, bütün yüzyıllardan önce Babadan doğan, Tanrının biricik oğlu İsa Mesih’e, onun Tanrı olduğuna, Tanrıdan doğduğuna, ışık olduğuna ışıktan doğduğuna, gerçek Tanrı olduğuna, gerçek Tanrı’dan doğduğuna, doğduğuna fakat yaratılmadığına, Baba ile aynı tabiattan olduğuna, her şeyin onun vasıtasıyla yapıldığına, biz insanlar ve bizim kurtuluşumuz için semadan indiğine, Kutsal Ruh vasıtasıyla Bakire Meryem’de bedene büründüğüne ve insan olduğuna, Ponce Pilatus zamanında bizim için çarmıha gerildiğine, acı çektiğine ve

¹ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

² Zaza Alakidze, **Digitization of the Albanian Palimpsest Manuscripts From Mt. Sinai**, (Çevrimiçi) <http://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/alban3.htm#start> 14.07.2018.

mezara konduğuna, göğe çıktığına, Baba'nın sağına oturduğuna, ölüleri ve dirileri yargılamak üzere ihtişam içinde geleceğine ve onun saltanatının sonunun olmayacağına, Rab olan, hayat veren Kutsal Ruh'a, Onun Baba ve oğuldan neş'et ettiğine, Baba ve Oğulla birlikte aynı tapınmaya ve ihtişama layık olduğuna, peygamberler vasıtasıyla konuştuğuna, Bir, kutsal, katolik (evrensel) ve Apostolik (Havarilere kadar varan) Kilise'ye inanırım, Günahların affı için bir tek vaftiz kabul ederim, Ölülerin dirilmesini ve Gelecek dünyayı beklerim.³

3.1.1 Teslis

Udi Hristiyan inancında teslis üçlüsünde cevher birliğinin olduğuna, Oğul ve Ruh'un ayrı ayrılıkta Babadan geldiğine inanılmaktadır. Udiler bu üçlü birliğe Arapça tabirle "uknum" terimini kullanmaktadırlar.⁴

3.1.1.1 Baba

Udilerin Baba konusundaki düşünce ve inançlarına bakıldığında diğer Hristiyan topluluklar ile bir farkının olmadığı görülmektedir. Baba her şeyi yaratan her şeye gücü yeten ve bir olan yaratıcıdır. İsa Mesih'i yeryüzüne gönderen odur.

3.1.1.2 Oğul

Udi inancında İsa Mesih, iki tabiatlı olarak kabul edilmektedir. Bu da Udilerin günümüze kadar genel olarak diyofizit inanca sahip olduklarını göstermektedir. Babanın özünden bir öz olan Oğul Meryem vücudunda vücut kazanmış, insan olarak doğmuştur. Bu doğrultuda günümüz Udileri, İsa Mesih'in çarmıha kadar insani yönünü, çarmıh sonrası ilahlık vasfını, üçlü birliğin ayrılmaz bir parçası olarak kabul ederler.⁵

3.1.1.2.1 İnkarnasyon

İnkarnasyon düşüncesine gelince Udi Hristiyanlarının inancının genel anlamda Hristiyan toplum düşüncesiyle aynı olduğu görülür. Udi inancına göre önceleri farklı

³ Mehmet Aydın, "Hristiyanlık", **DİA**, C. 17 s. 346.

⁴ Rafik Danakari, 15 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

⁵ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

şekillerde gerçekleşen tanrısal kelim, Tanrıdan bir öz olan İsa Mesih'in Meryem vücudunda bedenleşmesidir. Tanrı kelamını canlı örneğiyle insanlığa sunmuştur. Nitekim Tanrı özü olan İsa Mesih'in insan suretinde Meryem aracılığıyla dünyaya gelmesi insanlığa kurtuluş yolunu kolaylaştırmıştır. İnkarnasyon olgusu gereği Hristiyan inancında Tanrı kelamını doğuran anlayışına dayanarak Meryem'e kutsallık atfedildiği görülmektedir. Ancak Udi Hristiyan inancına göre Meryem'in normal anneden bir farkı yoktur. Bu işte aracı olduğu için sadece saygı duyulur.⁶ Udi halkının Meryem konusundaki düşünceleri ile ilgili ileride bilgi verilecektir.

3.1.1.2.2 Kefaret/ Atonement

Kefaret /Atonement konusunda ise Udiler İsa Mesih'i, kendisinden bir parça olarak yeryüzüne gönderen ve Meryem vücudunda insan suretinde canlandıran Tanrının, Onu insanlığı günahattan arındırmak için bir fidiye veya kefareti olarak görmediğine, Mesih'in kendisi insanlığın günahlarına kefareti olarak kendini feda ettiğine inanmaktadırlar. Tanrının bir özü olan İsa Mesih'in insanlık için çarmıhta acı çekmesi ve ölmesi aynı zamanda gönderilmiş Oğul timsalinde asıl öz olan bir tek Tanrının iradesidir. İsa Mesih, Âdemin Tanrıya karşı işlemiş olduğu günah sebebiyle insanlığa sirayet eden asli günah için kefareti ödemiş, inananları bu şekilde arındırmış ve Rable olan yakınlaşmalarını sağlamıştır. Mesih, sunduğu kurbanla insanın günahının cezasının bedelini ödemiş, insanlara doğruluk vermiş ve insanı Tanrı'yla barıştırmıştır. Bir başka ifadeyle İsa Mesih, kişinin Âdemden sebep üstlenmiş olduğu günahlara kefareti olmuştur. Yaşam süresi içerisinde gerçekleştirmiş olduğu günahları ise inananın Rab ile kendi arasında olan bir şeydir. Bu yaşam tarzı ve düzeyine göre İsa Mesih'in Krallığında yer alacak veya almayacaktır. Vaftiz de bu kefareti sembolize etmektedir.⁷

3.1.1.3 Kutsal Ruh

Udiler Kutsal Ruhun yalnızca Babadan sudur ettiğine inanmaktadırlar. Nitekim Alban Udi halkının “filioque” öğretisi ile ilgili düşünce ve inancını belirten örneklerde bunu görmekteyiz. Bahtiyar Tuncay'ın araştırmalarında Ermenistan Metenadaran

⁶ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

⁷ Mobili, 18 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

arşivinde 3522 nolu el yazmada Albanlara izafe edilen Türk- Kıpçak dilinde yazılmış el yazma eserde geçen ibare Kutsal Ruhla ilgili şu malumatı vermektedir.

“Rablik kimi kimden? Oğul toğmak bile ilgeri kelir Atadan, Can ise ahınma bile kene ol Atadan”.

İlahlık kimden kime? Oğul doğuşu ile Babadan, Ruh ise süzülerek yine Babadan.⁸

Udi Hıristiyan inancında Babadan süzülerek çıkan Kutsal Ruh, Oğul vasıtasıyla insanlara iletilmektedir. Kutsal Ruhun insanlara ulaşmasında Oğul vasıta, iletici görevini üstlenmektedir. Bir başka ifadeyle Oğul ve Kutsal ruhun ayrı ayrılıkta Babadan geldiği kabul edilir. Ancak Babadan geliş şekli itibariyle Oğul ile Kutsal Ruh arasında fark vardır. Oğul Babadan direk gelmiştir. Bir anlamda Babanın bir parçasıdır. Kutsal Ruh ise Babadan süzülerek gelmiştir. Özellik bakımından oğuldan aşağı konumdadır. Örneğin; Oğul, Baba'dan gelen Kutsal Ruh'u gönderir ve Kutsal Ruh insan kalbine İsa Mesih olarak düşer ve böylece Tanrı Babanın şanı yüceltilir.⁹

3.1.2 Gelecek Dönem İnancı: Kurtuluş

Udiler insan hayatının sonucunda bir hesabın, neticesinde ise cennet ve cehennemin gerçekleşeceğine itikat etmektedirler. Ancak Udiler bir tek İsa Mesih'i sevmenin ve ona bağlı olmanın kurtuluşa vesile olamayacağına inanmaktadırlar. İsa Mesih'e olan bağlılık ve sevginin yanı sıra dini emir, yasak ve uygulamaların gerçekleştirilmesinin zorunlu olduğunu kabul ederler. Bir insan bu hayatta kendini iyi olarak yetiştirmiş, ibadetlerini aksatmamış, kötülüklerden uzak durmuş, hayatı boyunca Musa'nın on emrine¹⁰ riayet etmiş ve İsa Mesih'i kabul ederek ona inanmış ise kurtuluşa erecek, cennete girecektir. Aksi takdirde hayatı kötülükler ile dolu, kiliseye gelmemiş, ibadet etmemiş, İsa Mesih'i tanımamış biri cehenneme gidecektir. İsa Mesih'in insanlığın günahına kefarete olarak çarmıhta acı çekerek kendisini kurban vermesi, inananların kiliseye gitmemek, ibadet etmemek, emir ve yasaklara uymamak anlamına gelmez. Kurtuluşu ve cenneti isteyen bir birey kiliseye gitmek, ibadet etmek, hayatı boyunca emir ve yasaklara uymak zorundadır.¹¹

⁸ Bahtiyar Tuncay, “Kafkas – Alban (Azerbaycan) Melikliği”, 02. 02. 2013, (Çevrimiçi) <http://karabakhinfo.com/13898> 09. 04. 2017.

⁹ Rafik Danakari, 14 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

¹⁰ Mısırdan Çıkış, 2/20.

¹¹ Mobili, Bakü 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

3.1.3 Meryem

Hristiyan geleneğinde Meryem, saflığın, temizliğin ve iffetin en güzel örneğidir. İsa Mesih'in bedeni olarak görülen kilise üyelerinin annesi olarak kabul edilen Hz. Meryem, Hristiyan inancında Kutsal Ruh vasıtasıyla hamile kalan ve Oğul İsa Mesih'i doğuran bakire olarak tanımlanmaktadır.¹² Buna bağlı olarak Hristiyanlıkta Hz. Meryem'in kutsallığı söz konusu olmuştur. Hristiyan toplumunun belirli bir kısmı Meryem'e kutsallık atfetmiş, onu yüceltmiş, resim ve heykellerine tazim etmiş, hayatı sonlanınca Oğlunun yanına göğe yükseldiğine inanmışlardır.¹³ Bunun aksini savunan Hristiyan toplumları da olmuştur. Meryem'in kutsallığını kabul etmemiş olan bu topluluklar, Meryem'e İsa Mesih'i doğuran normal bir anne gözüyle bakmış, kutsallığa yönelik bir farklılığının olmadığına inanmışlardır. Udi Hristiyanları da bu ikinci grup içerisinde yer almakta, Hz. Meryem'in kutsallığını kabul etmemektedirler. Udi Hristiyan inancına göre Meryem, İsa Mesih'i dünyaya getiren normal anneden başkası değildir. İsa Mesih'in annesi olması hasebiyle ihtiram gösterilebilir. Lakin bu ihtiram ve saygı kutsiyet ifade etmemektedir.¹⁴

3.1.4 İkonalar

Alban Udiler tarafından ikonaların kutsiyeti kabul edilmemektedir. Udi inanç temelinde ikonalara tazim edilmediğinden geçmişte olduğu gibi günümüzde de Kilise içerisinde ikonalara yer verilmez. Aziz Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Kilisesini incelediğimizde birkaç ikona tespit edilmiştir. Bu ikonaların özellikle Rusya'dan ziyaret için gelmiş bazı Hristiyan misafirler tarafından hediye olarak getirildiği belirtilmektedir. Misafirlere hürmeten bu ikonalar Kilise içerisinde bırakılmıştır.¹⁵ Ancak ibadet için kiliseye gelen Hristiyan Udiler asla bu ikonlara saygı ve tazimde bulunmazlar. R. Mobili yakın zamanlarda Udi Hristiyan müzesinin oluşturulacağını ve bu ikonaların müzeye taşınacağını belirtmektedir. Kadim dönemlerden günümüze kadar Alban Udi Hristiyan kiliselerinin sade ve gösterişsiz bir görünümü vardır. Bugün de bu sadelik korunmaktadır. İkonalara tazim, Alban Udi Hristiyanlarına göre Rabden uzaklaşma ve şirk koşma anlamına gelmektedir. Geçmişte olduğu gibi

¹² Gündüz, **Hristiyanlık**, ss. 99-100.

¹³ Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtn Günümüze...**, ss. 290-291.

¹⁴ Mobili, Bakü 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁵ Oleg Danakari, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

günümüzde de az da olsa Udi halkının ağaçlara kutsallık atfettiği, yatırlara ihtiram ve tazim gösterdikleri görülmektedir. Eskiden var olan bu uygulama, ikonalara tazimle aynı tutulmuş, kilise tarafından buna izin verilmemiştir.¹⁶

M. Kalankaturklu eserinde Alban Udilerin ikona ve tasvirlerle tazim etmemelerini şu şekilde açıklamaktadır:

Bu ikonalara tapınma küfrü havarilerden sonraki dönemlerde oluşmuş ve ilk kez Bizanslılar tarafından tazim edilmiştir. Bununla ilgili olarak İznik'te büyük bir dini kurul toplanmış, alınan kararlarla ikonaların Tanrı evine (Kilise) konulmasına izin verilmişti. Bundan sonra tartışmalar başlamış, her tarafa yayılmıştır. Ermeni Katolikosu'nun neden siz Azizleri'ı kabullenmiyorsunuz sorusuna ikonaları kabul etmeyen kişiler şöyle cevap vermişlerdir; çünkü yasalarda ve kanunlarda böyle bir uygulama söz konusu değildir. Bu ikonalara tazim, putperestlik inancını anımsatmaktadır. Bizim ikonalara tazim ve ibadet etmememizin sebebi Kutsal Kitapta bu konu ile ilgili hiçbir bilginin olmamasıdır.¹⁷

Belirtilen bu inancların yanı sıra Udi halkı, kendi ruhani liderlerinin de kendileri gibi bir insan olduğuna, yanılabilirliğine, Kutsal Kitabın, herkes tarafından anlaşılabilir ve yorumlanabilir olmasına, ibadetin tüm dillerde yapabileceğine, günah çıkartmanın anlamsız bir uygulama olduğuna inanmaktadırlar. Ayrıca Udi halkının kendi dini inançlarının yanı sıra bölgede var olan diğer dini inanç ve kültürlerden de etkilendikleri görülmektedir.

Günümüz Udiler hem Hristiyanlığın hem de Müslümanların mukaddes mekânlarını kutsal görmektedirler. Şöyle ki; bölge Müslümanlarının önemseydiği ve Yatır adını verdikleri mekânlara kurban adarlar. Kabele ilindeki “Şeşper Baba” isimli yatır buna güzel bir örnektir.¹⁸ Udilerin kurban uygulaması ve adetlerini ileride ayrı bir başlık olarak ayrıntılı bir şekilde inceleyeceğiz.

Nic'de yaşayan yaşlı insanların verdiği bilgilere göre Udiler, Hristiyanlık inançlarının yanı sıra pazar günlerini güneş günü, güneşe tazim günü olarak kabul

¹⁶ Mobili, Bakü 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 47.

¹⁸ Gəmərsah Cavadov, Rauf Hüseynov, **Udiler: Tərihi Etnografik Tədqiqat**, Bakü, Elm Neş., 1999, s. 168.

etmekte idiler. Udiler bugünü Beğəgi, güneş günü olarak isimlendirmişlerdir. Güneşe tapınmanın başka bir örneği ise sabahın erken saatlerinde aile bireylerinin gündeğumunu seyretmeleri, ondan hayır ve bereket dilemelerinde görülür.¹⁹ Günümüzde bu uygulamalar unutulmuştur. Ancak Udiler hala “beğ ağçı” güneş hakkı için diyerekten yemin ederler.

Hâşa Veluğ dedikleri Ay inancı, Hristiyanlık inancına yoğrulmuş bir şekilde Udi halkı tarafından kültürlerinde yaşatılmaktadır. Udiler, güneşe yeminde olduğu gibi “haş ağçı” ay hakkı için diye yemin ederler.²⁰ Ay tutulması Udiler için felaket olarak görülür. Ay tutulması gerçekleşirken erkekler silah atmakta, çocuklar bahçede bakır kaplara vurarak gürültü çıkarmaktadırlar. Böylece Ay’ın cin ve şeytan tarafından boğulmasının engellendiğine inanılmaktadır.²¹ Görülen o ki, Udiler Hristiyan olmalarına rağmen bazı pagan adet ve geleneklerini sürdürmüşlerdir. Hristiyanlık dönemi Alban Udi mezar ve haç taşlarına baktığımızda eski döneme ait inançların biri diğeriyle alakasız motiflerle tezyin edildiğini görmekteyiz.²² Bu konu ile ilgili ilerleyen başlıklarda bilgi verilecektir.

3.2 İbadet Anlayışları

3.2.1 Sakramentler

Her bir Kilisenin temel sakrametler dışında kendine özgün kabul görülen sakrametleri vardır. Udi Halkı da ilk iki sakramentin yanı sıra belli başlı sakrametleri kabul etmektedirler. Kilisenin yeniden oluşum sürecinde olmaları sebebiyle kabul ve bir gizem olarak görülmesine rağmen bazı sakrametlerin şimdilik gerçekleştirilmediği görülmektedir.

3.2.1.1 Vaftiz

Udi Hristiyanların tarafından Sakrametlerin ilki olan kabul edilen Vaftiz, geçmişte uygulandığı şekliyle gerçekleştirmektedir. Alban Udi Apostol Kilisesinde

¹⁹ Oleg Danakari, Nic, 25 Agustos 2016 tarihli görüşme.

²⁰ Celil Cavanşir, “Kafkas Albaniyasının Varisleri UDİLER”, (Çevrimiçi) <http://sim-sim.az/multikulturalizm/qafqaz-albaniyasinin-varisl%C9%99ri-udil%C9%99r/> 11.01.2017

²¹ Cavadov, **Udiler...**, s. 168-169.

²² Faik İsmaylov, Alibaba Ağayev, **Alban Medeniyetine Ermeni Tecavüzü**, Bakü, MSV Neşriyatı, 2007, s. 32.

vaftiz, talepler üzerine pazar ve çarşamba günleri düzenlenir. Udiler tarafından vaftiz kişinin üç defa tamamen suya daldırılması şeklinde gerçekleştirilir.²³ Udi Hristiyan inancına göre vaftiz olmak, Âdemin yapmış olduğu günah sebebiyle insanlığa sirayet eden günahtan arınmak ve İsa Mesih'in Kefaret olayına birebir şahit olarak çarmıh olayındaki gizemi yaşamaktır. Bu sebeptir ki suya dalışlarıyla Âdemin Tanrıya karşı işlemiş olduğu günahta ölmeyi, sudan çıkışlarıyla İsa Mesih'te can bulmayı düşünmektedirler.²⁴

Vaftiz ilk şekline uygun olarak Ürdün nehrinde hangi şekilde yapılmış ise aynen devam ettirildiği belirtilmektedir. Bunun için mukaddes kabul edilen Ürdün nehrinden su getirilmiş, Aziz Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Kilisesi bahçesindeki vaftiz havuzunun suyuna karıştırılmıştır. Udiler vaftiz için herhangi bir yaş sınırlaması getirmemişlerdir. Daha önce belirttiğimiz üzere herhangi bir kimse kendisini hazır hissedince vaftiz olabilir. Bu hazırlıktan maksat Hristiyan öğretiyile tanışmış, İsa Mesih'i tanımış, İncil hakkında bilgi sahibi olması demektir. Günümüzde iki bin civarında Udi vaftiz olmuştur. Hatta Azerbaycan devleti haricinde yaşayan Udilerden vaftiz olmak için Nic kasabası Aziz Yeliseus Çotari Alban Kilisesine gelenler de vardır.²⁵

Gözlemlediğimiz kadarıyla vaftiz olacak kişiler beyaz cepsiz kefene benzer elbise giyerek havuz başında toplanırlar. Vaftiz ayini Rafik Danakari ve Robert Mobili tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu Kilise görevlileri havuzun sağında ve solunda dururlar. Vaftiz olacak kişi dualar eşliğinde havuza girer. Vaftiz esnasında devamlı İznik kredosu okunmaktadır. Ayini yöneten kişi sağ elini vaftiz olacak şahsın başına koyar, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına diyerek kişiyi üç defa havuz suyuna daldırır. Vaftiz edilen dualar eşliğinde havuzdan çıkar ve ayinde hazır bulunan kimseler kendisini tebrik ederler. Havuza girerken ve çıkarken haç işareti yapılır. Vaftizin peşi sıra din görevlisi konfirmasyon ayinini gerçekleştirir.²⁶

Vaftiz olan herkese dini isim verilmektedir. Her doğan çocuğa anne babası bir isim vermiş olsalar da vaftiz olurken aldığı isim, bireyin gerçek ismi olmuş olur. Bu sebeptir ki Udilerin genellikle iki ismi mevcuttur. Vaftiz esnasında çocuğa verilecek

²³ Vaftiz uygulaması için bkz; Ek – 8.

²⁴ Rafik Danakari, 15 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

²⁵ Mobili, Bakü 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

²⁶ Mobili, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

isimler çocuğun hangi ayda ve hangi günde doğmasına bağlıdır. Şöyle ki Udilerin geçerli kabul ettiği bir dini isim listesi vardır. Bu dini isim listesi ay ve güne göre belirlenmiştir. Çocuğun doğmuş olduğu ay ve gün listedeki hangi isime denk düşerse çocuğa bu isim verilerek vaftiz belgesine yazılır. Bu isim aile fertleri dışında pek bilinmez. Ancak bu isim evlilik ve ölüm durumlarında kilise tarafından kullanılmaktadır. Ayrıca her vaftiz olan bireye Kilise tarafından evlilik cüzdanına benzer “vaftiz belgesi” verilmektedir.²⁷ Muhtemelen bu uygulama, ölüm ve evlilik konularında önemli role sahiptir.

Udiler vaftiz için yaş sınırlaması getirmeseler de bebekler doğumunun sekizinci günü vaftiz edilir. Çocuğu kiliseye götüren kişi o çocuğun “Haç atası” kabul edilir. Udilerde kirve sadece erkeklerden seçilir, çocuğun haç atası kabul edilir ve çocuğun ailesinde ihtiram sahibi olur.²⁸

3.2.1.2. Komünyon

Udi Hıristiyanlarına göre komünyon ayini İsa Mesih’te bütünleşmenin birer sembolüdür. Bu ayin esnasında İsa Mesih diğer tüm ayinlerde olduğu gibi iştirak eder. Bu ayinde Kullanılan ekmek mayalanmış ekmek, kullanılan şarap ise üzüm suyudur. Mayasız ekmek ve şarapla bu ayin yapılmamaktadır. Muhtemeldir ki ayinde üzüm suyunun kullanılması Udi kadınlarının şarap içme yasağıyla ilgilidir. Udi inancına göre komünyon ayininde kullanılan ekmek ve şarap, İsa Mesih’in kanı ve bedenidir. Genel itibariyle Perşembe günleri İsa Mesih’in çarmıha gerildiği günün bir öncesinde yapılmaktadır. İsa Mesih’in çarmıh olayında insanlık adına kefaretiler olarak kendini feda etmesi anısına, Onun kurtarıcı olduğunu hatırlamak, onda can bulmak için yapılmaktadır.²⁹

Komünyon ayini dualarla başlar, İsa Mesih’in hayatı, azap içinde çarmıhta can çekişmesi ve ölümü hatırlanır, ekmek şarap sunumu yapılır. En sonda ayini gerçekleştiren görevli İyi olalım, korkuyla olacağız, dünyada kutsal bir fedakârlık yapacağız ve sunağı tadacağız diyerek dua eder. Komünyon ayini genelde Udi dini

²⁷ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

²⁸ Cavadov, **Udiler...**, s. 154.

²⁹ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

cemaati için düzenlenmektedir. Ancak dışarıdan katılanlara her hangi bir engel oluşturulmamaktadır.³⁰

3.2.1.3 Konfirmasyon

Konfirmasyon her ne kadar vaftizin peşi sıra yapılsa da kendine özgü bir sakramenttir. Udi Hristiyanlarınca konfirmasyon ayini vaftiz olan kişinin imanının pekişmesi, manen yücelerek Kutsal ruhu alması olarak görülür. Vaftizin bir tamamlayıcısı olarak görülen konfirmasyon her bir fert için bir defaya mahsusen gerçekleştirilir. Gerçekten tövbe edip vaftiz olan ve kutsal merhem sürülen şahıs Kutsal Ruh almış olur. Kutsal merhem saf zeytin yağı ve güze kokulu baharat karışımından oluşmaktadır. Ayini icra eden din görevlisi Vaftiz olunmuş şahsın alına bu merhemden sürerek Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına mesh olundun der. Daha önceleri ayini yöneten ruhani, kişinin alından başlar bütün bedenini kutsal merhemle meshelerdi. Günümüzde ise bu merhem sadece kişinin alına sürülmektedir. Vaftiz olan şahıs Âdemin günahından arınmış olarak Kutsal merhem alınca İsa Mesih, Kutsal Ruh aracılığıyla o bireyin içine doğar. Udi Hristiyanlarına göre konfirmasyon ayini ruhu kurtuluşu için önemlidir. Onsuz Vaftiz eksik ve noksan olmuş olur. Vaftiz kişiyi asli günahtan arındırdığı gibi konfirmasyon da Kutsal Ruhun mührünü kazandırmaktadır.³¹

3.2.1.4 Günah İtirafı

Udi Hristiyanları günah itirafını genel olarak kabul etseler de niteliğine ve şekline karşı çıkmaktadırlar. Hristiyan bir birey nasıl ki Âdemin yapmış olduğu hatadan dolayı üstlenmiş olduğu günahtan vaftiz yoluyla arınıyorsa, hayatı boyunca yapmış olduğu günahlardan tövbe etmek yoluyla arınabilir. Ancak bu tövbeni Kilisede Rab huzurunda gerçekleştirmesi gerekir.³² Nitekim Hristiyan bir Udi, hata veya günah işlemiş ise kiliseye giderek herhangi bir aracı olmadan Rab huzurunda günahını itiraf eder, tövbe edip O'dan bağışlanma niyazında bulunur. Nedamet duyduğu günahı sebebiyle Kilise görevlisine veya her hangi bir kimseye hata ve günahını anlatma

³⁰ Mobili, 15 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

³¹ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

³² Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

zorunluluğu duymamaktadır. Yapmış olduğu hata ve günahlar, Rab ile kendi arasındadır. Bir insanın Rabbi ile arasına kimse giremez.³³

3.2.1.5 Evlilik ve Nikâh

Udiler nikâhı sakrament olarak görmekte, Aguen (488) yerel meclis kararlarıyla oluşturulmuş emir ve yasakları günümüzde de devam ettirmektedirler. Günümüzde Alban Udi Kilisesinde şimdilik kurumsal Kilise yapılanması oluşmadığından ve uzun süredir dini etkinliklere ara verildiğinden mutata olan dini nikâh yapılmayıp evlenecek tarafların gerekli şartları taşıyıp taşımadıkları denetlenmekte, evliliğe mâni olmayan durumlarda hayır dua okumaktadır. Udi halkı şimdilik sadece Azerbaycan devleti tarafından gerçekleştirilen resmi nikâh kıymaktadırlar.³⁴

Udi halkının nikâhla ilgili en önemli özelliklerinden biri akraba evliliklerine izin vermemeleridir. Aynı zamanda Haç Atasının kızıyla da evlenme yasağı vardır.³⁵ Akraba evliliği yapanlar Kilise tarafından lanetlenmiştir.³⁶ Bu yasak V. yüzyılda Aguen dini meclisinde alınmış karara dayanmaktadır.³⁷ Şöyle ki Udi genci evleneceği kızı beğenip seçerken, ebeveynlerin kızın yedi kuşak öncesini araştırma zorunluluğu vardır. Yedi kuşak ve daha fazla akrabalık bağı mevcutsa evliliğine izin verilmektedir. Aynı zamanda karı koca yedi kuşak soy ağacını bilmek zorundadır. Günümüzde sayılarının azlığı nedeniyle yedi kuşak soy ağacına ulaşmak mümkün olmadığından bu şart beşe indirilerek uygulanmaktadır.³⁸

Udilerde nikâhla ilgili bir başka husus ise tek eşlilik esas olup vefat etmiş ağabeyin hanımını eş olarak almak da yasaklanmıştır. Geçmişten günümüze makul sebepler dışında boşanmış erkeğin ikinci bir evliliğine müsaade edilmemektedir. Aile içi yasak ilişkiler sebebiyle boşanan çiftler halk arasında muteber sayılmazlar.³⁹

Udi Hıristiyan inancına göre bir din adamının evlenmesine genel olarak yasak getirilmemiştir. Ancak evlenmiş bir din adamı bir üst göreve getirilemez. Başka bir

³³ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

³⁴ Oleg Danakari, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

³⁵ Cavadov, **Udiler...**, s. 150-155.

³⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 20.

³⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 33.

³⁸ Mobili, Nic 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

³⁹ Cavadov, **Udiler...**, s. 132-136.

ifadeyle papaz iken evlenmiş kimse bir üst rütbe olan piskopos olamaz. Alban Udi Kilisesinde ruhanilerin evlenmesine izin verilmiş olsa da katiyen boşanmalarına izin verilmemektedir. Boşanmış bir din adamı görevinden azledilir ve göreve iadesi mümkün değildir. Evli olan din adamı bir üst makama getirilemeyeceği gibi asla Katolikos seçilemez. Bunun sebebi Kilise hiyerarşisinde alt rütbedeki görevlilerin halk ile sıkı ilişki içinde olmalarıdır. Ancak en üst makamdaki Katolikos, Rab ile ilişkisi sebebiyle asla evlenemez. Kilise dâhilindeki aşağı makamdaki görevliler halka, üst düzey yöneticiler ise Rabbe hizmette bulunmaktadırlar. Netice itibariyle Udiler arasında evliliğe teşvik edilmiş, boşanma hoş karşılanmamış, Kilise Hiyerarşisinde görev almak için evliliklere sınır getirilmiştir.⁴⁰ Nikâh ve evlilik, bahis konusu iken kültür ve dini inanca dayalı geleneklerden bahsetmemiz faydalı olacaktır.

Udi ailesinde evlenecek erkek ve kızlar kararlarında özgürdürler. Ancak daha önce de belirttiğimiz üzere ebeveynlerin evlenilecek kişiyi onaylamakta etken rolü vardır. Udiler bu söz kesme süreci kız tarafına kırmızı elma götürülmesiyle başlar ve “Hozamandluğ” olarak isimlendirilir.⁴¹

Udilerde nişanla düğün arası 3 ayı geçmez. Udi gençlerinin evlenecek olanları arasında yaş farkına bakılmamaktadır. Genel olarak erkekler 16, kızlar 12-13 yaşlarında evlendirilir. Udi düğünleri peş peşe iki gün kız ve erkek tarafında da devam eder.⁴²

Düğün için kesilecek hayvanlar genellikle Müslümanlara boğazlatılır. Bunun sebebi Müslüman davetlilerin sunulan ikramlardan gönül rahatlığı ile yemeleri içindir. Ayrıca örf'e göre düğün için kesilecek hayvan kesim yerine çiftçilerin zirai aletlerinden olan pulluk getirilir. Gelin ve damadın giyecekleri elbiselerden alınmış parçalar kesilen hayvan kanına boyanır ve iğne ile birbirine dikilir. Üzerine kan sürülmüş pulluk ise ateşin yakınına bırakılır. Düğün sonunda gelin ve damat kana bulanmış kumaşları ve pulluğu ateşe verirler. Bu işlem yeni evlilerin büyü ve sihirden uzak kalması, büyücülerin şerrinden emin olmaları içindir.⁴³

⁴⁰ Georgi Keçaari, **Udilerde Enenevi Toy Merasimleri**, Gence, Agah Yayınları, 2003, s. 13.

⁴¹ Keçaari, **Udilerde Enenevi Toy...**, s. 16-17; Cavadov, **Udiler...**, s. 134.

⁴² Cavadov, **Udiler...**, ss. 137-139.

⁴³ Cavadov, **Udiler...**, ss. 139-142.

Evlenecek erkek, damatlık elbisesini giydikten sonra haç atası ile birlikte kiliseye gitmesi kendisi ve kuracağı aile için dua etmesi gerekir. Bu zaman zarfında yüksek bir ağaca asılan hayvan kellesine nazardan koruyacağı inancıyla damadın yakınlarından biri silahla nişan alır. Hayvan kellesi vurulunca damat çevresindeki şer odaklarının vurulduğu haberi ailesine iletilir.⁴⁴

Udi meclislerinde kadınlar şarap içmezler. Genellikle Udi kadınlarının şarap tüketmesine izin verilmemektedir. “Punç” isminin verildiği şerbete benzer meşrubat içerler. Udi adetlerine göre bir kimse düğün veya başka bir törende şarap içerek sarhoş olursa bir daha düğün merasimlerine davet edilmez.⁴⁵

Udi düğünlerindeki bir başka adet ise dünürlerin bir birilerine şarap ve ekmek ikram etmeleridir. Damat babası kız babasına, annesi ise kızın annesine şarap ve elinde bulundurduğu ekmeğin bir parçasını bölerek verir. Bu iki ailenin bütünleşmesi anlamına gelmektedir. Udilerin düğünde uyguladıkları bu adet Hristiyanlıktaki ekmek şarap ayinini andırmaktadır. Zira düğünlerdeki bu uygulama havarilerin son yemekte İsa Mesih’in elinden ekmek şarap ikram edildiği ritüeline nispetle kız ve erkek taraflarının bütünleşmesini sağlamak amacıyla yapılmaktadır.⁴⁶

3.2.1.6 Rahip Takdisi

Genellikle Hristiyan mezheplerinde rahip ataması bir sakrament olarak kabul edilmektedir. Hiyerarşi içerisinde belirli mevkie sahip olan din adamları bir üst makama dini merasim eşliğinde kutsama yapılarak getirilmektedir. Hiyerarşik sistem içerisinde yer alan din adamı bu kutsama ve atamayla kendini Tanrıya ve Kilise cemaatine adanmış olur.⁴⁷

325 İznik konsili kararlarına göre herhangi bir piskoposun takdisi ve ataması için tüm piskoposların rızasının olması gerekmektedir. Eğer bir yerde toplanma mümkün değilse, en az üç piskoposun bir araya gelmesi, diğerlerinin yazılı rızasının alınması iktiza eder.⁴⁸ Alınan kararlar metropolite arz edilir. Alban Udi Kilisesinde

⁴⁴ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

⁴⁵ Cavadov, **Udiler...**, ss. 143-153.

⁴⁶ Keçaari, **Udilerde Enenevi Toy...**, ss. 75-76.

⁴⁷ Gündüz, **Hristiyanlık**, ss. 165-166.

⁴⁸ Arpaslan Yaldız, “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 12, Sayı 2, 2003, s. 288.

İznik konsilinin bu kararı uygulanmış, kutsama ve atama yetkisi alınan kararlara bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.⁴⁹

IV. yüzyıl sonrasında Albanya’da genel Kilise hiyerarşisi kurulmuştur. Bu Alban Udi ruhanilerine kendi dini liderlerini seçme imkânı sunmuştur.⁵⁰ Alban Katolikosları, bölgedeki Ermeni Kilisesinden farklı olarak idareci ve yüksek din adamlarının katılımıyla Alban Piskoposları tarafından seçmiş ve kutsamıştır. Alban Katolikosları’nın seçildikleri dini meclislere hükümdar, tüm din adamları, feodaller, asilzadeler ve sair idareciler katılmışlardır. Katolikosluk makamına hükümdar soyundan veya tanınmış yöneticilerden, çoğu zaman ise tanınmış Piskoposlar seçilmiştir.⁵¹ Alban Kilisesi IV-VIII. asrlarda bağımsız olduğu gibi, Katolikos seçimlerinde de tam bağımsız olmuşlardır. Alban Katalikosları, kilise meclislerine hükümdarları, feodalleri ve asilzadeleri davet etmişlerdir. Alban kilise ilkeleri temelinde gerçekleştirilen bu dini meclislerde ruhanilerin sorunları ele alındığı gibi toplumun hukuki ve ekonomik durumları da söz konusu edilmiştir.⁵² M. Kalankaturklu Kilise atamaları ile ilgili şöyle bilgi vermektedir;

Alban Katolikosları’nın atamaları Grigoris’e kadar Yeruslaim’den yapılmış, Grigoris’ten sonra ve şimdi⁵³ de bu atama ve kutsama işi kendi Alban Piskoposlarımız tarafından yapılmaktadır.⁵⁴

Ayrıca M. Kalankaturklu’nun kilise teşkilatı ve piskopos seçimi hakkında şunları nakleder;

Alban yöneticileri piskoposluk makamına getirilecek keşişleri gerekli fermanlar ile yolcu ettiler. Onlar başkentin ve büyük Albanya hükümdarının huzuruna çıktılar ve rahip libasını giymiş İsrail’i haziruna takdim ettiler. Herkes ona iltifat yazısı yazdı ve bu iltifat yazıları tüm vilayetlerin yöneticilerinin mührü ile onaylandı. Katolikos yöneticiler ile birlikte ona saygı gösterdi ve onu hediyelerle bir heyet eşliğinde kendi

⁴⁹ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 222.

⁵⁰ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 221.

⁵¹ Memmedov, *Kafkas Albaniyası...*, s. 205.

⁵² Memmedov, *Albaniya i Atropatena*, ss. 66-72.

⁵³ Kalankaturklu şimdi ifadesini kullanarak kendi dönemini yani VII. asırları kastetmektedir.

⁵⁴ Kalankaturklu, *Albaniya...*, k.III, f. 6.

vilayetine gönderdi. İsrail, kendi meslektaşları tarafından büyük saygıyla karşılandı.⁵⁵

Bilindiği üzere Hristiyanlıkta din adamlarının atanmasında kutsama geleneği vardır. Udilerde bu kutsama ritüeli 1836 da kesilmiştir. Son Metropolit Kutsal II. Sergey Gandzasar olmuştur. Gandzasar'ın öldürülmesinden sonra Kilisenin bağımsızlık halkası kopmuştur. R. Mobili ve R. Danakari kilise eğitimlerini tamamladıktan sonra Alban Udi Kilisesinde kutsama gerçekleştireceklerini ve eskiden olduğu gibi kilise atamalarını kendileri yapacaklarını ifade etmektedirler. Dini eğitimini tamamlamış yetkin din adamları, yakın gelecekte son metropolit Ganzasar'ın takipçisi olarak kopan halkayı yeniden tesis edip Alban Udi Kilisesinde dini faaliyetlere başlayacak, ibadet ve ayinleri kendi dillerinde gerçekleştireceklerdir. Verilen bilgilere göre eğitimini tamamlamış, din adamı sıfatı ile gerekli kilise rütbesini almış şahsın, doğrudan son metropolitin takipçisi olarak Alban Udi Kilisesinde dini faaliyetlere başlaması için üç Doğu Kilisesinin hayır duası yeterli olacaktır.⁵⁶ Önümüzdeki yıllarda Alban Udi Kilisesi, kiliseler kurulunu toplamayı planlamaktadır. Bu kurula birçok kilise temsilcilerini davet edeceklerini belirten R. Mobili, Alban Udi Kilisesinin bağımsız Apostol Kilise olarak yeniden faaliyete başladığı dünya Hristiyanlığına duyurulacaktır. 1836 yılında kopmuş olan Katolikoslük halkası Azerbaycan devleti sınırları içerisinde yeniden ihya edilmiş olacaktır.⁵⁷

3.2.1.7 Son/ Hasta Yağlama

Udi Hristiyanları hasta yağlamayı Sakrament olarak kabul etmektedirler. Hastalıklı veya ölüm döşeginde olan şahsın duyu organlarını kutsanmış zeytin yağıyla mesh etmek suretiyle gerçekleştirilmektedir. Hasta Yağlama Kilisedeki tüm görevliler tarafından gerçekleştirilir ve ferden yapılmaktadır. Hasta yağı, günahlarının bağışlanması, sabrının artması, huzur duyması, maneviyatının kuvvetlenmesi ve Rabbin iradesine uygunsa kendisine şifa vermesi için hastanın vücuduna sürülmektedir. Hasta yağıyla yağlanacak şahıstan bu yağlama öncesinde bazı taleplerde bulunulur. Bunlar hakiki bir tövbe ve dargın olduğu şahıslar varsa onlarla barışmasıdır. Bunun akabinde Kilise görevlisi Baba, Oğul Kutsal Ruh adıyla

⁵⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 37; Memmedova, **Kafkas Albaniyası ...**, s. 34.

⁵⁶ İ. İzzet, "Azerbaycanda Alban Apostol Avtokefal Kilisesinin Berpası İstikametinde İşler Görülür", 6 Ağustos, (Çevrimiçi) < <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html> > 11.01.2017

⁵⁷ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

bağışlanasın diyerekten ağız, kulak, burun, göz ve el gibi organları yağlayarak hastayı takdis eder.⁵⁸

3.2.2 Günlük ve Yıllık İbadetler

Hristiyanlık inancında sakramentler dışında günlük ve yıllık ibadetlere yer verilmektedir. Bu ibadetlerin keyfiyeti ve zamanlaması kilisede bulunan litürjik takvime göre belirlenmektedir. Hristiyan geleneğinde bireysel ibadetlerin varlığından bahsedilse de genel olarak kilise dâhilinde toplu ibadetlere yer verilir. Bu ibadetlerin içeriği dua ve ilahilerden oluşmaktadır.⁵⁹

Alban Udi halkı pazar günleri kilisede toplanmakta, ibadetlerini ve dualarını gerçekleştirmektedirler. Bunun yanı sıra hafta içi Kiliseye dua ve ibadet için gelen Udiler de görülmektedir. Halk daha çok aile içerisinde Hristiyan inancını yaşatmaya çalışmaktadır. Kilise görevlisi tarafından yönetilen bazı ayinler daha önce belirtmiş olduğumuz sebeplerden dolayı gerçekleştirilmese de Vaftiz, Komünyon ve Kofirmasyon gibi sakramentlerin yanı sıra dini bayramlar Kilisede bulunan iki din görevlisi eşliğinde yüksek katılımı kutlanmaktadır. İleride bahsedeceğimiz üzere Noel ve Paskalya törenleri Nic Udi halkı tarafından coşkuyla kutlanır.⁶⁰ Udiler bayram kelimesine karşılık “ahsibay” terimini kullanmaktadırlar. Udilerin günlük hayatını incelediğimizde Hristiyan dini kültürü ile sair yerel kültürler arasında bir geçişkenlik olduğunu görürüz. Bununla birlikte hiç bozulmadan günümüze kadar yaşayan dini adetler de mevcuttur. Dua okunmadan yemeğe başlanmaması, pazar gün çalışılmaması ve herkesin kiliseye gitmesi bu adetlere örnektir.⁶¹

SSCB'nin ateist politikaları sonucunda Azerbaycan'da yaşayan Müslümanlar ile birlikte diğer din mensuplarının dini örf ve adetleri zayıflamış ve unutulmaya yüz tutmuştur. Örneğin Hristiyanların Paskalya Bayramı kutlamaları mezkûr Sovyet döneminde yasaklanmıştır. Udi halkı Paskalya kutlamalarını SSCB resmi işçi bayramı olan 1 Mayıs'ta yapmaya çalışmıştır. Bu uygulama halk arasında öylesine yerleşmiş ki, son dönemlere kadar Paskalya 1 Mayıs gününde kutlanır olmuştur. Günümüz Azerbaycan'ında Udi halkı herhangi bir baskı altında olmaksızın belirledikleri tarihte

⁵⁸ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

⁵⁹ Gündüz, **Hristiyanlık**, ss. 166-167.

⁶⁰ Mobili, Nic 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

⁶¹ Oleg Danakari, Nic, 25 Ağustos tarihli görüşme.

Paskalya töreni düzenlemektedirler.⁶² 1 Mayıs günü ise kültür bayramı olarak kutlanmaktadır.⁶³

Hristiyan Udilerde kilise ve evlerde ibadet edilirken mutlak surette ayakta durulur. Udi Hristiyan inancına göre oturarak veya diz çökerek ibadet etmek Rabbe saygısızlıktır. Hristiyanlığın başlangıcından günümüze kadar Udi Kiliselerinde, sıra, sandalye gibi mobilya aksesuarlarına yer verilmemiştir. Kiliseye ibadet için gelen kimse, baş eğerek kiliseye girmeli ve ibadetini ayakta yapmalıdır. Zira baş eğilerek girilmesi kutsal kiliseye saygı nişanesidir. Bu sebeptendir ki, VII. asra kadar inşa edilmiş Alban Udi kiliselerinin neredeyse tamamının giriş kapıları alçak yapılmıştır. Bazı kiliselerin kapıları Çarlık döneminde Ermeniler tarafından yükseltilmiştir. Kiliseye girerken bağışlama, huzur ve kutsiyet üzerime olsun anlamına gelen “Bâki” denilmektedir. Kilise ve evlerde okunan dualar genellikle diğer Hristiyan mezhepleriyle aynıdır. Dualar İncil ve Mezmurlardan oluşturmaktadır.⁶⁴

İbadet ve ayinlerde kullanılan buhur ve tütsü kullanımı, paklaştırma, kötü güçlerden arınma ve ruhaniyeti artırmak içindir. Ayinlerde kullanılan tütsünü İslam dinindeki abdeste benzeten R. Danakari, ibadet esnasında mum yakmanın Hristiyanlığa daha sonradan ilave edildiğini belirtmektedir. Bu eylem Hristiyanlığa daha önceki inançlardan geçmiş, ibadet öncesi aydınlanma, paklanma anlamında Rab ile temasın başlangıç ritüeli olmuştur.⁶⁵

3.2.2.1 Hac

Hristiyan Udi inancında hac ibadeti Yeruslaim'e gitmek ve oradaki kadim kiliseleri ziyaret etmek olarak kabul edilir. Udi dilinde Hac ibadetine “muğdis”, hac ziyaretini yapmış kimseye “muğdisi” denilmektedir.⁶⁶ Udilere göre hacca niyetlenen kimse Noel veya Paskalya günlerini tercih etmelidir. Zira bu günlerde yapılan meşakkatli yolculuk ve Yeruslaim'i ziyaret etmek, manevi terakkiye vesile olur. Böylece Mesih'in acısıyla yoğrulmuş, manevi hazzı yaşamış olur. Lakin diğer günlerde de hac ibadeti yapılabilir. Bir muğdisinin, Yeruslaimde bulunan kadim

⁶² Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

⁶³ Azerbaycan Respublikası Alban- Udi Hristiyan İcması **Yıllık Takvim**, 2017

⁶⁴ Mobili, Nic 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme

⁶⁵ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

⁶⁶ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

kiliseleri, Mesih'in yaşadığı toprakları, çarmıha gerildiği söylenen bölge ve kiliseyi ziyaret ederek İsa Mesih'in çekmiş olduğu acıya şahitlik etmesi gerekmektedir.⁶⁷

3.2.2.2 Kurban

Hristiyan inancına göre İsa Mesih gerçekten haça gerilmiş ve kendini kanlı kurban olarak Rabbe sunmuştur. İsa Mesih'in kendini kurban etmesiyle kurbanlık son bulmuştur. İncillerde kurban edilme olayı Hz. İsa'nın ifadeleriyle şöyle anlatılmıştır; “Çünkü kanım adak şarabı gibi dökülmek üzere. Benim için ayrılma zamanı gelmiştir”.⁶⁸ Her ne şekilde olursa olsun İsa Mesih'in kurbanı tekrar edilemez. İsa Mesih'in havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeği, günümüzde birçok kilise tarafından kansız kurban olarak kabul edilmektedir. Bu sofrada içilen şarabı İsa Mesih'in kanı, yenilen ekmek ise Mesih'in bedeni olarak görülmekte ve tekrarlanmaktadır. Evharistiya ayini denilen bu ayinle kurban olayı yenilenmiş olmaktadır.⁶⁹ Hristiyanlıkta kurban anlayışı Mesih'in kendini çarmıhta kurban etmesi ile son bulmuştur.

Günümüzde Müslüman halk ile iç içe yaşayan Hristiyan Udiler, çevrelerindeki dini ve kültürel etkileşimden nasibini almışlardır. Örneğin Udi Hristiyanları kan akıtarak kurban kesmektedirler. Başka hiçbir Hristiyan Kilisede uygulanmayan Tanrıya kurban adamak ve onun adına hayvan boğazlamak Udi Hristiyanları arasında varlığını korumaktadır. Dışarıdan gelen Hristiyanlar bu uygulamaya karşı çıksalar da artık bu Udi halkının hayat tarzı olmuştur.⁷⁰ R. Mobili bunu şöyle açıklamaktadır; Biz İslam toplumu içerisinde yaşadığımızdan halkımız Müslüman örf ve adetlerinden etkilenmiş, hayatımızın bir parçası olmuştur. Kurban kesme İslami bir ritüel olsa da dini bir anlam taşıdığından bunu cemaatimize yasaklayamayız. Ancak İsa Mesih'in insanlığın aslî günahına kefarete olarak kendini kurban ettiğinin farkındayız. Udiler tarafından uygulanan kurban kesme, İslam'daki İsmail kurbanından daha çok adak kurbanı şeklindedir. Udi halkı bir işin iyi sonuçlanması, gençlerin askerlikten sağ salim dönmesi, hastasının iyileşmesi ve sair amaçlar için kurbanı kesmekte ve dağıtmaktadırlar. Kurbanlık hayvan hasta veya cılız olmamalı, mümkünse koç

⁶⁷ Mobili, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

⁶⁸ Pavlutan Timoteusa II. Mektup, IV, 6.

⁶⁹ Osman Cilacı, “İlahi Dinlerde Kurban”, **Diyanet Dergisi**, C. 18, sayı 6, Kasım – Aralık 1979, ss. 361-363.

⁷⁰ Rafik Danakari, 10 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

olmalıdır. Domuz asla kurban edilemez.⁷¹ Kurban hususunda diğer bir farklılık ise adak kurbanının sadece pazar günü kesilmesidir. Kurbanın eti niyete göre ya dağıtılır ya da pişirilerek yenilir. Dağıtılan kurban hisselerinin sayısı tek sayılardan oluşması gerekir.⁷²

Udi inancında kurban kesimi Müslümanlardan etkilenmiş bir uygulama gibi görülse de kadim inanç temellerine dayalı bir adet olarak da düşünülebilir. Nitekim Udiler Aya tapındıkları dönemlerde Ay şerefine kurban sunarlardı. Daha önce belirtmiş olduğumuz gibi arkeolojik yönden ispatı bulunmasa da Strabo Alban Udilerin insan kurban ettiklerinden bahsetmiştir.⁷³

3.2.3 Bayramlar

3.2.3.1 Noel

Her bir Hristiyan topluluğun kabul etmiş Noel tarihi olduğu gibi Udi halkı da kabul ettikleri tarihlerde Noel'i coşkuyla kutlamaktadırlar. Batı kilisesi tarafından 25 Aralık'ta kutlanan Noel, bilindiği üzere doğu kiliseleri tarafından 6 Ocak'ta kutlanmaktadır. Alban Udi Apostol kilisesi de kendisini Doğu kiliselerinden kabul etmekle birlikte, diğer Doğu kiliselerinden bir gün farkla Noel'i 7 Ocak'ta kutlamaktadır. Alban Udiler 6 Ocak'ı bayram arifesi olarak görmektedirler. Ancak geçmişte bu kutlama genel Doğu Kiliseleriyle aynı günde 6 Ocak'ta kutlanmıştır. Udi halkı bu bayrama beyaz anlamına gelen “Mas-i Ahsibay” ismi vermekte olup, İsa Mesih'in doğuşuna nispetle beyaz bayram olarak kutlamaktadır. R. Mobili “Mas-i Ahsibay” ifadesinin “ışığın doğuşu” olarak nitelemektedir.⁷⁴

MS. VIII. yüzyılda yaşamış Alban Katolikosu Mikael, Tanrının zuhuru ve Mesih'in doğumu konusunda araştırma yapmış, Albanlar'ın benimsedikleri İsa'nın doğum tarihini temellendirmeye çalışmıştır. M. Kalankaturklu bu konu ile ilgili şöyle bilgi verir;

“Putperestlikten Hristiyanlığa geçiş yapan topluluklar İsa Mesih'in doğumunu 25 Aralık'ta kutlamaktadırlar. Putperestler 25 Aralık'ta güneşin

⁷¹ Mobili, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

⁷² Cavadov, **Udiler...**, s. 168.

⁷³ Strabo, **The Geography...**, C. XI, 4/7.

⁷⁴ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

doğuşunu kutlamışlardır. Bu sebeple eskiye dayalı kutlamaları terk etmek istemeyen ve Hristiyanlığı kabul etmiş putperest topluluklara 25 Aralık'ta Noel'i kutlama izni verilmiştir. Lakin Hristiyanlığı sünnetten yani Yahudilikten almış halklar ve topluluklar İsa Mesih'in doğumunu bizim gibi 6 Ocak'ta atalardan miras kaldığı şekliyle kutlamaktadırlar. Mikael bu açıklamaların sonucunda; biz bu bayramı bu tarihte kutluyoruz. Çünkü yasa Sion'dan, Rabbin sözü ise Yeruslaim'den çıkacaktır⁷⁵ şeklinde ifade

etmiştir”.⁷⁶ Anlaşıldığı üzere Alban Udi halkı geçmişte 6 Ocakta kutladıkları Noel bayramını günümüzde 7 Ocak'ta kutlamaktadırlar.

3.2.3.2 Paskalya

Udi Hristiyanları Paskalya hazırlığına 40 günlük perhizle başlar. Bu süre zarfında her günün kendine göre yenilecek gıdaları vardır ve her gün bir defa yemek yenilmektedir. Hayvansal gıdalar bu süre zarfında asla yenilmez. Paskalya'ya son yedi gün tuz, ekmek ve su tüketmektedirler.⁷⁷ Daha önce belirtmiş olduğumuz üzere Udiler SSCB döneminde Paskalyayı, 1 Mayıs bayramı içerisinde kutlamış ve buna “Mayın Ahsibay” ismini vermişlerdir. Aslında Udiler Paskalya'yı “Kala Ahsibay” siyah bayram olarak isimlendirirler. SSCB dönemindeki dini yasaklar dolayısıyla birçok dini bayram devletin resmi bayramları içerisine karıştırılarak kutlanmış ve böyle halk dini kültürünü korumuştur. Paskalya süreci Udiler tarafından üç aşamada gerçekleştirilmektedir. İlk devresine *guruh* adı verilmiştir. Udiler bu perhiz süresince akşam saatlerinde her gün bir öğün yemek yerler. Perhizin ikinci devresine “ahsibay veya ahsima” denilir. Bu devrede mumlar yakılır, yumurtalar boyanır ve kurban kesilir. Genellikle ev ev dolaşarak toplanan parayla koyun alınır ve Alban Udilerin dini ve toplanma mekânı olan Oğuz ilindeki Gerges'de kesilir. Üçüncü ve son devre “tabağun ği” olarak isimlendirilir ve bayramla vedalaşma olarak kabul edilir. Bu süreçte kadınlar ve erkekler birlikte gelecek bayram için şarap küpleri gömer, dualar okur, bir sonraki bayrama sağ salim ulaşmak için niyazda bulunurlar. Şarap küpü gömmüş insanlar bir sonraki bayramda bu küpleri çıkartmak için dua ederler. Udi Hristiyanlarınca Paskalya töreni genel kutsamayla başlar, bağışlanma duaları ve

⁷⁵ Yeşaya, 2/3; Mika, 4/2.

⁷⁶ Bu araştırma ile ilgili geniş bilgi için bkz; Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 12.

⁷⁷ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

ilahiler okunur.⁷⁸ Bayramlarda dualar okunurken Aziz Yeliseustan başlanarak Alban Katolikosu Sergey Gandzasar'a kadar bildikleri tüm Katolikoslar'ın isimleri zikredilmektedir. Bayram süresince onların hizmetleri hatırlanır, ruhlarına dualar okunur. Kilise bahçesinde sofralar kurulup, halkın getirdiği yiyecek ve içeceklerle donatılır.⁷⁹ Dualar ve ilahiler okunduktan sonra bahçede kurulan sofrada bir araya gelip yiyecek ve içecekler ikram edilir.⁸⁰ Paskalya günü akşamı gün batımında Udi gençleri kilise etrafında toplanıp, müzik eşliğinde eğlenirler.⁸¹

3.2.3.3 Diğer Bayramlar

Udi Halkı'nın Noel ve Paskalya dışında milli ve kültürel bayramlarının önemli bir yeri vardır. İncelendiğinde bu bayramların temelini de inançların oluşturduğu görülür. Bu bayramlardan ilki “Joğuli Ahsibay”⁸² olarak bilinen yaz bayramıdır. Bizim Nevruz dediğimiz bu bayram Udiler tarafından 20-21 Mart'ta kutlanır. Her mahalle kendi içinde bir araya gelip aile büyükleri “ayluğun” riyasetinde kutlama yaparlar. Muhtemeldir ki evlilik konusunda kız ve erkeğin yedi veya beş kuşak öncesinin belirlenmesinde bu gibi bayramlar etkili olmuştur. Bu bayrama özgü bir başka ayrıcalık ise “herse” ismi verilen yemeğin her bir evde pişirilmesidir. Bayram akşamlarında bahçelerde ateşler yakılır ve üzerinden atlanılır. Zira ateşin ağrıları, acıları, kötülük ve belaları def ettiğine ve insanı hafiflettiğine inanılır.⁸³ Aslında ateş, Zerdüştilik geleneğinde kutsal görülmüş, üzerine yemin edilmiş ve çevresinde dönülmüş ancak üzerinden atlamak yasaklanmıştır. Anlaşılan kutsal bir obje olarak görülen ateş, Hristiyan Udilerin kadim inançları olan ateş kültü ile ilgilidir.⁸⁴

Udilerin coşkuyla kutladıkları başka bir bayram da “Mayıfka” Hasat Bayramı'dır. Depolamaya müsait ürünlerin hasadı sonunda kutlanan bu bayramda halk tüm ürün çeşitlerinden belli miktarda kiliseye getirir ve sofralara dizer. Kilisede toplanan halk dualar eşliğinde hasat bayramını coşkuyla kutlarlar.⁸⁵

⁷⁸ Cavadov, **Udiler...**, s. 172–173.

⁷⁹ Çotari Kilisesinde Paskalya sofrası için bkz; Ek – 9.

⁸⁰ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

⁸¹ Cavadov, **Udiler...**, s. 173.

⁸² Joğulun ahsibay bayramında aylukların bir arada toplanması her obanın kendi erkeleri için kız bulmada büyük etken olmuştur. Bu bayramda oba kadınları akrabalık ilişkileri olamayan soylardan evlilik yaşına gelmiş gençleri için kız seçerler. Bkz; Cavadov, **Udiler...**, s. 132.

⁸³ Cavadov, **Udiler...**, s. 171.

⁸⁴ Cavadov, **Udiler...**, ss. 171–172.

⁸⁵ Sedaget Süleymanova, “Kurban Kesen Azerbaycan Hristiyanları- Udiler”, 24.11.2010, (Çevrimiçi) <<http://modern.az/az/news/9243/#gsc.tab=0>> 11.01.2017

Udiler tarafından kutlanan bir başka bayram ise üzümün dualanması anlamına gelen “Tulaferepsun”dur. Bu merasim üzümün olgunlaştığı zaman yapılır. Üzüm bağıını dualamak için bayram sabahı erkenden bir papaz davet edilir, yapılan dualarla mahsulün bereketli ve zararlardan korunacağına inanan halk bayram eder.⁸⁶ Mukaddes saydıkları “pejengin”⁸⁷ şarap hazırlanmasında, üzümün toplanmasından başlayarak şarabın sofraya getirilmesine kadar kadınların çalışmasına kesinlikle izin verilmemektedir. Ancak diğer içecekler için bu yasak konmamıştır. Örneğin kadınlara rakı içmek yasak olmasına rağmen rakı üretiminde çalışabilirler. Şarabı hazırlamak için temiz ve pak olmak gerekir. Udi inancına göre erkeklerin ayakları kadınların ise elleri temizdir. Bunun için kadınların üzüm çiğnemelerine kesinlikle izin verilmez.⁸⁸

Udilerin kutlamış oldukları bir başka bayram ise 24 Eylül’de kutlanan “Tereme” bayramıdır. Bu bayram ölmüşleri hatırlama bayramı olarak kabul edilir. Bugün Udi halkı mezarlıklara giderek ölmüşlerini ziyaret eder, dualar okur, yanlarında getirdikleri yiyecek ve içecekleri oracıkta yerler.⁸⁹

Papazların önderliğinde icra edilen bir başka bayram ise 12 Ocak’ta kutlanan “Haş Ği” bayramıdır. Bu bayramda erkekler ve kadınlar nehirlerle gidip evlerine nehir suyu taşırlardı. Bugün getirilen nehir suyunu bereketli ve kutsal saymışlardır. Hatta bu suyun bir kısmı bir sonraki bayrama kadar evlerde muhafaza edilmiştir. Muhtemeldir ki bu bayram günümüz Azerbaycan Türklerinin belirli kısmının su çarşambası ismini verdikleri inanç ile yakından ilgilidir. Zira Azerbaycan halk bayramlarından olan Nevruz bayramının bir önceki haftasına su çarşambası ismi verilmiş ve bugünün halk inancı içerisinde değişik uygulamaları olmuştur. Nitekim su çarşambası sabahı erkenden nehir kıyısına gidilir, suya selam verilir ve “ağrı acım dökülsün” sözü tekrar edilerek üç defa su üzerinden atlanır. Daha sonra bu sudan muayyen miktar alınarak eve getirilir, yeni yılın mutluluk ve refah geçmesi için bağ bahçeye, giysi ve eşyaların üzerine serpilir.⁹⁰ Udi halkı Hristiyanlıktan kaynaklanmayan yerel kültür ve inançlarını bir şekilde kilise ile ilişkilendirmiştir. Bu sebeple kilise görevlisi bu

⁸⁶ Cavadov, **Udiler...**, ss. 173–174.

⁸⁷ “Pejeng” Mukaddes erzak anlamına gelmektedir. Bkz; Cavadov, **Udiler...**, s. 109.

⁸⁸ Georgi Keçaari, **Udierde Ananevi Yas Merasimleri**, Gence, Agah Yayınları, 2004, ss. 53-54.

⁸⁹ Cavadov, **Udiler...**, s. 174.

⁹⁰ Heyet, **İlahır Çerşenbe İnamları**, Novruz Bayramı Ansiklopedisi, Bakü, Şerg Gerb Yayınları., 2008, s. 105

bayramlarda etken rol üstlenmiştir.⁹¹ Günümüzde bu bayram unutulmuş, sadece yaşlıların hatıralarında kalmıştır.

Günümüzde Alban Udilerin dini, tarihi ve kültürel bayram takvimi şu şekildedir.⁹²

Bayram Adı	Tarihi	Açıklama
Mas'i Ahsibay	07 Ocak	Noel
Azuk Hoyaranin Çupuğoy Ği	8 Mart	Dünya Kadınlar Günü
Joğoli Ahsibay	20-21 Mart	Nevruz
Kala Ahsibay	16 Nisan	Paskalya
Meyin Ahsibay	25-27 Nisan	Kültür Bayramı
Mayifka	1-2 Mayıs	İşçi Bayramı
Kala Davina Teşeri Ği	9 Mayıs	Zafer Bayramı
Alban Gergesi Berpabi	19 Mayıs	Alban Udi Kilisesinin Yeniden Oluşumu
Udiğoy Sabaksuni Ği	20 Temmuz	Udi Kültür Günü
Tereme Ği	24 Eylül	Ölmüşleri Hatırlama ⁹³
Bare Ahsibay	30 Ekim	Hasad Bayramı

⁹¹ Cavadov, **Udiler...**, s. 174.

⁹² Azerbaycan Respublikası Alban- Udi Hristiyan İcması **Yıllık Takvim**. 2017

⁹³ Cavadov, **Udiler...**, s. 174.

3.3 Gelenekler ve Adetler

3.3.1 Cenaze Töreni

Toplumların inanç, örf, adet ve geleneklerini en iyi tanımlayan faaliyetlerden biri de ölen kişilerin tekvin ve defin merasimleridir. Günümüz Udi halkının defin adetlerinin bir kısmı kendi ifadeleriyle bu halkın örfü ile alakası yoktur. Geçmişte Udi halkının cenazelerini kefene sararak defnettikleri söylenmektedir. Günümüzdeki tabut içerisinde gerçekleştirilen defin ise Alban Udi Kilisesinin Ermeni Gregoryen Kilisesinin yönetimine tabi kılınması sonrasında gerçekleşmiştir. Nitekim daha önceleri defin hususunda Udilerle Ermeniler arasında hiçbir benzerlik olmamıştır.⁹⁴ Şöyle ki Udi kadınları Ermenilerden farklı olarak defin günü mezarlığa gitmezler. Ermenilerde cenazenin 40. günü anma merasimi yapılırken Udiler’de böyle bir gelenek yoktur. Ancak Udiler’de cenazenin üçü, yedi’ si ve yıl dönümü anma merasimi vardı. Muhtemelen bugünkü cenaze örf ve âdeti 1836 yılından sonra Udilerin Gregoryenleştirilme süreci ile ilgilidir.⁹⁵

Cenaze genelde defin edileceği gün sabah erkenden yıkanır. Yaşlı kimselere koyu renkte, genç olanlara daha açık renkte elbiseler giydirilir. Eğer ki mevta gözlük kullanıyorsa gözlük, elinde tesbih taşımış ise tesbih gibi eşyalar da tabuta konulur.⁹⁶

Kadınların cenazelerde yüksek sesle ağlaşmaları günah kabul edilmiştir. Akşam meşaleler yakıldıktan sonra ise cenaze için kısık seslide olsa ağlaşmak kesinlikle yasaklanmıştır. Mevta “Salaça” ismi verilen tabuta yerleştirilince omuzlara alınan tabut, kapağı önde taşınarak mezarlığa götürülür.⁹⁷ Udi halkı cenazelerini tabut ile birlikte defnettiklerinden mevta kabre konana kadar tabut kapağı asla kapatılmaz. Nitekim Udi inancına göre kabir insanın ebedi evi olduğundan eve kapısı açık vaziyette girmelidir.⁹⁸

İki ve üç aylıkken vefat eden çocuklar büyüklerin aksine öldüğü gün defnedilirler. Bebeklerin cenazeleri umumi mezarlığa defnedilmemekle birlikte tabut da hazırlanmaz. Ancak bebek cenazeleri de mutlaka yıkanır, kefenlenir ve onlara tahsis

⁹⁴ Georgi Keçaari, **Udilerde Ananevi Yas Merasimleri**, Bakü, Agah Yayınları, 2004, ss. 17-84.

⁹⁵ Cavadov, **Udiler...**, ss. 162-163.

⁹⁶ Danakari, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

⁹⁷ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

⁹⁸ Keçaari, **Udilerde Ananevi Yas...**, ss. 8-9, 44

edilmiş araziye defnedilirler. Zira bebekler masum ve günahsız olduklarından günahkâr insanlarla birlikte aynı mezarlığa defnetmenin doğru olmadığına inanılır.⁹⁹ Buradaki masumluk ve günahsızlık, insanın hayatı boyunca topladığı dünyevi kirden ve günden uzak olma olarak görülür. Udiler cenaze evine girdilkeri zaman “Buhacuğon Haçganbi” Tanrı rahmet etsin derler.¹⁰⁰

Udilerde mevtâ tüm elbiseleri ile birlikte defin edilmektedir.¹⁰¹ Eski dönemlerde Alban Udi halkı mevtâyı tüm servetiyle birlikte gömerlerdi. Bu yüzden ki, birçok araştırmacı Alban halkının yoksulluk içerisinde yaşadıklarını belirtmişlerdir.¹⁰²

Udilerde mevtâyı başı batıya gelecek şekilde yüzü Kudüs’e doğru defnederler. Udilerde kabir kazmak ve tabut hazırlamak en sevaplı amellerden sayılıp karşılığında asla ücret talep edilmez.¹⁰³

3.3.2 Yiyecek ve İçecek Kuralları

Her bir dini gelenekte yasak edilmiş yiyecek ve içecekler vardır. Udi Hristiyanları koyun inek vb. hayvanlar gibi domuz da besler ve tüketirler. Ancak dini merasimlerde ve cenaze törenlerinde domuz eti asla kullanılmaz.¹⁰⁴ Hatta bunun günah olduğuna inanılır. Eğer bir kişi sadaka veya hayır için yemek yedirecek olursa bu yemekte asla domuz eti kullanılmaz. Bir başka husus ise bu dini merasimlerde kesilecek büyük baş hayvanın erkek sığır olması hasta zayıf ve kusurlu olmaması gerekir.¹⁰⁵ VII. yüzyıldan itibaren Müslümanlarla birlikte yaşayan Udi halkı, hayır sofralarında kesinlikle domuz eti kullanmamışlardır. Daha önce de bahsetmiş olduğumuz üzere merasimlere iştirak eden Müslümanların da bu yemeklerden yemeleri için kesilecek hayvanları Müslümanlara boğazlatmışlardır.¹⁰⁶

⁹⁹ Keçaari, **Udilerde Ananevi Yas...**, ss. 10, 46.

¹⁰⁰ Keçaari, **Udilerde Ananevi Yas...**, s. 15.

¹⁰¹ Cavadov, **Udiler...**, s. 163

¹⁰² Strabo, **The Geography...**, C. XI, 4/8.

¹⁰³ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁰⁴ Cavadov, **Udiler...**, ss. 110, 141-142.

¹⁰⁵ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁰⁶ Keçaari, **Udilerde Enenevi Yas...**, s. 57; Cavadov, **Udiler...**, s. 127.

Şarap, Udi erkekleri tarafından tüketilmekte hatta kutsal görülmektedir. Ancak şarap kutsal kabul edilse de Udi kadınları şarap içmezler. “Punç” ismi verilen şerbete benzer alkolsüz içki tüketirler.¹⁰⁷

3.3.3 Dini Eğitim ve Faaliyetler

Rusların etkin olduğu dönemlerde (1854) Oğuz ilinde kilise okulları açılmış, Ortodoks din adamları öğretmen olarak atanmıştır.¹⁰⁸ Udi asıllı Georgi Bejanov da görev alan öğretmenlerden biri olmuştur. Aynı tarihlerde Nic kasabasında da dini okullar açılmış, dini eğitim Eçmiedzin¹⁰⁹ Kilisesi tarafından Ermenice olarak yapılmıştır. Bu okullar 1937 senesine kadar eğitime devam etmiştir. Bu sebeptendir ki, Udilerin büyük çoğunluğu kendi kültür ve tarihinden uzaklaşmıştır. Ermeni Kilisesi ve okulları Udilerin Ermenileştirilme sürecinde etkili olmuştur. Çoğunluğu Müslüman olan Azerbaycan toplumunda azınlıkta kalan Udi Hristiyanları Ermenilerin tahakkümü altına girmişlerdir.¹¹⁰

Azerbaycan Devletinin bağımsızlığı (1992) sonrasında Udi halkı Alban Udi toplumu Kiliselerinin ihyası için doğu kiliselerinde eğitim alma, din görevlisi yetiştirme gayreti göstermişlerdir. Eğitim için Mısır, Suriye, Türkiye, Ukrayna gibi devletler dikkate alınarak mektuplar yazılmış, kilise eğitimi alınabilecek yerler araştırılmıştır. Bu mektuplara genellikle olumlu cevaplar alınmıştır. R. Mobili'nin anlattığına göre bu ülkeler içerisinde ilk tercihleri Türkiye olmuştur. Bunun başlıca nedenlerinden biri dil birliğinin olmasıdır. Ancak Mardin şehrinde Hristiyan dini eğitiminin Süryani ve Arapça olması, İstanbul'da ise dini eğitim kurslarının olmaması sebebiyle Ukrayna kilisesine yönelmişlerdir. Zira Ukrayna Kilisesi Alban Udi Kilisesine yönelik ılımlı tutum içerisinde olmuş ayrıca ortak dil Rusça kullanımı da önemli rol oynamıştır.¹¹¹ Hâlihazırda R. Mobili, Rafik Danakari Ukrayna Kiliselerinde dini eğitimlerine devam etmektedirler. Robert Mobili, Ukrayna kilisesinde Hristiyan ilahiyat eğitimlerinin tamamlanması sonrasında kadim geçmişe sahip Süryani Ortodoks Kilisesi tarafından kutsamanın gerçekleştirileceğini ve Kilisenin tam aktif

¹⁰⁷ Cavadov, **Udiler...**, s. 153.

¹⁰⁸ Udi halkı ve Sovyetler dönemi eğitim durumu ile ilgili olarak bkz; Lea Gerber, **Minorities in Azerbaijan: The Sociolinguistic Situation of Lezgis, Udis, Georgians (Ingiloyes) and Talyshs in Azerbaijan- With a Particular Focus on Education**, CIMERA, 2007, ss. 9-10, 27, 36-38, 47.

¹⁰⁹ Eçmiedzin Ermeni Gregoryen Kilisesinin baş Karargâhı olarak bilinmektedir.

¹¹⁰ Cavadov, **Udiler...**, ss. 177-178.

¹¹¹ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

faaliyet göstereceğini belirtmektedir. Bu kutsamanın Süryani Ortodoks Kilisesi tarafından gerçekleştirilmesinin istenmesinin nedenlerinin başında Süryani Kilisesinin kadim geçmişe sahip olması, geçmişe dayalı birliktelik ve iki kilisenin inanç ve ibadet anlayışlarının bir birine çok yakın olmasıdır. Alban Udi Kilisesinin tam teçhizatlı faaliyete başlama ilanı edilince ibadet ve inanç ile ilgili yazılı metinler, Süryani Ortodoks Kilisesinden temin edilerek uygulanacağı belirtilmektedir. Bunun için yılda iki kez Mardin Deyrulzafaran Manastırına gidilmekte, ibadete yönelik bilgiler uygulamalı olarak öğrenilmektedir.¹¹² Mardin Deyruzafaran Monastırına yapmış olduğumuz ziyarette, Mardin Metropoliti Saliba Özmenle görüşülmüş, Robert Mobili ve Rafik Danakariden alınan iki Kilisenin ilişkileri, dini inanç ve ibadet anlayışlarının yakınlığı, ileriye dönük kutsama gibi birçok bilgi ve konu Metropolit Saliba Özmen tarafından teyit edilmiştir. Saliba Özmen her iki şahsın bazı aralıklarla Deyrulzafaran Monastırına geldiklerini, bir müddet kalarak burada dini ibadet ve ritüelleri uygulamalı olarak öğrendiklerini belirtmektedir.¹¹³

“Alban Udi Dini İcması”, devlet ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle uluslararası konferanslar, bilimsel araştırmalar, tarihi eserlerin restorasyonu ve Udi dilinde İncil’in ve muhtelif kitapların basılması gibi birçok faaliyeti gerçekleştirmektedir.¹¹⁴ Bu faaliyetlerden biri de “İncil Merkezi” dir. Bu merkezde İncil’in Udi diline tercümesi beş kişilik bir ekip tarafından yürütülmekte olup Azerbaycan Türkçesi, İngilizce, Rusça ve Yunanca metinler karşılaştırılarak yapılmaktadır. Hâlihazırda Luka incili Alban Udi diline tercüme edilmiş ve basılmıştır. Ayrıca burada Udi dilinde küçük kitapçıklar yayımlanmaktadır. Bu kitapçıklarda dini içerikli metinlere yer verilmekte, Alban Udi dini gelenekleri genç nesillere bu şekilde öğretilmektedir. Buna ilave olarak Udi Hristiyan birliğini, faaliyetlerini, dini konferans ve toplantılarını yayımlayan resmi internet sayfası oluşturulmuştur.¹¹⁵

Genel olarak bakıldığında Alban Udi Hristiyanları tarafından iki büyük faaliyet yürütülmektedir. Bunlardan dini yapılanmaya yönelik “Alban Udi Dini İcması”, diğeri ise maddi ve manevi kültürü, örf ve adetlerin mevcudiyetini muhafaza,

¹¹² Mobili, Rafik Danakari, Nic, 13 Ağustos 2018 tarihli görüşme.

¹¹³ Saliba Özmen, Mardin ve Diyarbakır Metropoliti, Mardin, 26-27 Eylül 2018 tarihli görüşme.

¹¹⁴ İ. İzzet, “Azerbaycanda, Alban Apostol Avtokefal Kilisesinin Berpası İstikametinde İşler Görülür”, Ağustos, (Çevrimiçi) <<http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html>> 11.01.2017

¹¹⁵ Rafik Danakari, 15 Temmuz 2018 tarihli görüşme.

kaybolmaya yüz tutmuş gelenekleri canlandırmaya yönelik “Orayın Kültür ve Medeniyet Merkezi ”dir. “Orayın Kültür ve Medeniyet Merkezi”nin genel sorumlusu Oleg Danakaridir. Alban Kilisesini tanıtmaya adına faaliyetler İcma heyeti tarafından yönetilmektedir. Bu heyette R. Mobili, Rafik Danakari, Oleg Danakari ve Kasabanın ileri gelenleri yer almaktadır.¹¹⁶

Günümüzde küçük çocuklara yönelik dini eğitim Aziz Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Alban Kilisesinde yapılmaktadır. Burada çocuklara İncil dersleri verilmektedir. Bunun için kilise bahçesinde çok büyük olmasa da derslikler oluşturulmuştur. Burada dini dersler Udi dilinde Robert Mobili ve Rafik Danakari tarafından verilmektedir.¹¹⁷

Azerbaycan Devlet Dini Komitesi¹¹⁸ (DQİDK) 2003 yılında Hristiyan Udileri resmi devlet kaydına almış, Alban Kilisesinin Hristiyan cemaati olarak tanımış dini ibadet ve faaliyetlerine destek vermiştir. Bu çerçevede Kafkasya’nın en eski kiliselerinden biri olan Şeki ilçesindeki Kiş Mabedi, Kabele şehri Nic kasabasında bulunan 3 Hristiyan mabedinden biri olan ve Kutsal Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Alban Kilisesi restore edilmiş ve toplumun hizmetine sunulmuştur. Öte taraftan 2013 yılında Devlet Dini Komitesi desteğiyle Alban Udi Dini İcması’nın organizatörlüğünde Nic kasabasında “On Yıl Dirilişte”¹¹⁹ isimli bayram kutlanmıştır. Bu tören, Alban Udi Kilisesinin yeniden ihyasının on yıl ve Albanya’da Hristiyanlığın resmi devlet dini oluşunun 1700. yılı anısına düzenlenmiştir.¹²⁰

R. Mobili kilisenin yeniden yapılanması güçlenmesi ve tanıtımına yönelik birçok faaliyetlerde bulunmaktadır. Nitekim 2015 yılı Ekim ayında Alban Apostol Kilisesi ile ilgili Vatikan’da bir konferans düzenlenmiş olup R. Mobili katılımcılara Alban Udi Apostol Kilisesi ile ilgili geniş bilgi vermiştir. 2 Ekim 2016’da Vatikan ruhani lideri Papa Francis’in Azerbaycan seyahatinde Papa ile görüşen R. Mobili,

¹¹⁶ Oleg Danakari, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

¹¹⁷ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹¹⁸ Azerbaycan devlet bünyesinde bulunan çeşitli dini yapılanmaları denetleyen kurumun tam ismi, Dini Kurumlarla İş Üzre Devlet Komitesidir. Biz tezimizde bu devlet kurumunun adını Devlet Dini Komitesi olarak kullandık.

¹¹⁹ Kilisenin yeniden oluşumunun on yıl kutlaması ile ilgili bkz; Ek – 10.

¹²⁰ İ. İzzet, “Azerbaycanda, Kafkas Albaniyasında Hristiyanlığın Resmi Devlet Dini Gibi Kabul Edilmesinin 1700 İlliyi Geyd Olunur”, Azerbaycan, Bakü, 3 Ağustos, (Çevrimiçi) <<http://web.archive.org/web/20150323001805/http://az.trend.az/azerbaijan/society/2176645.html>> 11.01.2017

Alban Udi Kilisesinin bağımsızlığı konusunda destek talebinde bulunmuştur. R. Mobili'ye göre Papa bu talebi hoş karşılamış, bu konuda Alban Udi halkını destekleyecekleri sözünü vermiştir.¹²¹

3.3.4 Dini Bir Obje Olarak Haç ve Haç Taşları

Udi Hristiyanları haç işareti yaparken sağ elin üç parmağını ilk önce alına, sonra sağ ve sol omuza daha sonra göğüslerine götürürler. Bu işaretin her birinde teslisin bir unsuru söylenir. Şöyle ki, el alına götürülürken “Baba”, sağ omuza götürülürken “Oğul”, sol omuza götürülürken “Kutsal Ruh adına” denir. Elin göğse götürülürken her hangi bir söz söylenmez. Udi Hristiyanları kilisede ve günlük hayatlarında haç işaretine büyük önem vermektedirler. Haç işareti kiliselerdeki dini ayinlerde dua ederken, Tanrıya tazim ve bağ kurma anlamına gelir. Günlük hayatta ise Udiler sevinç, korku, tedirginlik, üzüntü ve benzeri hallerde haç işareti yaptıkları gibi büyü ve nazardan korunmak için de haç işareti yaparlar. Şöyle ki; haç işareti, Udilerin hayatında dini objenin ötesine geçmiş, tanrının her an yanında olduğunu, onu gözetip kolladığını hatırlatan bir simge haline gelmiştir.¹²²

Albanya döneminde kiliseler inşa edilirken duvar taşlarına haç sembolleri kazınmıştır. Çar Rusya'sı ve SSCB döneminde Ermenileştirme sürecinde bu semboller kazınmış, yerine Ermeni haç sembolü yerleştirilmiştir. Günümüzde birçok kilise duvarlarında bu tahribat açıkça görülmektedir.¹²³ Oleg Danakari'nin anlattığına göre Ermeniler, UNESCO'da haç sembolü konusunu tartışmaya sunmuş ve raporlarında “Coğrafyadaki Haç Taşları Ermenistan'ın Sınırlarının Tespit Edilmesinin Sembolüdür” tezini ortaya atmışlardır. Fakat bu toplantıda Azerbaycan'ı temsil eden R. Mobili, buna itiraz edince raporda değişiklik yapılmış, “Ermenistan Sınırları İçerisinde Haç Taşları Ermenistan Sınırlarının Sembolüdür” maddesi kabul edilmiştir.¹²⁴

Tüm doğu kiliselerinin, özellikle Alban Kilisesi'nin Hristiyanlık unsurları ve nitelikleri farklılık arz eder. Şöyle ki; haç sembolleri her kilisede farklı olduğu gibi Alban Kilisesi'nin de kendine özgü haçı vardır. Bu sembolleri kiliselerde, haç

¹²¹ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹²² Mobili, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

¹²³ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹²⁴ Oleg Danakari, Nic, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

taşlarında ve mezar üstü abidevi yapılarda görmek mümkündür.¹²⁵ Alban toplumunu oluşturan gruplardan biri olan Udilerin bir kısmı geçmişte Ay'a, bir kısmı Ateş'e, diğer bir kısmı ise Güneş'e tapmışlardır. Bu eski inançlara bağlı işaretler haç sembollerinde açıkça görülmektedir.¹²⁶

Hristiyanlık öncesi Udiler yeri, evreni, toprağı, suyu ısıtan, can veren büyük mucize olarak güneş simgesini taşlara ve kayalara kazıyıp ona tapmışlardır. Kadim dönemde ateşe, güneşe tapınma, Azerbaycan topraklarında o kadar yaygınlaşmış ki, günümüzde bile halk arasında "o güneş hakkı", "o ocak hakkı", "o güneşin ışığı hakkı" gibi yemin ifadeleri kullanılmaktadır. İnsanlar arasında güneşin mucizevî faydalarına olan inanç arttıkça onların taşlara kazıdıkları çeşitli güneş karakterleri ve sanatsal ifadeleri zamanla insanların düşüncesinde şekillenmiştir. İşte bu nedendir ki, Alban haç taşları Hristiyanlık öncesi tarihi, dini ve kültürel geleneklere uygun tasarlanmıştır. Şöyle ki; Alban haç taşları Hristiyanlık öncesi inançlara ait birbiri ile ilintisi olmayan dekoratif motiflerle mezc edilmiştir.¹²⁷

Özellikle belirtmek gerekir ki, Ermeniler, işgal ettikleri topraklarda Albanlara ait sanat eserlerinde biçim ve içerik değişiklikleri yaparak, Ermeni anıtları listesine dâhil etmektedirler. Bu ise Güney Kafkasya'da eski Alban kültürünün tamamen imha edilmesi anlamına gelmektedir. Gürcü araştırmacı Çavçavadze şöyle belirtir: "Ermeniler Alban mabetleri üzerinde tahrifatlar yaparak sahiplendikleri gibi Gürcülere mahsus mabet ve manastırlarda Gürcü temelli işaret ve yazıları silmeye, tahrif etmeye çalışmışlardır. Taşlar üzerindeki Gürcü yazılarını kırmış, yontmuş ve mabetlerin inşası zamanı yerleştirilmiş haç çizili taşlara Ermeni süsü vermeye çalışmışlardır."¹²⁸

3.4 Alban Udi Kilisesinin Ekleziastik Yapısı

Bir önceki bölümde bahsetmiş olduğumuz üzere ilk dönemlerden IV. asra kadar Hristiyan dünyasında ideolojik bir birliktelik sağlanmıştır. Zira dogmatik tartışmalar henüz başlamamış, Alban Udi kilisesinde hiyerarşik yapı tam oluşmamış, Alban Katolikosu Yeruşalim'den atanmıştır. IV. asrın ortalarında Albanya'da

¹²⁵ Alban haçı ve mezar haç taşları için bkz; Ek – 12.

¹²⁶ İzzet, **Azerbaycanda...**, 6.8.2013, (Çevrimiçi) <http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html> 11.01.2017.

¹²⁷ İsmayilov, Alibaba Ağayev, **Alban Medeniyetine...**, ss. 28-32.

¹²⁸ İ. Çavçavadze, **Armiyanskie Uçenie i Vopiruşie Komni**, Tiflis 1902, s. 17.

bağımsız kilise hiyerarşisi oluşturulmuş, merkezi otorite kurulmuştur.¹²⁹ 340 senesi itibariyle kutsama ve atama merasimleri Alban Piskoposları tarafından yapılmıştır. Piskoposlar, Katolikos veya Arhipiskop yani Baş Piskopos tarafından atanmıştır. Kilise hiyerarşisinde Piskopostan bir alt rütbe görevlisine papaz ismi verilmiştir. Papazlar Piskopos tarafından atanmıştır.¹³⁰

Alban Udi Kilisesinde hiyerarşik yapı içerisinde Katolikosluk Piskoposluklara bölünmüş ve Baş Piskopos anlamına gelen Arhipiskoplar tarafından yönetilmiştir. Katolikosluğun merkezi Berde şehrine taşınmadan önce Alban Udi Katolikosluğu bünyesinde yedi Piskoposluk mevcuttu. Birçok şehir ve köyler bu Piskoposluklara bağlı idi. M. V. yüzyıla kadar Alban Udi kilise yapılanmasında Katolikos, Kilisenin başı, Piskopos, eyalet Piskoposu, Keşiş ve İnok yani Köy Keşişleri makamları vardı.¹³¹ En üst makam olan Katolikosluk belli dönemlerde Patriark ve Arhipiskopluk olarak da isimlendirilmiştir.¹³² Alban Kilise hiyerarşisinde toplam 7 makam olmuştur.¹³³

Mezkûr kilise düzeni 1836'dan itibaren 180 senelik kesintiye uğramış, günümüzde ihya çalışmaları yürütülmektedir. Alban Udi halkının dini lideri R. Mobili tarafından verilen bilgilere göre günümüzde Alban Udi Apostol Kilise yapılanmasını şöyle özetleyebiliriz;

a. Katolikos (1828 yılı itibariyle Katolikosluk, Kilisenin zayıflaması sebebiyle Metropolit olarak isimlendirilmiş, Katolikosluk ile eş anlamda kullanılmıştır). Katolikosluk, Alban Udi Apostol Kilisesinin en yetkili makamdır. Doğu kiliselerinden olan Alban Udi Kilisesi Katolikosu'nun, Papa'nın mukabili ve temsil ettiği misyonu üstlenmiş olduğunu söyleyebiliriz.

b. Protoyer – Arhiyerer, Büyük ayinleri icra eden Piskopos.

c. Keşiş, Günlük kilise dini ibadetleri icra eden din görevlisi, Papaz.

d. Benç, Dini metinleri okuyan şahıs.

¹²⁹ Memmedova, *Azerbaycanın...*, ss. 220-221.

¹³⁰ Memmedov, *Kafkas Albaniyası...*, ss. 206-207, 210; Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerkleri*, ss. 85-86.

¹³¹ Arık, *Azerbaycan Türklerinin Dini...*, ss. 50-51.

¹³² Memmedov, *Kafkas Albaniyası...*, ss. 206-208.

¹³³ Memmedova, *Kafkas...*, s. 33; Memmedova *Azerbaycanın...*, s. 224.

e. Muğdisi, Kilise ve dini merasimlerin organizesini yapan, kilise iç düzenini sağlayan görevli. Aynı zamanda hac ziyaretini yapmış kimseye de Muğdisi ismi verilmektedir.¹³⁴

3.4.1 Bağlı Oldukları Merkezi Otorite

Sergey Gandzasar'a kadar (1836) Alban Udi Kilisesi Yeruslaim'e bağlılığını korumuştur. Kadim dönemlerde Yeruslaimde Alban Katolikosluğuna bağlı birçok kilise bulunmuştur. Kalankaturklu'nun ifadesiyle; “ Biz Albanlar Yeruslaimdeki Kiliselerimize sahip çıkmadığımız için harabeliğe dönüşmüştür.”¹³⁵

Havarilerin tebliğ güzergâhları tüm kiliselerce bilinmektedir. Nitekim I. yüzyılda bu coğrafyada Bartalmay'ın, Taday'ın, Taday'ın öğrencisi Aziz Yeliseus'un ve Azize Nino'nun dini faaliyetlerde bulundukları, kiliseler inşa ettirdikleri bilinmektedir. Günümüzde Alban Havari Kilisesinin bağımsızlığını kabul etmek istemeyen Ermeni Kilisesi Yeliseus'un faaliyetlerini kabul etmekle birlikte Alban Kilisesinin Havari Kilisesi olmadığını, Eçmiadzin Kilisesine bağlı piskoposluk olduğunu iddia eder.¹³⁶ Bunun nedeni ise Kiliseleri sahiplendikleri gibi Kiliselerin bulunduğu toprakları da sahiplenme duygusudur.

Moisey Kalankaturklu'nun eserinde Alban kilisesinin Yeruslaim'e bağlılığını belirterek Yeruslaimde inşa edilen kiliselerden bahsetmektedir. Bu kiliseler, daha önceki bölümde belirtmiş olduğumuz üzere Zeytin Dağı yamacındaki Pand Mabedi, kırk şehit anısına yapılmış Murv Mabedi, Meryem ismine yapılmış Berde Mabedi, Kalankaturk Mabedi, Arsah Mabedi, Mukaddes Stefanos Mabedi, Grigori ismine yapılmış Amaras Mabedi ve Areveank Mabedi Albanlar tarafından Yeruslaimde inşa edilmiş mabetlerden bazılarıdır. Yazar bu bilgileri verdikten sonra Yeruslaim başrahiplerinin bölgedeki Alban ve Ermeni kiliselerine yapılan yardımları kestiklerini, Ermeni zenginlerinin de Bizans İmparatoruna bir miktar para vererek bu yardım yasağını kaldırdıklarını nihayetinde Albanlar'ın Yeruslaimde inşa ettikleri kiliselerine sahip çıkmadıklarından bahseder.¹³⁷ Muhtemeldir ki bu ilgisizlik, VIII. yüzyıl itibariyle Alban toplumunun ekseriyetinin İslam'ı kabul etmesi ve Alban Udi diyofizit

¹³⁴ Mobili, Nic 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

¹³⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 49.

¹³⁶ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 7.

¹³⁷ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. II, f. 49.

kilise yönetiminin Ermeni Katolikosluğuna bağlanması ile alakalıdır. Yazarın yaşadığı ve eserini kaleme aldığı tarihler de bu ihtimali güçlendirmektedir.

1836 yılına kadar Alban Havari Kilisesi ara sıra inkıtarlar yaşanmış olsa da bağımsızlığını korumuştur. İlk başlarda Alban Katolikosluğunun merkezi Çola (Kabele) olurken, V. yüzyıl sonrasında bu merkez Berde şehrine taşınmıştır. VIII – IX. yüzyıllarda Berdekür, daha sonra şimdiki Gedebeş yakınlarında Çarek Hamşi, Katolosluk merkezi olmuştur. Kısa dönem de olsa Yeliseus adına Haçın'da inşa edilmiş Didavenk Kilisesi Alban Udi Hristiyanlarının merkezi olarak faaliyet göstermiştir. Son olarak Ganzasar Came Kilisesi 1240 – 1836 yılları arasında Alban Katoloslusunun ve Hristiyan Alban halkının bağlı oldukları merkezi bir otorite olmuştur.¹³⁸

3.4.2 Yahudilik ve İslama Bakışları

Alban Udi Kilisesi Azerbaycan Devleti Dini Komitesi ile çok iyi ilişkilere sahiptir. Devlet Dini Kurumu, Alban Udi dini bayramlarına katılmakta, azınlık olan Udi halkını maddi ve manevi yönden desteklemektedir. Devlet tarafından çok ilgi gördüklerini belirten R. Mobili, birçok faaliyetlerde devlet tarafından maddi destek aldıklarını belirtmektedir.¹³⁹ Bu da devletin azınlıklarına sahip çıktığını ve derin tarih kültürünü canlandırmaya yönelik çaba sarf ettiğini göstermektedir.

Alban Udi Kilisesi, Devlet Dini Komitesinin yanı sıra Şeyhülislamlık¹⁴⁰ ile de yakın ilişkiler içerisinde. Her iki kurum düzenledikleri program ve sempozyumlara karşılıklı olarak katılmakta, dini bayramlarda tebrik mesajları yayınlamakta, devletin farklı inançlara sahip halkları olarak birbirlerine saygı göstermektedirler. Hristiyan Udiler Azerbaycan içinde en çok Şeyhülislamlıkla yakın ilişkiler kurmuşlardır. Dâhili ve harici tüm dini toplantılara Udi Hristiyan toplumu adına R. Mobili davet edilmektedir. Günümüz Azerbaycan'ında yapılacak toplu dini faaliyet ve alınacak kararlarda Şeyhülislamlık ile birlikte Hristiyan toplumu adına R. Mobili yetkili

¹³⁸ Memmedova, **Kafkas...**, s. 43.

¹³⁹ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁴⁰ Kafkas Şeyhülislamlığı Azerbaycan devlet bünyesinde faaliyet göstermektedir. Bu kurumun günümüzdeki resmi ismi Kafkas Müslümanları İdaresidir. Tüm Kafkas Müslüman topluluklarının bağlı olduğu Kafkas Müslümanları İdaresi ismini tezimizde ilk kurulduğu dönemdeki ismiyle Şeyhülislamlık olarak zikredeceğiz.

kılınmıştır. Buradan anlaşıldığı üzere Azerbaycan Devleti Udileri kendi kadim halkı olarak tanımakta, söz sahibi ve yetkin bir konuma getirmektedir.¹⁴¹

Udi Hristiyanlarının Devlet Dini Komitesi ve Şeyhülislamık ile olan ilişkilerinden bahsederken geçmişten günümüze bu topraklara yerleşmiş olan “Dağ Yahudileri İcma Birliğini” anlatmadan geçemeyiz. Alban Udi Dini İcması ile Dağ Yahudileri İcma Birliği birçok dini toplantıda bir araya gelmekte, kendi azınlık sorunlarını dile getirmekte ve kültürel faaliyetlerinde bir birilerini desteklemektedirler. Hâlihazırda Devlet Dini Kurumu tarafından kayda alınmış Udi Hristiyan toplumuna mahsus iki kilise bulunmaktadır. Bunların birincisi Apostol Yeliseus anısına inşa edilmiş Çotari Alban Kilisesi, ikincisi ise Oğuz Udi Kilisesidir. Genel olarak Azerbaycan topraklarında bulunan kadim dönemlerde inşa edilmiş tüm kiliseler Albanya’nın tarihi, dini ve kültürel mirasına ait olup Alban Havari Kiliseleri olarak adlandırılmaktadır.¹⁴²

3.5 Diğer Hristiyan Kiliseleri İle İlişkiler

Kadim dönemlerde Alban Havari Kilisesi başta Yerusâlim olmakla bölgedeki birçok kiliselerle dayanışma içinde olmuş, yakın ilişkiler kurmuştur. Biz burada Alban Udi Kilisesinin müspet veya menfi ilişki içerisinde olduğu kiliseleri ele alacağız.

Eski çağlarda Alban Kilisesi, tüm Doğu Kiliseleri gibi Roma – Bizans Kiliseleri ile ilişkiler kurmuştur. Alban Havari Kilisesiyle Roma – Bizans Kiliselerinin ilişkisi teolojik açıdan değerlendirilebilir. Çünkü din birliği dışında herhangi bir bağlılık söz konusu değildir. Zira kiliseler arası hiyerarşik bağlılık, din adamı atamaları ve kutsamalar gibi ortak çalışmalar gerçekleşmemiştir.¹⁴³

R. Mobili’nin Yerusâlim’i ziyaretinde yapmış olduğu ikili görüşmeler neticesinde şu bilgileri vermektedir; Yerusâlim kiliselerinin çoğunluğu Alban Havari Kilisesinin bağımsızlığını tanıyacaklardır. Zira Hristiyanlığın birinci asrından itibaren havari başlangıçlı olan Alban Udi Kilisesinin ve azınlık Udi halkının dışarıda bırakılması veya yok sayılması kabul edilemez bir gerçektir.¹⁴⁴

¹⁴¹ Oleg Danakari, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

¹⁴² Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁴³ Memmedova, *Kafkas...*, s. 39.

¹⁴⁴ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

3.5.1 Katolik Kilisesi ile İlişkiler

Alban Udi Havari Kilisesinin Katolik kilisesi ile herhangi bir iletişim içinde olmadığı söylene de Katolik Kilisesinin Alban Udilerin dini faaliyetlerine sıcak baktığı ve hatta Roma’da bu toplum ile ilgili bir sempozyum düzenleyecek kadar ılımlı yaklaşım sergiledikleri görülmektedir. Roma Katolik Kilisesi ve Azerbaycan devlet desteğiyle 2015 yılı Ekim ayında düzenlenen “Azerbaycan’da Çok Kültürlülük ve Udiler” başlıklı sempozyum, Salesian Pontifical University de gerçekleştirilmiştir. Udi halkının tarihi, etnografı ve dini üzerine gerçekleştirilen bu sempozyumda, araştırmacıların Udi halkı ve dini yapılanması üzerine yoğunlaşması hedeflenmiştir. Maalesef Robert Mobili ve Azerbaycan tarihçileri tarafından yapılan sunumlar metin haline getirilmemiştir. Buna ilave olarak Alban Udi Kilisesinin alacağı bağımsızlık kararına bizzat Papa Francis’in destek vereceği teyit edilmiştir.¹⁴⁵

3.5.2 Rus Ortodoks Kilisesi ile İlişkiler

Alban Udi Kilisesinin Rus Ortodoks Kilisesi ile sözde ilişkileri mevcuttur. Rus Ortodoks Kilisesi Kafkasya’daki etkinliğini kaybetmemek için Alban Udi Apostol kilisesinin yeniden oluşumu ve bağımsızlığına sıcak bakmamaktadır.¹⁴⁶ Günümüzde Rus Ortodoks Kilisesinin Azerbaycan’daki dini temsilciliği devlet himayesinde olan Alban Udi Kilisesi ile yüzeysel ilişkiler kurmuş, ancak daha etkin bir rol üstlenmemiştir. Nitekim Rus Ortodoks Kilisesi bu coğrafyadaki etkinliğinin zayıflamasına ve Alban Udi Kilisesinin bağımsız olmasına rıza gösteremeyeceği söylenebilir.

Yaşanan olaylardan anlaşıldığı üzere Rus Ortodoks Kilisesinin Ermeni Kilisesi ile olan yakın ilişkisi ve 1836 yılında aldıkları haksız- hukuksuz karar, Alban Udi Apostol Kilisesi ile ilişkilerin en alt düzeyde seyretmesine sebep olmuştur.

Örneğin Udi Hristiyanlarının yeniden dirilişi anısına Çotari Alban Kilisesinde yapılmış bayram töreninde konuşan Rus Ortodoks Kilisesi Azerbaycan temsilcisi Piskopos Aleksandr Ata Udiler ile ilgili şöyle demektedir: “Azerbaycan Devleti, milli-manevi değerlerin korunmasına ciddi önem vermektedir. Alban- Udi Kilisesinin

¹⁴⁵ Mobili, Nic, 13 Ağustos 2018 tarihli görüşme.

¹⁴⁶ Oleg Danakari, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

restore edilmesi de bu ilginin en bariz örneğidir. Bu kadim mabet Alban soyunun devamı olan Udi halkının manevi kültürünü oluşturmaktadır”. Gözüken o ki Alban Udi Kilisesinin Rus Ortodoks Kilisesi ile ilişkileri resmi davetlerde bir araya gelmenin ötesine geçmemektedir.¹⁴⁷

3.5.3 Protestan Kiliseleri ile İlişkiler

Alban Udi Kilisesinin Protestan Kiliseleri içerisinde bir tek Norveç Lüteryan Kilisesi ile ilişkisinin olduğu görülmektedir. İki Kilise arasında gerçekleşen bu yakınlık teolojik yönden ziyade kardeşlik adına yardımlaşma ve dayanışma olarak söylenebilir. Bu yardımlaşma ve desteğin örneğini 2003 yılında gerçekleştirilen Nic kasabası Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Alban Udi Kilisesinin restorasyon çalışmasında görmekteyiz. Ayrıca Udi Kilisesinin tanıtılmasında da desteklerini sürdürmektedirler.¹⁴⁸

3.5.4 Doğu Kiliseleri ile İlişkiler

Doğu Kiliseleri bağlamında Süryani Ortodoks Kilisesi ile Alban Udi Kilisesinin geçmişten günümüze yakın ilişkileri bulunmaktadır. Özellikle Türkiye devleti Mardin şehrinde bulunan Deyrulzafaran Manastırı, bu ikili ilişkiler konusunda öne çıkmaktadır. Kadim dönemlerde olduğu gibi günümüzde de bu sıcak ilişkiler sürdürülmekte olup, zaman zaman Manastıra yapılan ziyaretlerde konferans ve sunumlar yapılmaktadır. R. Mobili ile görüşmemizde, Mardin metropoliti Filüksinos Saliba Özmen ile yakın dost olduklarını, hatta Alban Apostol kilisesinin yeniden diriliş merasimi için Azerbaycan’a geldiğini Çotari Alban Havarî Kilisesinde Udi halkı için hayır dua ve temennilerde bulunduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹ R. Mobili Mardin ziyareti ile ilgili şu duyguları paylaşmıştır: Mardin’de eskiden olduğu gibi bugün de Kabala adında bir bölge bulunmaktadır. Büyük ihtimalle Azerbaycan’daki Alban Katolikosluğunun ilk tesis edildiği Kabele şehrinin isim benzerliğinden öte daha derin bir ilişkisi olduğu düşünülebilir. Mümkündür ki Kabala ismi, Hristiyanlığın I. asrında Kafkas bölgesine gelmiş dini tebliğciler tarafından Azerbaycan’ın mezkûr şehrine

¹⁴⁷ İzzet, “Azerbaycanda, Kafkas Albaniyasında Hristiyanlığın..., Bakü, 3 Ağustos, (Çevrimiçi) <http://web.archive.org/web/20150323001805/http://az.trend.az/azerbaijan/society/2176645.html> 17.07.2007

¹⁴⁸ Rafik Danakari, Nic, 13 Ağustos 2018 tarihli görüşme.

¹⁴⁹ Mardin metropoliti Filüksinos Saliba Özmen’in Çotari Alban Udi Kilisesi ziyareti için bkz; Ek – 11.

verilmiş bir isimdir. Bunun aksi de mümkündür. R. Mobili birbirinden uzak iki farklı coğrafyada kullanılan aynı ismin tesadüf olamayacağını belirtmektedir.¹⁵⁰ Son birkaç yıl öncesine kadar müstakil bir yerleşim birimi olan Kabala Belediyesi 6360 sayılı kanunla kapatılmış, Mardin Büyük Şehir Belediyesi nüfus alanına ilhak edilmiştir.¹⁵¹

3.5.5 Ermeni Gregoryen Kilisesi ile İlişkiler

Milattan önce başlayarak Hristiyanlığın ilk dönemlerinde Kafkas coğrafyasındaki siyasi gelişmeler Ermeniler ile Albanlar arasında sosyo- kültürel ilişkilerin kurulmasına sebep olmuştur.¹⁵² IV. asra kadar Sasani ve Hazar – Hun Türklerinin baskı ve yaptırımlarına karşı mücadele etmek için Güney Kafkasya devletleri güç birliği ve dayanışma içerisinde olmuşlardır. Sâsânîlerin, Ermeni bölgelerini yakıp yıkması ve beylerini öldürmesi veya tutsak etmesi konusunda Alban hükümdarı II. Vaçe'nin (463) Şahı Firuz'a yazmış olduğu sitem dolu mektubu bu dayanışmanın örneklerindendir. Ve yine Alban ve Ermeniler' in Hristiyanlığı savunma adına Sasani Şahı II. Yezdegirt'e karşı birlikte mücadele etmeleri bu kabildendir.¹⁵³ VII. asra kadar süren iyi komşuluk ve dostane ilişkiler daha sonra yerini Ermeni ve Alban Katolikosluğu arasında inanç kavgalarına bırakmıştır.¹⁵⁴

Günümüzde Alban Udi Kilisesinin Ermeni Kilisesi arasında karşılıklı ilişkilerden öz edilemez. Hatta Ermeni Gregoryen Kilisesi, Alban Havari Kilisesinin son zamanlarda gerçekleştirdiği faaliyetlere karşı çıkmaktadır.¹⁵⁵ Aynı coğrafyayı paylaşan Alban, Gürcü ve Ermeniler dışarıdan gelen tehlikelere karşı dayanışma ve güç birliği oluşturmuş olsalar da teolojik olarak aralarında her zaman bir çatışmanın olduğu görülür.¹⁵⁶ 705 yılından sonra karşılıklı ilişkiler yok sayılacak kadar zayıflamış, 1836 yılındaki ilga kararı ile tamamen kopmuş hatta düşmanlık düzeyine ulaşmıştır. Zira bu süre içinde Udi halkına yapılan baskılar ve Ermenileştirme faaliyetlerini göz ardı edemeyiz. Bu yüzden ki Udi Apostol Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasında müspet ilişkilerin varlığından söz edilemez.¹⁵⁷

¹⁵⁰ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁵¹ <https://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye.php?belediyeid=127667>, (Çevrimiçi) 22. 06. 2018.

¹⁵² Bala, *Azerbaycan Tarihinde...*, s. 5.

¹⁵³ Kırzioğlu, *Alban Tarihi Üzerine...*, ss. 49, 53.

¹⁵⁴ Kalankaturklu, *Albaniya...*, k. I, f. 14, 20, k. II, f. 19, k. III, f. 11, 20.

¹⁵⁵ Oleg Danakari, 25 Ağustos 2016 tarihli görüşme.

¹⁵⁶ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 9.

¹⁵⁷ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

3.5.5.1 Gregoryenleştirme Süreci

Albanlar, Gürcüler ve Ermeniler Güney Kafkasya'nın siyasi ve kültürel hayatına aktif olmuş, beraber mücadele etmişlerdir.¹⁵⁸ 705 yılında Albanya devleti yıkılmış, ülke Arap hâkimiyetine girmiştir. Böylece Alban toplumu asli kimliklerinden uzaklaşmaya başlamış, dini, kültürel ve ideolojik açıdan asimilasyona maruz kalmışlardır. İslam'ı kabul etmiş Hristiyan Alban halkları, diğer Müslüman Türk dilli toplumlara karışmışlardır. Hristiyanlık inancını devam ettiren kesim ise ülkenin değişik bölgelerinde küçük gruplar halinde yaşamışlardır.¹⁵⁹ İslam'ın Azerbaycan'da yayılmasını fırsat bilen Ermeni Kilisesi, Hristiyan azınlıkları Gregoryenleştirme faaliyetlerine başlamıştır. Nitekim Berde konsilinde Alban Katolikosu Nerses görevden alınmış, Kilise yönetimine Ermeni Gregoryen Kilisesi ile ittifak içerisinde olacakları ve Eçmiedzin'in bilgisi dışında herhangi bir faaliyette bulunmayacakları bildirilmiştir. Aslında bu karar ile Alban kilisesi, ittifaktan daha çok Ermeni Kilisesine teslim edilmiştir. 705 yılı itibarıyla Kilise dili Ermenice olduğundan artık dini kitaplar, tarih yazmaları ve epigrafik metinler Ermeni diline çevrilmeye, yeni eserler Ermenice yazılmaya başlanmıştır.¹⁶⁰ Haklı olarak S. T. Yeremyan, Ermeni, Gürcü ve Alban yazısının oluşturulduğu ve birçok eserin kaleme alındığı bilindiği halde neden Alban dilinde yazılmış edebiyatın hiç bir örneğinin bulunmadığını sorarak, bunun Alban kilisesinin tüm haklarını baskı ve zulümle gasp etmiş Ermeni kilisesinin politikalarında aranması gerektiğini belirtmiştir.¹⁶¹

V. yüzyılda Alban alfabesinin yeniden oluşturulması sonrasında birçok eserin yazıldığı şüphesizdir. Ancak yazılı dil dışında başka nedene dayanmaksızın tüm Alban edebiyatı, Ermeni edebiyatı olarak görülmektedir. Bunun gerçeği yansıtmadığı Ermenistan'ın Metenadaran arşivinde bulunan el yazmalar ile doğrulanmaktadır. Örneğin, A.D. Anasyan, Metenadaran arşivinde, No. 2121, s. 341b-343b de bulduğu metinde şöyle yazmaktadır. "Kutsal ve Mukaddes Merhemin Tarihi Hakkında"; Bu metni mukaddes keşiş babalar doğuda Alban dilinde bulmuş ve Ermeni diline tercüme etmişlerdir.¹⁶²

¹⁵⁸ A. Şanidze, *Hovootkırıtnıh Alfavit Kavkazıskih Albansev i ego znaçenie dlya Nauki*, İzv, İyaimk, Gurzfân SSSR, C. IV, 1938, s. 3.

¹⁵⁹ Memmedova, *Kafkas...*, ss. 43-44.

¹⁶⁰ Vakıf Esedov, "Kafkas Albaniyasının Mabetleri", *Halk Gazetesi*. Bakü, 25 Temmuz, 2009. s. 7.

¹⁶¹ Eremyan, *İdeologiya i Kultura...*, ss. 327-328.

¹⁶² Eremyan, *İdeologiya i Kultura...*, s. 329; Attar, s. 329.

705 yılı itibariyle başlayan bu faaliyetler yüzyıllar boyu devam etmiş, 1836 yılında alınan kararlar¹⁶³ Alban Katolikosluğu Ermeni Katolikosluğuna bağlanmıştır. Zaman içinde Alban Kiliseleri Eçmiadzin'e bağlı piskoposluklara dönüşmüştür. Böylece Rus Sinodu aldığı bu kararlar Alban Katolikosluğunu ilga etmekle birlikte Ermeni Kilisesini Rus Ortodoks kilisesine bağlı Ermeni Gregoryen Kilisesi olarak onamıştır. Böylece tarihi Albanya Devletinden miras kalan Udi halkının 180 senelik acılı günleri başlatmıştır.¹⁶⁴ Sonuç itibariyle Hristiyan Alban halkının çoğunluğu, Gregoryenleşmiş ve Ermenileşmişlerdir.¹⁶⁵ Dağlık Karabağ'daki Arsah bölgesindeki Albanlar, kendi dinlerini, kültürünü, tarihini ve etnik şuurunu kaybetmiş, monofizit Ermenilere dönüşmüşlerdir.¹⁶⁶ Alban Kilisesi Ermeni Kilisesinin bir bölümü haline gelmiştir.¹⁶⁷ Ancak Oğuz ilindeki Hristiyan Udilerin çoğunluğu, diyofizit inançlarını korumak için Gürcü kilisesine bağlanmış, Gregoryenleşmekten kurtulmuşlardır.¹⁶⁸ Karabağ'ın Arsah vilayetindeki Gregoryenleşen Albanları Ermeni kimliğine dahil etmek doğru bir yaklaşım değildir. Monofizitliği kabullenmiş Alban Hristiyanları için Gregoryen Türkler tabiri daha doğru olacaktır.

Hristiyan Alban ahalisinin dili, Gregoryenleştirilme sonucunda yok olmuştur. İslam'ı kabul eden kesim arasında Alban dili X. yüzyıla kadar devam etmiştir. Kirakos Gandzaketsi, Ermeni dilini sadece Alban yönetici ve asilzadelerinin konuştuğunu, yerli halkın Arran dilini kullandığını belirtmektedir. Anlaşılan o ki XIII. yüzyılda Arran ahalisinin birçoğu Ermeni dilini bilmemiş, kendi ana dillerinde konuşmuşlardır.¹⁶⁹ Alban asıllı Hasan Celal XIII. yüzyıl başlarında Alban Katolikosluğunu yeniden ihya etmiş, ancak kilise dili Ermenice olarak kalmıştır. Ganzasar Manastırını merkez edinmiş Kilise yönetimi 1836 yılına kadar diyofizit Alban Hristiyanlarının merkezi olmuştur.¹⁷⁰

¹⁶³ Ermeni Gregoryen Kilisesi hakkından yönetmenlik için bkz; **Azerbaycan Merkezi Devlet Tarih Arşivi**, MDTA, **1917 yılı dilekçesi**, Font 821, Liste 139/173. Kararın orjinal nüshası için bkz; Ekler, s. 176.

¹⁶⁴ Esme Özdaşlı, Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş "İlk Devlet" Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Isparta 2016, C.21, S.2, s. 561.

¹⁶⁵ M. Ormanian, **Armiyanskaya Serkov, ee İstoriya, Uçenie Upravleniye, Vnutrennie Stroy Literatura, ee Nastoyashsee**, Moskova, 1913, s. 118

¹⁶⁶ A. S. Vartapetov, **Hristianskiy Pamyatiki Karabaha**, Arkhiv İnistuta İstorii, AH Azerb SSR, N. 152, s. 8.

¹⁶⁷ S. T. Eremyan, **İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv**, Moskva, 1958, s. 328.

¹⁶⁸ Kalankturklu, **Albaniya...**, redaktör notları, s. 5.

¹⁶⁹ Eremyan, **İdeologiya i Kultura...**, s. 329.

¹⁷⁰ Esedov, **Kafkas Albaniyasının Mabetleri**, s. 7.

Ganzasar Manastırının ve benzer birçok tarihi eserlerin kitabelerinin Ermenice yazılması yadırganmamalıdır. Zira azınlıktaki Hristiyan Albanlara ait tüm dini yapıtlar, kitaplar, mezar taşları ve kitabeler Ermenilerin etkisi ve baskısı neticesinde Ermenice yazılmıştır. Öyle ki, Ganzasar Manastırı kitabesi Ermenice yazılmasına rağmen Alban Katolikosluğuna ait olduğunu belirtmektedir. Nitekim kitabede “Bu Mabet Alban Katolikosu’nun emri ile Hasan Celal tarafından Albanlar için inşa edilmiştir” yazmaktadır.¹⁷¹

Söz konusu asimilasyon sürecinde Dağlık Karabağ Alban etnik toplumu dillerini ve kültürlerini kaybetmişlerdir. Kabele ve Oğuz ilinde yaşayan Udiler ise dillerini, örf, adet, geleneklerini korumayı başarmışlardır. İslam Dininin bölgeye yayılması ve Türk boylarının akınları sonucunda Azerbaycanlı, “Azerbaycan Türkü” üst kimliği oluşmuş, Hristiyan Udi azınlığı ise Müslüman Türk toplumu içinde dillerini dinlerini ve kültürlerini korumuşlardır.¹⁷²

Azerbaycan’daki siyasi çalkantı ve kaos ortamlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanan Ermeniler, özellikle Alban Udi Kilisesinin ilgası sonrası tekrardan hızlı bir Ermenileştirme sürecini başlatmışlardır. Öyle ki, Alban Udi Kilisesinin Ermeni- Gregoryen Kilisesine bağlanması neticesinde Udi halkının soy isimleri dini ve siyasi baskılarla Ermenice eklerle (“... yan” gibi) değiştirilmiştir. Azerbaycan’ın bağımsızlığından sonra Udi halkı ekseriyetle eskiden olduğu gibi “... ru”, “... ri”, “... lu”, “... li” ile sonlanan soy isimlerini kullanmaya başlamışlardır.¹⁷³

Çar Rusya’sı bölgede etkin olduğu dönemde Ermenilerin desteğinden emin olmak için Ermeni Katolikosluğuna bazı imtiyazlar tanımış, olağanüstü yetkiler vermiştir. Bu anlamda Rusya, Kafkasya ile ilgili dış politikasında çoğu zaman Türkiye ve İran Ermenilerini kullanmıştır.¹⁷⁴

Çar Rusyası Alban Udi Kilisesini Ermeni Gregoryen Kilisesine bağlamakla birlikte Müslüman ahali için Kafkas Şeyhülislamlık makamını ihdas etmiştir. Bu kararlarla Ruslar, Müslüman toplum içindeki Hristiyan Udi azınlığının Ermeni nüfuzuna girmesini hedeflemişlerdir. Sonuç olarak Hristiyan Udilerin çoğu

¹⁷¹ Memmedova, *Azerbaycanın...*, s. 234.

¹⁷² Heyet, *Bir Halçanın İlmeleri...*, ss. 202-203.

¹⁷³ Sedaget Süleymanova, “Kurban Kesen Azerbaycan Hristiyanları-Udiler”, 24.11.2010, (Çevrimiçi) <http://modern.az/az/news/9243/#gsc.tab=0> 11.01.2017

¹⁷⁴ Recebli, *Azerbaycan Tarihi Oçerkleri*, s. 91.

Ermenilerin baskılarına itiraz edip kiliselerine gitmemiş, evlerinde veya muhtelif mekânlarda toplanmış, ana dillerinde ibadetlerini yapmışlardır. Udi halkının Ermeni baskı ve zulümlerine direnmesi ve kiliselere gitmemesi bu kiliselere atanmış Ermeni din adamları tarafından Eçmiadzin Kilisesine mektup yazılarak rapor edilmiştir.¹⁷⁵

Ermeni Kilisesi tarafından Alban halkına yapılan tehdit ve baskılar Hristiyan Udi halkını İslam'ı kabul etmeye sevk etmiş, Gregoryenliğin Ermenistan dışına yayılmasını engellemiştir.¹⁷⁶ Bunun yanı sıra Çar hükümeti Karabağ ve Nahçıvan bölgelerine kitleler halinde İran ve Türkiye'den Ermeni aileleri yerleştirmeye başlamıştır. Rusya'nın iskân politikalarıyla Karabağ ve Nahçıvan topraklarında baskıya maruz kalmış Udiler Kür nehrinin sol kıyısına göç etmiş, günümüz Kabele ve Oğuz illerine yerleşmişlerdir. Ermeni Eçmiadzin Kilisesi bu bölgelere göç etmiş Udileri de asimile etmek için çok uğraşmış, Udi halkına kendi kiliselerine gitme yasağı getirilmiştir.¹⁷⁷ 1853 senesinde Eçmiadzin Kilisesinin ısrarı ile Udiler için özel Ermeni Kilisesi inşa edilmiş ancak Udiler kendi kiliselerine gidemedikleri için Ermeni kilisesine de gitmemişlerdir. Udiler Gregoryenliğin etkisinde kalmamak ve özlerini korumak için Hristiyanlık inançlarını eski inanç motifleri ile süslemiş, senkretik dini yapı oluşturmuşlardır. Udiler baskı ve zorluklara direnmiş, hatta mabetlerini kaybetmelerine rağmen geçmişten günümüze kendi öz kimliklerini muhafaza edebilmiş, dünyadaki nadir halklardandır.¹⁷⁸

Alban Katolikosluğunun bağımsızlığı sona erdikten sonra Ermeni Eçmiadzin Katolikosluğuna bağlı iki piskoposluk ihdas edilmiştir. Bu piskoposluklardan ilkinde Şuşa, Verende, Haçın, Dizak, Berdadzor, Cıraberd, Gülistan, Lenkeran, Şeki, Kabele, Gence, Kambecan ve Arsah bölgeleri, diğerine ise Şamahı, Bakü, Guba ve Derbent kiliseleri bağlanmıştır. Rus hükümetinin dini işler tüzüğüne göre 1857 yılında Rusya'da Eçmiadzin Kilisesine bağlı 6 Ermeni Gregoryen Piskoposluğu vardı. Bunlar; Astrahan, Gürcistan, Karabağ, Nahçıvan, Şirvan ve Ermenistan piskoposluklarıdır. Alban Kilisesi veya Piskoposluğu kavramı ise, artık kullanılmaz hale gelmiştir. 1909-1910 yılları Petersburg sinodu Eçmiadzin Kilisesine ve Ermeni- Gregoryen dini idari kontrolüne bağlı olan Piskoposlukların eski arşiv belgelerini imha etmelerine izin

¹⁷⁵ Mobili, Bakü, 18-26 Şubat 2017 tarihli görüşme.

¹⁷⁶ Attar, **Ermeni Kimliğinin Anatomisi**, ss. 306.

¹⁷⁷ Memmedova, **Kafkas...**, s. 46.

¹⁷⁸ Memmedova, **Kafkas...**, s. 47.

vermiştir. Böylece gereksiz görülmüş Ermeni arşivleri ile birlikte Alban Hristiyan Kilise arşivinin tamamı imha edilmiştir.¹⁷⁹

1836 yılından itibaren diyofizit Albanların bir kısmının Gürcüleştigi, monofizit Albanların ise tümüyle Gregoryenleştigi bir anlamda Ermenileştigi görülmektedir. Fakat Karabağ Hanlığına bağlı beş Hristiyan Alban Melikliği¹⁸⁰ kurmuş olan diyofizit Albanlar, Udiler gibi ne Gürcüleşmiş ne de Ermenileşmişlerdir. Bu beş Hristiyan Melik 1723 yılında Rus Çarı I. Petro'ya göndermiş oldukları mektupta kendilerini Alban, komşularını ise Müslüman Alban olarak tanıtmışlardır.¹⁸¹ Bazı tarihçiler bu Alban Meliklerinin, Ermenilerin baskı ve zulümlerine tahammül edemeyerek Gürcistan'a göç ettiklerini ve diyofizit düşüncesini devam ettirdiklerini belirtmektedirler. Araştırmacılara göre Gregoryenliği kabul eden birçok Alban, kendilerini Ermenilerden tecrit etmek için soyadlarının önüne "Melik" kelimesini ilave etmişlerdir.¹⁸²

Rus Çarı I. Petro, işgal ettikleri Güney Kafkasya topraklarında Rusya'nın elini güçlendirmek için Hristiyan nüfusun Müslüman nüfusundan daha fazla olması gerektiğine inanıyordu. Bunun içindir ki, I. Petro, 1724 yılında imzaladığı kararname ile nerede yaşadıklarına bakılmaksızın tüm Ermenilerin himayelerinde olduklarını ilan etmiştir. Rusya'nın Kuzey Azerbaycan topraklarını işgal etmesi ve ahalinin zorla Ermenileştirme çabaları bu amaca yöneliktir. Rusların İran ve Osmanlı devleti ile giriştiği savaşlarda ve yapılan barış anlaşmalarında yayılmacı politikalarının özellikle Güney Kafkasya'da sergilendiğini görmekteyiz. İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler Ruslar tarafından örgütlenip özellikle Azerbaycan'ın Nahçıvan, Dereleyaz, İrevan, Göyçe, Zengezur ve Karabağ bölgelerine göç etmişlerdir.¹⁸³ Bu göçlerle ilgili Rusya'nın Ermeni asıllı Tebriz temsilcisi Q. Lazarev, (24 Aralık 1829) Kafkas Rus orduları komutanı İ. Paşkeviçe gönderdiği raporunda; Üç buçuk ayda İran'dan 8 bin, Türkiye'den ise 14 bin Ermeni ailesinden toplam 124.600 kişinin Araz Nehrini geçerek Rusya'nın işkâl ettiği İrevan, Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştiğini

¹⁷⁹ Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerkleri**, ss. 91-92.

¹⁸⁰ Bunlar Gülistan, Crabert, Haçın, Verende ve Dizik Meliklikleridir. Bkz; Ceyhun Mahmudov, "Karabağın Etnik Yapısının Oluşumuna Tarihsel ve Demografik Bakış", **Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz**, Kafkaz Üniversitesi Uluslararası Tartışmalar ve Araştırmalar Merkezi, Şerg Gerb Yayınları. 2010, s. 556.

¹⁸¹ H. D. Halilov, **Garabağın Elat Dünyası**, Bakü, 1992, ss. 11-12.

¹⁸² Celalyan, **Alban Ulkesinin...**, s.4.

¹⁸³ S. Peter Cowe, Church And Diaspora: The Case Of The Armenians, **History Of Christianity**, C. 5, s. 446.

belirtmiştir.¹⁸⁴ Bu durum Azerbaycan Karabağ bölgesinin hızla Ermenileştirilme sürecine işaret etmektedir. Ermeni yazar S. Zaveryan'a göre 1905 yılında Şuşa'da 12, Cavanşir bölgesinde 15, Cebrayıl'da 5, Zengezur'da 43 olmak üzere toplam 75 Türk köyü yakılıp yıkılmış, Azerbaycan Türkleri katliama maruz kalmışlardır.¹⁸⁵ Söz konusu vahşete, katliam ve baskılara bazı Ermeni aydınlar da kayıtsız kalmamış, vicdanen rahatsız olmuşlardır. A. Lalayan'da bunlardan biri olarak silahlı Ermeni çetelerinin Türk topraklarında kadınları, çocukları, yaşlıları ve engellileri acımasızca katlettiklerinden bahsetmektedir.¹⁸⁶

Etnik ve kültürel temizlik adına Ermenilerin Güney Kafkasya'da gerçekleştirdikleri diğer bir faaliyeti de Alban-Türk ve Hristiyanlık dönemi mimari eserlerindeki tahrifatlardır. Özellikle Kiliselerdeki Hristiyanlık dini sembolleri ve duvar resimlerinin orijinallerini tahrif ederek Alban kültür tarihiyle ilişkisini kesmeye çalışmışlardır. Gürcü tarihçi A. Cavchavadze, Ermenilerin yerli Alban kültürünü gasp ettiğini ve bölgeyi Hayk ülkesinin bir parçası olarak nitelendirdiklerini belirtmektedir.¹⁸⁷ Bu suretle Ermeniler Alban kültürünü Ermeni kültürü gibi sahiplenmiş, bazı eserlerin genel görünümünü ise tamamen değiştirmişlerdir. Buna örnek olarak Laçın İlin'e bağlı Kosalar Köyündeki "Ağoğlan Mabedi" ni verebiliriz.¹⁸⁸

Kafkas Albanya'sında araştırma yapan bilim adamları dini mimari eserlerin karakteristik ve inşa üsluplarına göre Ermeni dini eserlerinden tamamen farklı olduğunu belirtmektedirler. Azerbaycan topraklarında hak iddia eden Ermeniler, Alban kültürüne ait tarihi eser ve mezar taşlarını tahrif ederek kendilerine ait Ermeni anıtları olarak ilan etmişlerdir. Bu sebeptendir ki, 1990'lı yılların başında uluslararası hukuk ilkelerini ihlal ederek Azerbaycan topraklarına silahlı saldırı düzenlemiş ve katliam yapmışlardır. Birleşmiş Milletler tarafından sınırları resmen belirlenmiş ve onaylanmış Azerbaycan topraklarının %20'sinden fazlasını işgal eden Ermenistan, bölgede buluna Alban tarihi ve kültürel mirasını yakıp yok etmiştir. Ermeni işgali altındaki bölgelerde Azerbaycan devlet anıt listesinde yer alan yüzlerce tarihi eser vardır. Genel itibariyle bir toplumun tarihi ve kültürel mirası beşeriyetin ayrılmaz bir

¹⁸⁴ İsmayılov, Ağayev, ss. 34-35; Heyet, **Karabağ Soruları ve Gerçekler**, Bakü 2005, ss. 34-35.

¹⁸⁵ S. Zaveryan, **Ekonomičeskie Usloviya Karabaha i Golod 1905-1907**, Ermeniceden trc., Sankt-Petersburg 1907, s 61.

¹⁸⁶ A. Lalayan, "O Reznie v 1918-1920-x Godov", **Jurnal Revolyucionny Vostok**, Sayı 2-3, Moskova 1936.

¹⁸⁷ Heyet, **Karabağ...**, ss. 22-23.

¹⁸⁸ İsmayılov, Ağayev, **Alban Medeniyetine...**, ss. 26-27.

parçası olduğundan işgal altındaki Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarında kalan tarih ve kültür anıtlarının korunması uluslararası önem taşımaktadır.¹⁸⁹

Daha önceleri bulundukları bölgelerde Alban Hristiyan anıtlarını yıkmaya çalışan Ermeniler daha sonra bundan yararlanamayacaklarını anlayınca bu anıtları sahiplenmeye çalışmışlardır.¹⁹⁰ Çağdaş Ermeni yazarı Raffi “Samvel” isimli eserinde Ermeni tarihi hakkında şunları itiraf ediyor; “Bizim kuru tarihimiz tarih araştırmacılarına çok az bilgi sunmaktadır. Bizim edebiyatımız kilise yazılarından öteye gidememiştir”.¹⁹¹ Buradan anlaşıldığı üzere Ermeniler bölgede Kilise ile ilintili ne varsa kendilerine mal etme çabası içerisindeyler.

3.6 Günümüzde Yaşayan Alban Udiler

Udi halkı günümüz Azerbaycan topraklarında yaşayan, bölgedeki tarihi çok eskilere dayanan bir halktır. Udiler Azerbaycan devlet bünyesinde diğer birçok azınlık halk gibi hayatlarını idame ettirmektedirler. Azerbaycan’da yaşayan etnik gruplar nüfus itibarıyla birkaç bini geçmese de kendilerine özgün dilleri, inanç ve kültürleri mevcuttur.¹⁹² Bu halkların kadimde Albanya, günümüzde Azerbaycan’ın sosyo-kültürel hayatında önemli bir yeri vardır. 1989 yılında yapılan nüfus sayımında Azerbaycan’da 141 farklı etnik grubun yaşadığı tespit edilmiştir. Bunlardan bazıları halen belli bölgelerde toplu halde yaşamaktadırlar. Talışlar, Tatlar, Kürdler, Lezgiler, Avarlar, İngilizler (Geller), Dağ Yahudileri, Ruslar, Tatarlar ve Udi toplumu bu azınlık halklardan bazılarıdır.¹⁹³ Udiler Ermenilerle dindaş olsalar da tarihi, etnik ve kültürel açıdan herhangi bir yakınlık ve alakası bulunmamaktadır.¹⁹⁴

XX. yüzyıl SSCB döneminde yapılan sayımlarda Udi nüfusunun 7971 olduğu resmi kayıtlarda geçmektedir. Bunlardan 6125 kişi Azerbaycan’da, 800 kişi Gürcistan’da, 1102 kişi Rusya’da, 109 kişi Ukrayna’da, 15 kişi Belarus’ta, 46 kişi Özbekistan’da, 31 kişi Kazakistan’da, 19 kişi Ermenistan’ında yaşadığı tespit edilmiştir. Genellikle kendi topraklarını terk etmeyen Udiler farklı sebepler ile SSCB bünyesindeki devletlere yayılmışlardır. Günümüzde Udiler sadece ve sadece

¹⁸⁹ Esedov, **Kafkas Albanyasının Mabetleri**, s. 7.

¹⁹⁰ Heyet, **Karabağ...**, s. 70.

¹⁹¹ Raffi (Agop Melik Agopyan), **Samvel. İzdatelstvo Ayastan**, Erevan, 1971, s. 16.

¹⁹² Cavadov, **Udiler...**, s. 8.

¹⁹³ Cavadov, **Udiler...**, s. 37.

¹⁹⁴ A. A. Arutinov, **Udini: Materiali Dlya Antropologii Kavkaza**, Moskva 1905, s. 132133.

Azerbaycan'ın Kabele şehrinin Nic kasabasında toplu olarak yaşamlarını sürdürmektedirler.¹⁹⁵

1931 yılında Udiler kendi ana dilinde yazılmış kitaplarla eğitime başlamışlardır.¹⁹⁶ 1937 yılında kendi ana dillerinin yanı sıra Azerbaycan, Rus ve Gürcüce de eğitim almışlardır. Hali hazırda Udiler üniversite eğitimlerini Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan üniversitelerinde yapmaktadırlar. Düzenli eğitim alan Udi halkından günümüzde mütefekkir ve araştırmacılar yetişmiştir. Bunlardan Hustuyev, A. Çelokayev, G. Bejanov, G. Ovsepeni, M. Bejanov örnek gösterebiliriz.¹⁹⁷ Günümüz Udi halkı eskiden olduğu gibi genellikle ziraat, sınırlı düzeyde hayvancılıkla uğraşmaktadırlar.¹⁹⁸

Udilerin toplu halde yaşadıkları Nic Kasabası, Kabele Şehri'nin en büyük yerleşim birimidir. Yüzölçümü 100 km² olan Nic kasabasının kadim yerleşim alanı ve mahalle isimleri günümüze kadar ulaşmıştır. Azerbaycan'ın bağımsızlığı sonrasında Alban Udi Hristiyan Dini İcmasının devletin resmi kayıtlarına geçmesi diğer dini cemaatlerden farklı olmasa da tarihi, dini ve siyasi açıdan dikkati celp etmektedir. Günümüzde dünyada nüfusu 10.000 olan Udi etnik toplumunun 6.000'i Azerbaycan'da ikamet etmektedir. Bunlardan 4.500 kadarı Nic kasabasında yaşamaktadır.¹⁹⁹

Günümüz Udi halkı kendi ana dillerinin yanı sıra Azerbaycan Türkçesini de kullanmaktadırlar. Ayrıca Udi halkının yaşlı kesimi Gürcü ve Ermeni dillerini de bilmektedirler. Nic Udileri özellikle erkekler kendi aralarında istisnasız Udi dilini kullanmakla birlikte Azerbaycan Türkçesini anlamakta, konuşmakta, gazete, dergi ve kitapları kolaylıkla okuyabilmektedirler.²⁰⁰

Udilerin yaşamış olduğu Nic kasabası 12 mahalleden oluşmaktadır. Bunların onunda Udiler diğer ikisinde ise Müslüman Lezgiler yaşamaktadırlar. Kasabada faaliyet gösteren beş okuldan üçü Udiler'e mahsustur. Ayrıca bir kültür merkezi ve

¹⁹⁵ Cavadov, **Udiler...**, ss. 75-76.

¹⁹⁶ A. Mugdusari, "Perviy Alfavit Udin", **Bakü Gazetesi**, 26 Temmuz 1975.

¹⁹⁷ Cavadov, **Udiler...**, ss. 82-83.

¹⁹⁸ Udilerin yaşamında ziraat ve hayvancılık ile ilgili geniş bilgi için bkz; Cavadov, **Udiler...**, ss. 88-166.

¹⁹⁹ N. G. Volkova, "Udini" Narodı Rossii, **Bolşaya Rassiskaya Ensiklopediya**, Moskva, 1994, ss. 346-347.

²⁰⁰ Cavadov, **Udiler...**, ss. 79-80.

Çotari Alban Kilisesi ile dini ve kültürel faaliyetlerini sürdürmektedirler. Aziz Yeliseus adına inşa edilen Çotari Alban Udi Kilisesi dünya Udilerinin dini merkezi olarak kabul edilir. VIII. yüzyılda Müslüman Arap fetihlerinden sonra Udilerin çoğunluğu İslam'ı kabul etmiş, bir kısmı da kendi dininde kalmayı tercih etmiştir. Azınlıkta kalan Hristiyan Udilerle Alban Katolikosluğu faaliyetlerini sürdürmüş XIX. yüzyılda Ermeni Eçmiedzin Kilisesine bağlanmıştır. Udiler bu süreçte her ne kadar kendi adetlerini, dinlerini korumaya çalışsalar da, daha önce bahsetmiş olduğumuz üzere 1836 yılında Rus Ortodoks Kilisesi'nin Kutsal Sinod'u Alban Kilisesi'nin tüm yetkilerini ilga etmiştir. Udiler, dini olmasa da kültürel değerlerini muhafaza etmişlerdir. 1920-22 yıllarında Ermenilerin Udi halkı üzerindeki dini ve kültürel baskısı onları vatanlarını terk etmek zorunda bırakmıştır. Nitekim günümüz Oğuz ilinden Gürcistan'a göç eden Udiler Kvareli şehri, Oktomberi köyünde toplu halde yaşamışlardır.²⁰¹ 1970'lerde burada 800 kişilik bir grup tespit edilmişse de 1989 yılı sayımında sayıları bir hayli azalarak 93 kişiye inmiştir.²⁰² Ermenilerin baskı ve asimilasyon faaliyetlerine karşı kendi öz benliklerini ve kültürlerini korumak için Gürcistan'a göç eden Udiler Gürcü halkı ve Kilisesi arasında erimişlerdir.²⁰³ Ermeni baskı ve zulümlerine karşı göç etmeyip yurdunda kalan Udiler Ermeni Gregoryen dini anlayışa göre ibadet ettikleri görülür. Bir kısım araştırmacılar bu dönemdeki Udi - Ermeni ortak din anlayışını öne sürerek Udi halkının da etnik açıdan Ermeni kökenli olduğunu ileri sürmüş, hatta Udilerin tarihten beri yaşadıkları toprakları da Ermeni toprağı olarak göstermişlerdir.²⁰⁴

1992 yılında Nic kasabasında Udi örf ve adetlerini, kültür ve geleneklerini korumak amacıyla Georgi Keçari tarafından "Orayın Kültür Merkezi" açılmıştır. Orayın Kültür Merkezi 2007 yılı değerlendirme toplantısında okul kitaplarının gözden geçirilmesi ve Latin alfabesi ile hazırlanmasına karar verilmiştir. Artık Udi dilinde "Nanay-Muz" Anadil isimli okul kitapları hazırlanmıştır. Bu alfabe bilim dili olarak değil, toplum dili olarak öngörülmüştür.²⁰⁵

²⁰¹ Cavadov, **Udiler...**, s. 74.

²⁰² Cavadov, **Azerbaycanın Azsayılı...**, ss. 211-212

²⁰³ Celil Cavanşir, "Kafkas Albaniyasının Varisleri UDİLER", (Çevrimiçi) <http://sim-sim.az/multikulturalizm/qafqaz-albaniyasinin-varisl%C9%99ri-udil%C9%99r/> 11.01.2017; Cavadov, **Udiler...**, s. 80-81.

²⁰⁴ Cavadov, **Udiler...**, s. 74.

²⁰⁵ Heyet, **Bir Halçanın İlmeleri**, Bakü, MBM Neşriyatı, 2008, s. 205; Fuad Hüseyinzade, "Udinler, Bizim Elifbamızı, Yazılarımızı Ermeniler Mehv Edibler", 23.05. 2013, (Çevrimiçi) <http://udi.az/az/0180.html> 22. 05. 2016.

3.7 Alban Mimarisi ve Alban Udi Kiliseleri

Albanlar ile Türkler tarih boyunca devam eden bir kültürel etkileşim içinde olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Türk toplumları, Albanya devletinin yönetiminde, kültür ve mimarisinin gelişmesinde çok etkili olmuşlardır. Alban mimarisi benzersizliği, karmaşıklığı, tekniği, görkemi ile seçilmiştir. Birçok Kafkas halkları, eski Alban kültüründen yararlanarak mimarilerini ve kültürünü geliştirmişlerdir. Albanya'da Doğu Hristiyan mimarisinin her nevi gelişmişti. Kilise binaları, Alban Hristiyanlığının ilk dönemine ait karakteristik özelliklerine sahiptir. Bu kiliseler, uzun ibadet salonundan ve bir mihraptan oluşmaktadır. Bu gibi mabetlerin çatısı iki kat ince taşla kapatılmıştır. Hristiyanlığın ilk dönemlerinde dairesel mimariye sahip mabetler de olmuştur. Bu üslupta inşa edilen mabetler sadece Alban Hristiyanlarında görülmektedir.²⁰⁶ Dairesel mabetlerin inşası Hristiyanlığın yeni yayıldığı dönemlere tekabül eder. Nitekim bu dönemde Alban halkları Hristiyanlığı kabul etmelerine rağmen eski inançlarından kurtulamamışlardır. Bu sebeptendir ki, mabetlerin inşası zamanı eski inançlarından ve mabet yapılarından esinlenmişlerdir. İnançlara dayalı bu gibi uygulamalar Alban haç taşlarında da görülmektedir. Albanlar tarafından en fazla inşa edilen Hristiyan mabetleri ise sövmelerdir. Sövmeler kervan yolları üzerinde inşa edilmiş küçük ibadetgâhlardır. Günümüzde Azerbaycan'ın birçok yerinde mihraplı ve mihrapsız sövmeleri görmemiz mümkündür. Günümüz şehir planlaması eskiye nazaran çok farklı olduğundan bu sövmeler artık şehir kenarlarından uzak ormanlıklarda kalmıştır. Albanya döneminin en karmaşık yapıtları ise bazilika ve manastırlardır. Bu gibi manastır ve bazilikalar V. yüzyıl itibariyle inşa edilmeye başlanmıştır.²⁰⁷

3.7.1 Kiş Mabedi

Kiş Mabedi Azerbaycan'ın Şeki ilinde bulunmaktadır.²⁰⁸ Yontulmuş sert taştan ve kireç karışımından inşa edilmiş bir kubbeli bazilikadan oluşan mabedin duvarlarının kalınlığı bir metreye yakındır. Mabedin çatısındaki silindirik kubbe sivri uçlu piramit şeklinde örtüyle tamamlanır. Mabedin üzerinde hal-i hazırda hiç bir

²⁰⁶ Vilayet Kerimova, *Hıram Zeyzit Kavkazskoy Albanii: İstoriya Arhitektura Arkeolagiya*, Bakü, Elm Yayınları, 2008, s. 6

²⁰⁷ Kerimova, *Hıram Zeyzit Kavkazskoy Albanii...*, ss. 29-33.

²⁰⁸ Kiş Mabedi için bkz; Ek – 6.

epigrafik yazı olmasa da bir zamanlar üzerinde onun Mukaddes Apostol Yeliseus Kilisesi olduğunu ve 1244 yılında Kilisenin diakonu Serafim tarafından tamir edildiğini belirten kitabe olmuştur.²⁰⁹ Mabedin temeli birinci yüzyılda Havari Taday'ın öğrencisi Yeliseus tarafından atılmıştır. Birçok kez tamirâtı yapılan Kiş mabedi 2003 yılı restorasyonu sonucunda müze olarak kullanıma sunulmuştur.²¹⁰ Güney Kafkasya'da inşa edilen ilk Kilise olması hasebiyle “Kiliselerin Annesi” denilmektedir. Kalankaturklu mezkûr mabet için “Aziz Yeliseus’un inşa ettirdiği ilk dini merkezimiz, Hristiyanlığın Kafkas coğrafyasına yayıldığı ilk mekân” ifadelerini kullanmıştır.²¹¹ Nitekim Kalankaturklu’nun verdiği bilgileri bir araya getirdiğimizde Yeliseus’un faaliyet tarihinin M. S. 54 lü yıllar olduğu anlaşılmaktadır.²¹²

3.7.2 Çotari Mabedi

Çotari Mabedi Kabele ilinin Nic Kasabasında bulunmaktadır.²¹³ O kadar da büyük olmayan mabet binası yerli taşlardan dörtgen şekilde inşa edilmiştir. Binanın çatı kısmında çan kulesi mevcuttur. Yapımında Kabele’nin dağlarından getirilen taşlar kullanılmıştır. Kasabada Udi halkına ait kullanıma müsait olmayan iki kadim mabet daha vardır.²¹⁴ Mabet bahçesinde isimleri hala belli olmayan ve bu kilisede hizmet etmiş azizlerin kabirleri vardır. Mabedin ilk yapılışı V. yüzyıllara tekabül etmektedir. Günümüz yapı şekli ise XV. yüzyıldan kalmıştır. Mabet 2006 yılında Norveç Lüteryan Kilisesi katkıları ve Azerbaycan devlet desteğiyle yeniden restore edilmiş ve Udi halkının hizmetine sunulmuştur. Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Alban Udi Mabedi günümüz Udi halkının dini merkezi olarak görülmektedir.²¹⁵

3.7.3 Kürmük Mabedi

Azerbaycan’ın en kadim mabetlerinden biri de Kürmük Mbedidir. Mabet günümüz Gah şehrinin merkezinden birkaç kilometre uzaklıkta Kürmük nehri

²⁰⁹ Kiş Mabedi, Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi, resmi sitesi. [²¹⁰ Gulcohra Mamedova, *Zodçestvo Kavkazskoy Albanii*, Bakü, Çaşıoğlu Yayınları, 2004. s. 41-50; Heyet, *Azerbaycan Mili Ansiklopedisi*, Bakü, 2007, s. 153-158.](http://scwra.gov.az/structure/56/?%E2%80%9CKi%5C%9F%E2%80%9D%20m%C9%99b%C9%99di%20(I%20%C9%99sr) Çevrimiçi, 24.04.2018.</p></div><div data-bbox=)

²¹¹ Kalankaturklu, *Albaniya...*, k. I, f. 6.

²¹² Kalankaturklu, *Albaniya...*, k. I, f. 6.

²¹³ Çotari Mabedi için bkz; Ek – 7.

²¹⁴ AZTV, *Azerbaycanın Multikultural İncisi – Udiler*, Haber Programı, 28.04.2016 tarihli Yayın.

²¹⁵ Heyet, *Azerbaycan Mili Ansiklopedisi*, Bakü, 2007, ss. 153-158.

yakınında dağın üzerinde inşa edildiğinden Kürmük mabedi denilmiştir.²¹⁶ Kafkas dağlarının yüksekliğinde inşa edilmiş mabet, VI-X. yüzyıllarına aittir. Bakımsızlıktan yıkılan mabet eski temelleri üzerine tekrardan inşa edilmiş, diyofizit Hristiyanların hizmetine sunulmuştur. Günümüzde Kürmük Mabedinin müdavimleri Gürcü Hristiyanlar ve günümüzde Azerbaycan'ın azınlık halkı olan ve Gah ilinde yerleşik Yengiloylardır.²¹⁷ Mabet bölgeye gelen Hristiyan turistler tarafından da kullanılmaktadır.

²¹⁶ H. Azimov, Ş. Ahmedov, **Gah Abideleri**, Bakü, Seda Neşriyatı, 1998, s. 52; Heyet, **Kurmukskiy Hram Kavkazskoy Albanii**, Bakü, Nafta Press Yayınları, 2007 s. 7.

²¹⁷ Abdulla Ahmedov, “Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti”, **Elm ve Hayat Dergisi**, Sayı 6, Bakü Komünist Neşriyatı, 1987, s.85; Mamedova, **Zodchestvo...**, ss.128-131.

SONUÇ

Kafkasya, dünya üzerindeki en kadim yerleşim bölgelerinden biridir. Dünya ölçeğine göre küçük bir coğrafi alan olan Kafkasya, birbirinden farklı birçok etnik grupları ve onlara ait dil, din, kültür ve devletler mozağini barındırmaktadır. Güney Kafkasya’da tarihte var olan Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletleri günümüzde de yaklaşık aynı topraklarda varlığını sürdürmektedirler.

Albanya Devleti, isim olarak ilk bakışta günümüz Arnavutluk Devletini çağrışırsa da Arnavut halkı ve devletiyle hiçbir alakası yoktur. Kafkas Albanya’sı MÖ. IV. yüzyılda günümüz Azerbaycan topraklarında kurulmuş, MS. VIII. yüzyıla kadar varlığını korumuştur. Tarihi kaynaklarda Kuzey Azerbaycan toprakları Alvanoi, Albanya, Aluank, Ağvan, Rani ve Arran, İngilizce kaynaklarda ise Caucasian Albany olarak geçmektedir.

Udiler, Albanya devletini oluşturan 26 etnik topluluktan biridir. Bazı araştırmacılar Udi halkını Uti etnik birliği ile özdeşleştirerek Türk kökenine dayandırsalar da vardığımız sonuç ve genel kanı, bu topluluğun Dağıstan dilleri ailesine mensup Kafkas halklarından biri oluşudur. Udi halkı kadimde Albanya devleti bünyesinde daha sonra bölgede kurulan Türk devletleri himayesinde son olarak ta Azerbaycan Devleti’nin azınlık halkı olarak günümüze kadar yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

Gözlemlediğimiz kadarıyla Udi halkının geçmişte olduğu gibi günümüzde de kendilerine özgü bir dilde konuşmaktadırlar. Günümüzde kullandıkları alfabenin kadim Alban alfabesi ve dili olduğunu savunanlar olsa da kazılarda bulunan Alban yazılarının Udilerin kullanmış oldukları alfabe ve ses fonetiği çerçevesinde okunamamıştır. Günümüz Udi halkının kullandıkları 52 harften oluşan Alban dili bu olsa gerektir. Günümüz Udi diline bakıldığında bu halkın VIII. yüzyıl itibarıyla bölgeye göç etmiş Türk boylarının etkisinde kaldıkları ve bazı Türkçe kelimeleri kullandıkları görülmektedir.

Udi halkı Hristiyanlığın ilk yüzyıl itibarıyla bu bölgelere gelen misyonerler vasıtasıyla kabul etmişlerdir. İki aşamada değerlendirilen Hristiyanlık süreci Havariler ve 313 Milano fermanı sonrası Devletin Hristiyanlığı resmi kabul dönemi olarak değerlendirilmektedir. İlk aşama olan Havariler dönemine Surafil ismi

verilmektedir. Bu dönemin en etkili din adamları Yerussalim’den gelen Havari Taday ve ğrencisi Yeliseus olmuş, Kafkas’ın ilk kilisesi Udilerin meskûn olduğu bölge çevresinde kurulmuştur. Aziz Yeliseus Kiş Mabedi ismini almış bu mabet günümüzde Azerbaycan’ın şeki il sınırları içerisindedir. Bu sebeptendir ki Alban Udi Kilisesi Hristiyanlık tarihinin en eski kiliselerden kabul edilmektedir.

İlk yüzyıllar incelendiğinde bölgedeki Ermenistan, Gürcistan ve Albanya halkları arasında karşılıklı yardımlaşma ve dayanışma görülmektedir. Nitekim bu bölgelerde ilk Hristiyanlık faaliyetleri Taday, Yeliseus, Bartalmay ve Azize Nino daha sonraları Gregorius Lusavoritch tarafından gerçekleşmiş, herhangi bir dini ihtilaf söz konusu olmamıştır. 451 Kadıköy konsili sonrasında devam eden moneteist akide birliği 607 itibariyle bozulmuş, Alban Udi Hristiyanları diyofizit öğretiye kabullenmişlerdir. Tarihi süreç içerisinde monofizitlikten diyofizitliğe geçiş yapmış Udi Hristiyanları günümüzde de bu öğreti üzere devam etmektedirler.

VIII. yüzyıl itibariyle Alban Kilisesi Ermeni Kilisesine bağlanmıştır. Her ne kadar Emevi Hilafeti Alban Katolikosluğunu (705 yılı) Ermeni Katolikosluğuna teslim etse de ilerleyen dönemlerde Katolikosluk yeniden tesis edilmiştir. Ermeni Katolikosluğunun politikasının ürünü olan Alban Udi kilisesine yönelik asimilasyon çalışmalarının en büyüğü Rus Sinodunun kararı sonrasında yaşanmıştır. Bu sebeptendir ki, Ermeniceye tercüme edilmiş veya kaleme alınmış Alban edebiyatı Ermeni kültürü ve tarihi olarak grlmştır. Bunun gerçeği yansıtmadığı delillerle sabittir. Nitekim Ermeniler 1836 yılı ar Nikolay’ın Polojenie olarak bilinen kararıyla Alban Udi Kültür ve Kilise mirasını tamamen yok etmiş, Udi halkını Gregoryen inancını kabule zorlamış, baskıyla ibadet dilleri ve soy isimlerini Ermeniceye dönüştürmüşlerdir. Bu yıl itibariyle Udilerin bir kısmı İşlm’ı kabul etmiş, bir kısmı Gürcistan’ın Oktomberi bölgesine göç etmiş Gregoryenlikten kaçınmışlardır. Asli vatanlarını terk etmemiş Udi halkı Gregoryenleştirme ve asimilasyondan korunmak için kadim inançlarını Hristiyan inançlarına meczetmiş, karmaşık bir dini yapı oluşturmuşlardır.

Günümüzde Alban Udi Kilisesi yeniden oluşum içerisindedir. Bu konuda Robert Mobili, Rafik Danakari, Oleg Danakari kesintisiz çalışma içerisindedirler. Hâlihazırda otari Alban Udi Kilisesi bahçesinde “İncil merkezi” kurulmuş, ocuklara Udi dilinde İncil okutulmaktadır. Aynı zamanda kültür ve dini içerikli kitapçıklar basılmış bu saye genç nesil bilgilendirilmeye çalışılmaktadır. Ukrayna Doğu Ortodoks

Kilisesinde dini eğitimine devam eden Robert Mobili ve Rafik Danakari alacakları icazetle Aziz Yeliseus adına inşa edilmiş Çotari Alban Udi Kilisesinde tüm dini faaliyetleri yapabileceklerini belirtmektedirler. Ayrıca Kilisenin Hristiyan dünyasında tanınmasına gayret etmektedirler. Bu amaca yönelik Rusya, Ukrayna ve Azerbaycan, gibi ülkelerde, Vatikan ve Mardin Deyrulzaferan manastırında uluslararası sempozyum ve konferanslar düzenlenmektedir. Verilen bilgilere göre yakın gelecekte tüm Kiliselerin davet edileceği bir toplantı düzenlenerek, Alban Udi Kilisesinin eskiden olduğu gibi bağımsız ve Apostolik bir kilise olarak faaliyete başladığı ilan edilecektir. Şimdiye kadar bu meyanda birçok kilise ile görüşmeler yapılmış, hatta Papa'dan ve Doğu Kiliselerinin birkaçından destek sözü alınmıştır.

Hristiyanlık inançlarını kendilerine özgü bir biçimde değerlendiren Udiler, inanç ibadet ve dini kültür açısından diğer Doğu Kiliseleri ile farklılıklara sahiptirler. Görüşmelerimiz sonucunda varılan sonuç kendilerinin de belirtmiş olduğu gibi Alban Udi halkının Hristiyanlık inanç ve düşüncesi Süryani Ortodoks Kilisesine çok yakındır. İlerleyen tarihlerde Kilisenin yeniden aktif faaliyete başladığı ilan edilince Kilise ayin ve ibadet uygulamaları konusunda Deyrülzaferan Manastırı idari ve dini sistemini kendi Kiliselerine uyarlayacaklardır.

Günümüz Azerbaycan topraklarında Alban Udi Hristiyanlarına ait kilise ve mabetlerden birkaçı dışında ibadete açık, faal kilise ve mabet yoktur. Bugün Azerbaycan'da Alban Udi Hristiyan azınlığı "Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi" tarafından devletin resmi kayıtlarında yerini almış ve Çotari Alban Udi Kilisesi Udilerin hizmetine sunulmuştur. Nitekim Çotari Alban Udi Kilisesi dünya Udilerinin merkezi olarak kabul görmektedir. Ayrıca Azerbaycan Turizm ve Kültür Bakanlığı, tarihi Alban mabetleri ile ilgili restorasyon çalışmalarını yürütmektedir. Bu çalışmalara Kafkasya'da ilk inşa edilmiş olan Mukaddes Yeliseus Mabedi ve Kürmük Mabedinin tamirata örnek gösterilebilir. Günümüzde Çotari Alban Kilisesi, Norveç Luteryen Kilisesinin desteğiyle restore edilmiştir. Ancak yok olmaya yüz tutmuş birçok tarihi Alban mimari eserlerinin tadilat ve tamirata ihtiyacı olduğu görülmektedir.

Alban Udi Dili üzerine çalışmalar yapılmış olmasına rağmen inanç ekseninde neredeyse hiç çalışma yapılmamıştır. Alban Udi halkı ve Kilise yapılanmasına yönelik kapsamlı ve objektif çalışmalar arttıkça Ermenilerin bölgede yaptıkları tahrifat ve

katliamlar, tüm gerçekliğiyle gün yüzüne çıkacaktır. Bu anlamda Alban Udi Kilisesinin yeniden oluşumunun ilan edilmesinin önemi büyüktür. Nitekim bu olay dünya kamuoyunun dikkatini bu bölgeye çekerek, bölgedeki dinsel ve tarihsel çalışmalara ivme kazandıracaktır. Yerli ve yabancı araştırmacıların objektif çalışmaları muhtemeldir ki saklı arşivleri ortaya koyarak bilgilere ilk elden ulaşmamızı sağlayacaktır. Zannımızca bölgenin Hristiyanlık tarihini değerlendirmede en kapsamlı çalışma Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan arşivlerindeki, özellikle Ermenistan, Metenadaran arşivindeki saklı tutulan belge ve eserlerin gün yüzüne çıkartılarak birlikte değerlendirilmesi sonucunda yapılabilir.

KAYNAKÇA

Agopyan, Raffi: **Samvel. İzdatelstvo Ayastan**, Erevan, 1971.

Ahmedov, Abdulla: “Mükaddes Yerlerin Asıl Mahiyeti”, **Elm ve Hayat Dergisi**, Sayı 6, Komünizt Neşriyatı, Bakü, 1987.

Aleksidze, Z. N.: **Problemi İdologii i Kulturi Rannes Rednevekovo Kavkaza i Gruzii**, Tblisi, 1983.

Alexander, Hamilton, Gibb Roskeen: **The Arab Conquests in Central Asia**, Çev. Hasan Kurt, Çağlar Yayınları, Ankara, 2005.

Aliyev, G. K.: **Kavkazskaya Albaniya: m.ö. I- m.s. I vv**, Bakü, 1979.

Aliyev, İkrar: **Azerbaycan Tarihi: En Kadim Devirlerden XX Asrın Evvellerine Kadar**, Elm Yayınları, Bakü, 1993.

Aliyev, İkrar: **Dağlık Karabağ: Tarih Gerçekler Olaylar**, Elm Neşriyatı, Bakü, 1989.

Aliyev, İkrar, Kadirov F.: **Kabele**, Elm Neşriyatı, Bakü, 1985.

Alban- Udi Hristiyan İcması Yıllık Takvim, 2017.

Arık, Durmuş: **Azerbaycan Türklerinin Dini Hayatı ve Halk İnanışları**, Öztepe Matbaacılık, Ankara, 2005.

Arutinov, A. A.: “Udinı”, **Russky Antropologičeskiy Jurnal**, Sayı 1-2, 1905.

Arutinov, A. A.: **Udinı: Materialı Dlya Antropologii Kavkaza**, Moskva, 1905.

Aşurbeyli, Sara: **Ekonomičeskiye i Kulturnıye Svyazi Azerbaydjana s İndiyei v Sredniye Veka**, Bakü, 1990.

Aşurbeyli, Sara: **Şirvanşahlar Devleti**, Avrasiya Press Yayınları, Bakü, 2006.

Attar, Aygün: “Ermeni Kimliğinin Anatomisi”, **Akademik İncelemeler**, C II, sayı I, 2007.

Avşarova, İrade, Pirguluyeva Ganire: **Kafkas Arkeologiyası**, Bakü Üniversitesi Yayınları. Bakü, 2010.

Aydın, Mustafa: **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, Gökkubbe Yayınları, İstanbul, 2005.

Ayrivanesi, Mihitar: **İstoriya Armenii**, trc. K. Paktanov, 1869.

Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arşivi, MDTA, 1917 yılı dilekçesi, Font 821, Liste 139/173.

Azərbaycan Sovyet Ansiklopedisi, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovyetinin Dövlət Yayınları, C. I, Bakü, 1976.

_____ : “Putperestlik”, **ASA**, C. II, Bakü, 1978.

_____ : “Albaniya”, **ASA**, C. I, Bakü, 1976.

_____ : “Arran”, **ASA**, C. I, Bakü, 1976.

_____ : “Gobustan”, **ASA**, C. III, Bakü, 1979.

_____ : “Hristiyanlık”, **ASA**, C. X, Bakü, 1987.

_____ : “Zerdüştilik”, **ASA**, C. IV, Bakü 1980.

Azərbaycanda Din, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdaresinin Prezident Kütüphanesi.

Azimov, H, Ahmedov Ş.: **Gah Abideleri**, Seda Neşriyatı, Bakü, 1998.

AZTV, **Azərbaycanın Multikultural İncisi – Udilər**, Haber Programı, 28.04.2016 tarixli Yayın.

Babayev, Neriman, Nerimanov, Rafik: **Berde Tarixin Aynasında**, Elm və Heyat Neşriyyatı, Bakü, 1998.

Bala, Mirza: **Azerbaycan Tarihinde Türk Albaniya**, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1951.

Balayev, Aydın: **Azerbaycan Tarihi**, Bakü, 1993.

Balayev, H. A, Budagov E. B, Bünyadov, M. Z. Velihanlı, M. N. Aliyev, H. İ. Efendiyev, E. O. Ahmedov, M. G. İsmayılov. E. M.: **Azerbaycan Tarihi**, Elm Neşriyatı, Bakü, 1993.

Bazandasi, Fastosa: **İstoriya Armenii**, Akademia Nauk Armianskoy SSR, Erivan, 1953.

Bedrosian, Gregory Robert: “The Turco-Mongol Invasions And The Lords Op Armenia In The 13-14th Centuries”, Ph.D. in **The Faculty of Philosophy**, Columbia University, New York, 1979.

“Belgelerle Ermeni Sorunu”, **Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı**, Ankara, 1983.

Berdzenişvili, Niloloz, Canaşıa Simon: **Gürcistan Tarihi**, Çev. Hayri Hayrioğlu, İstanbul, 2000.

Birnie, Mc: **The Search for the Twelve Apostles**, Seedm Yayınları, t.y.

Brosset, M.: **Historie DeLa Georgie**, C. I, Saint Petersburg, 1849.

Bundy, David: **Early Asian and East African Chiristianities**, The Cambridge History of Chiristianity, C. 2, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Butler, Alban: **The Lives of the Saints**, Global Grey, 2017.

Bünyadov, Ziya: **Azerbayan VII-IX Asırlarda**, Bakü, Şerg Gerb Yayınları, 1993.

Bünyadov, Ziya, Yusifov, Y.B.: **Azerbaycan Tarihi: En Kadim Zamanlardan XX Asradek**, C. II, Çırag Neşriyyatı, Bakü, 2005.

Cavadov, Gamerşah: **Azerbaycanın Azsaylı Halkları ve Milli Azınlıkları**, Elm Neşriyatı, Bakü, 2000.

- Cavadov, Gəməşah, Hüseynov Rauf: **Udilər: Tarihi Etnografik Tədqiqat**, Bakü, Azərbaycan Neşriyatı, 1996.
- Cəbiyev, Gəfər: **Girdiman Tarihi: IV-IX Asırlarda**, Şərg Gerb Yayınları, Bakü, 2010.
- Celalyan, Y. H.: **Alban Ülkesinin Kısa Tarihi**, Bakü, 1992.
- Cengiz, Mürselov: “İslam Döneminde Şirvan Tarihi: Hicri İlk Üç Asır”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Chakmakjian, Hagop A.: **Armenian Christology and Evangelization of Islam**, Leiden, 1965.
- Cilacı, Osman: “İlahi Dinlerde Kurban”, **Diyanet Dergisi**, C. 18, sayı 6, Kasım – Aralık 1979.
- Committee, **The International Standard Bible Encyclopaedia**, Chicago, The Howard-Severance Company, 1915.
- Cowe, Peter S.: **Church And Diaspora: The Case of the Armenians**, History of Christianity, C. 5, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Cowe, Peter S.: **The Armenians in the Era of the Crusades 1050–1350**, History Of Christianity, C. 5, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Çavçavadze, İ.: **Armiyanskie Uçenie i Vopiruşie Komni**, Tiflis, 1902.
- Çerniy, İuda: **Gorskıe Evreç Sbornik Svedenniy o Kavkazıskih Gorçah**, C. III. Tiflis, 1870.
- Çoşkun, Ali: “Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu”, Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1998.
- Dadaşzade, M.: **Azerbaycan Halkının Orta Asır Manevi Medeniyeti**, Bakü, 1985.

- David, T aylor, K.: “Christian Regional Diversity”, **The Early Christian World I-II**, Routledge, London- New York, 2002.
- Demirçizade, A.: **Azerbaycan Edebi Dilinin Tarihi**, Maarif Neşriyatı, Bakü, 1979.
- Djavahov, A. İ.: **İstoriya Serkovnogo Razriva Mejdu Gruzieyi i v Naçale VII v**, Sankt Petersburg, 1908.
- Dudwick, Nora: “The Case of the Caucasian Albanians: Ethnohistory And Ethnic Politics, In Cahiers Du Monde Russe et Soviétique”, **Creative Commons, University of Pennsylvania**, 1990.
- Duma, Aleksandr: **Kafkas Seferleri**, Fransızcadan çev. G. Paşayev, H. Abbasov, Bakü, 1985.
- Dunlop, M. D.: **The History of the Jewish Khasaras**, Princeton University Press, America, 1954.
- Dursun, Davud: “Gürcistan”, **DİA**, XIV, İstanbul, 1996.
- Ebul-Farac: **Ebul Farac Tarihi**, C. II, trc; Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Ebul Feda: **Muhtasar Fi Tarihül Beşar**, Kitabul İlmiyye Yayınları, Beyrut, 1997.
- Ebul Fida: **Takvimü'l Buldan**, trc; Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.
- Ed Dineveri: **Ahbarut Tıval**, Mektebetü'l-Müsenna, Bağdad, t.y.
- Ehmedov, R: “Suraxanı Ateşgahı”, **Elm ve Hayat Dergisi**, Sayı 8, Ağustos, 1991.
- El-Bakûvî: **Kitab et-Telhis el-Asar ve Acaib El-Melik El-Kahhar**, Şur Neşriyatı, Bakü, 1992.
- El-Belezuri, Ahmed b. Yahya: **Fütuhul Büldan**, trc; Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul, 2013.

El-Cahiz, Bahr bin Amır Ebu Osman: **Menakıb Cund el Hilafa ve Fazail el Etrak**, trc; Ramazan Şeşen, Turk Kùltürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1967.

El-Garnati, Ebu Hamid: **Tuhfetü'l-Elbab ve Nuhbetü'l-A'cab**, Daru'l-Afaki'l-Cedide, Beyrut, 1993.

El-Mukaddesi: **Ahsenut Tekasim Fi Marifeti Akalim**, Mektebetu Madbuli Neşri, Kahire, 1991.

Encyclopedia of Religion, United States of America, t.y.

Eremyan, T. S.: **İdeologiya i Kultura Albanii III-VII vv, Oçerki İstorii SSSR III-IX vv**, Moskva, 1958.

Esedov, Vakıf: "Kafkas Albaniyasının Mabetleri", **Halk Gazetesi**. 25 Temmuz, Bakü, 2009.

Es-Sakkâr, Sâmî: **"Erbil"**, DİA, C. 11, 1995.

Et-Taberi Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr: **Tarihil Ümem vel Mülûk**, trc; Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Meb Yayınları, İstanbul, 1991.

Et-Taberi Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr: **Târîhu'l-Ümem Ve'l-Mülûk**, C. IV, Mısri Hüseyini Matbaası, Birinci baskı, t.y.

Ez-Zehebi: **Siret Alam En Nubela**, Müessesetü'r Risâle, Beyrut, 1996.

Ezov, G. A.: **Naçalo Sinoçeniy Eçmiadzinskogo Patriarşago Prestola s Russkim pravitelstvom**, Tiflis, 1990.

Fabian, Lara: "Examining the Archaeology of 'Antik' Quity: The Eastern Caucasus Beyond Rome And Parthia", Ph.D. of Philosophy, **Art and Archaeology of the Mediterranean World Presented to the Faculties of the University of Pennsylvania**, 2018.

Fazili, Abdullah: **Atropatena (MÖ IV – M. VII Asır)**, Bakü, 1992.

Fulton, Jhon: **Ten Epochs of Church History**, Charles Scribners Sons, New York, 1898.

Gandzaketsi, Kirakos: **İstoriya Armenii**, trc; L. A. Hanlaryan, Moskva, 1976.

Gasımov, Mihriban: “Azerbaycan’da Dini Hayat: Bakü Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 1999.

Gasımov, Cavid: **Tarih**, Çağ Öğretim İşletmeleri Yayınları, Bakü, 2005.

Gazanferoğlu, Fazil: **Azerbaycan Türklerinin İman Davası**, Ankara, t.y.

Gazıyev, M. S.: **Kabele Şehrinin Tarihi-Arheoloji Tedgigi**, Azerbaycanın Maddi Medeniyeti, Bakü, 1964.

Gerber, Lea: **Minorities in Azerbaijan: The Sociolinguistic Situation of Lezgis, Udis, Georgians (Ingiloy) and Talyshs in Azerbaijan- With a Particular Focus on Education**, CIMERA, 2007.

Geybullayev, Giyaseddin: **K Etnogenezu Azerbaydjansev**, Elm Yayınları, Bakü, 1991.

Geybullayev, Giyaseddin: **Azerbaycan Türklerinin Teşekkül Tarihinden**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1994.

Gippert, Jost: **Old Armenian and Caucasian Calendar Systems: The Albanian Month Names**, Free University, Frankfurt 1987.

Gippert, Jost: **Annual of Armenian Linguistics**, 9, 1988.

Gilson, Brian: “Ethno Symbolism and Government Discourse in Azerbaijan”, **East Central University**, America, 2013

Golden, Benjamin Peter: “The Q'azars: Their History and Language as Reflected in the Islamic, Byzantine, Caucasian, Hebrew and Old Russian Sources”, Ph.D., Columbia University, New York, 1970.

Goş, Mihitar: **Alban Salnamesi**, Avrasya Press Yayınları, Bakü, 2006.

Goş, Mihitar: **Sudebnik**, eski Ermeniceden Rusçaya çev. B.M Arutyunyan, Yerevan, 1954.

Gökçe, Cemal: **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğunun Kafkasya Siyaseti**, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979.

Göyüşov, Reşit: **Azerbaycan Arheologiyası**, Bakü, 1985.

Göyüşov, Reşit: **Arheologiya ve Din**, Azərneşr, Bakü, 1965.

Göyüşov, Reşit: **Hristianstvo v Kavkazskoy Albanii: Po dannım arkieologii i pismennih istočniki**, Elm Yayınları, Bakü, 1984.

Göyüşov, Reşit: **Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık**, Azərneşr Yayınları, Bakü, 1984.

Gukasyan, Varoşil: **Udinsko Azerbaydjanskiy Ruskiy Slovar**, Bakü, 1974.

Gukasyan, Varoşil: **Udice – Azerbaycanca – Ruşça Luğat**, Elm Yayınları, Bakü, 1974.

Guliyev, H. A, Bahtiyarov, A. S.: **Azerbaycanda Kadim Dini Ayinler ve Onların Meişetdeki Galıgları**, Azerbaycan SSCB Medeniyyet Nazırlığı, Bakü, 1968.

Gurbanov, Abbas: “Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan: 132-232/750-847”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, **Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Konya, 2007.

Gündüz, Şinasi: **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya, 1998.

Gündüz, Şinasi: **Hristiyanlık**, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.

Gürün, Kamuran: **Ermeni Dosyası**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1983.

H., Alexander, A. M. Grant: **The Church Seasons**, London, 1869.

Habibov, Adıgözel: “Azerbaycan’da Yerel Yönetimler”, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2001.

- Hacıeli, Şahinbey: **Şimal Gerbi Azərbaycan: İngiloylar**, Tehsil Yayınları, Bakü, 2007.
- Hacıyev, Gasım: **Berde Şehri Coğrafi, Siyasi ve Medeni Tarihi**, Azərbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakü, 2008.
- Hacıyeva, Marife: “Azərbaycanda Pir İnançları”, **Jornal of Qafqaz University**, 7 Kasım, Bakü, 2001.
- Halife b. Hayyat: **Tarihi Halife bin Hayyat**, trc; Abdulhalik Bakır, Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2001.
- Halilov, D. H.: **Garabağın Elat Dünyası**, Bakü, 1992.
- Hasanov, Zaur: **Çar Skifler**, AZS Yayınları, Bakü, 2005.
- Hawley, H. Richard, “Ethnic Violence In The Former Soviet Union”, Ph.D of Philosophy, **The Florida State University College Of Social Sciences**, 2011.
- Heredot: **Heredot Tarihi**, trc; Müntekim Ökmen, Remzi Kitabevi Yayınları. İstanbul, 1973.
- Heyet: **Azərbaycan Mili Ansiklopedisi**, Bakü, 2007.
- Heyet: **Azərbaycan Tarihi III.-XIII. Asırlar I. Rüb**, C. I- VII, Elm Yayınları, Bakü, 2007.
- Heyet: **Azərbaycan Tarihi: Ders Kitabı 7**, Aspoligraf Yayınları, Bakü, 2004.
- Heyet: **Bir Halçanın İlmeleri**, MBM Neşriyatı, Bakü, 2008.
- Heyet: **Bir Halçanın Renkleri**, **Azərbaycanda Yaşayan Halkların Edebiyat Ontologiyası**, Avropa Yayınları, Bakü, 2007.
- Heyet: **Görsel Kültür**, Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2011.
- Heyet: “İlahır Çerşenbe İnamları”, **Novruz Bayramı Ansiklopedisi**, Şerg Gerb Yayınları, Bakü, 2008.

Heyet: **Karabağ Soruları ve Gerçekler**, Bakü, 2005.

Heyet: **Kurmukskiy Hram Kavkazskoy Albanii**, Nafta Press Yayınları, Bakü, 2007.

Hovannisian, G. Richard: **The Armenian People From Ancient To Modern Times**, St. Martins Press, New York, 1997.

Hüseyinova, İrade: “Eski Kafkasya Tarihinin Arkeolojik Araştırmaları”, **İrs Arkeoloji**, 4 (8), 2013.

İbn Battuta: **İbn Battuta Seyahatnamesi**, trc; A. Sait Aykut, C. II, YKY, İstanbul, 2004.

İbn Cevzi: **El Muntazam Fi Tarihil Muluk Vel Umem**, Darul Kitabul İlmiyye Yayınları, Beyrut, 1992.

İbn Fadlan: **Seyahatname**, trc; Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İbn Havkal: **İslam Coğrafyası**, trc; Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2017.

İbn Kesir: **Bidaye ven Nihaye**, Daru İbn Kesir, Beyrut, 1981.

İbn Kuteybe: **El-İmame Ve's-Siyase**, trc; Cemalettin Saylık, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.

İbnul Esir: **El Kamil Fit Tarih**, trc; Heyet, Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.

İeromonarh, Aleksi: **İstoriya Hristianstva v Kavkaziskoy Albanii**, Nurlan Yayınları, Bakü, 2005.

İskefiyeli, Zeynep: “Ermeni Kimliğinin Oluşumunda Din Faktörü: Hristiyanlık, Kilse ve Misyonerler”, **Akademik İncelemeler**, Cilt 2, Sayı 1, 2007.

İsmayıl, Mahmut: **Azerbaycan Tarihi**, Azerbaycan Ansiklopedisi Neşriyatı-Paligrofya Birliği, Bakü, 1997.

İsmayıl, Mahmut: **İstoriya Azerbaydjana**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.

İsmayılov, Faik, Ağayev Alibaba: **Alban Medeniyyetine Ermeni Tecavüzü**, MSV Neşriyatı, Bakü, 2007.

İstoriya Halifov Vartapeta Gevonda, İmpatatorsky Akademik Nauk, Saint Petersburg, 1862.

İz Siriskoy Hironiki Zahariya Mitilenskogo, trc; N. V. Pigulev, Vestnik Dverney İstorii, Moskva, 1939.

İz, Fahir, Hony C. H.: **An English Turkish Dictionary**, At The Clarendon Press, Oxford, 1964.

Kaflı, Kadircan: **Şimali Kafkasya**, Vakit Matbaası, İstanbul, 1942.

Kalafat, Yaşar: **Gregoryen Türklerde Halk İnançları**, Berikan Yayınları, Ankara, 2012.

Kalankaturklu, Moisey: **Albaniya Tarihi**, Rusça ve Fransızcadan trc; Ziya Bünyadov, Avrasiya Press, Bakü, 2006.

Kaloustian, S. Bishop: **Saints and Sacraments of the Armenian Church**, Archbishop Shnork Kaloustian, 1969.

Kaloustian, Shnork: **Saints and Sacrament of the Annenian Church**. Ermeni Kilisesi Gençlik Örgütü, Amerika, 1969.

Kasumova, Y. S.: **Yujniy Azerbaydjan v III-VII vv**, Elm Yayınları, Bakü, 1992.

Keçaari, Georgi: **Udierde Enenevi Yas Merasimleri**, Agah Yayınları, Gence, 2004.

Keçaari, Georgi: **Udilerde Enenevi Toy Merasimleri**, Agah Yayınları, Gence, 2003.

Kemaloğlu, Muhammet: “Kafkasya Tarihi Geçmiş- Etnik- Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri”, **Akademik Bakış Dergisi**, sayı 32, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Kırgızistan, 2012.

Kerimova, Vilayet: **Hıram Zeyzit Kavkazskoy Albani: İstoriya Arhitektura Arkeolagiya**, Elm Yayınları, Bakü, 2008.

Kerovpyan, Keğam: **Mitolojik Ermeni Tarihi**, trc; Sarkis Seropyan, Aras Yayınları, İstanbul, 2003.

Kılıç, Davut: “Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler”, **Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi**, ASAM, Ankara, 2000.

Kılıç, Sami: “Gürcülerin Dini Tarihçesi”, **Dini Araştırmalar**, C. 8, Sayı 22, 2005.

Kırzioğlu, Fahrettin: **Albanlar Tarihi: M.Ö. IV – M.S. X. Yüzyıllar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.

Kidd, J. B.: **Documents Illustrative of the History of the Church**, Society For Promoting Christian Know Ledge. London The Macmillan Company, New York, 1923.

Kids, J. B.: **The Churches of Eastern Christendom**, Routledge Library of Religion, New York And London, 2010.

King, Charles: **The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus**, Oxford University Press, New York, 2008.

Koryun: **Jitie Maštoşa**, Çev, Sumbatyan, Ş. V, Aypetrat, Erevan, 1962.

Kotoviç, Q.V.: **Dagestan v III-V vv**, Mahaçkala, 1957.

Kutsal Kitap, Yeni Yaşam Yayınları, İstanbul, 2013.

Lalayan, A: “O Reznie v 1918-1920-x Godov”, **Jurnal Revolyucionny Vostok**, Sayı 2-3, Moskova, 1936.

Lazarev, Dorfmann İgor: **Beyond Empire I: Eastern Christianities From the Persian to the Turkish Conquest**, History of Christianity, C. 3, Cambridge University Press, 2008.

Mahmudov, Ceyhun: “Karabağın Etnik Yapısının Oluşumuna Tarihsel ve Demografik Bakış: Karabağ Bildiklerimiz ve Bilmediklerimiz”, **Kafkaz Üniversitesi Uluslararası Tartışmalar ve Araştırmalar Merkezi**, Şerg Gerb Yayınları. Bakü 2010.

- Mamedova, Gulcohra: **Zodçestvo Kavkazskoy Albanii**, Çaşioğlu Yayınları, Bakü, 2004.
- Mehmet Aydın: “Hristiyanlık”, **DİA**, Cilt 17, 1998.
- Melikov, Rauf: İbrahimov, Nizami, **Mekteblinn Tarih Lüğatı**, Ayna Metbu Evi, Bakü, 2004.
- Memiş, Ekrem: “Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, Afyonkarahisar, 2005.
- Memmedli, Akif: **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü, 2004.
- Memmedov, Zahid: **Azerbaycanda XI-XIII Yıllarda Felsefi Fikir**, Bakü, 1978.
- Memmedov, Kemal: **İslam Öncesi Azerbaycan’da Dini İnançlar**, Bakü, 1996.
- Memmedov, T.: **Albaniya i Atropatena po Drevniarmiyanskim İstoçnikam: IV-VII vv**, Elm Yayınları, Bakü, 1977.
- Memmedov, T.: **Kafkas Albaniyası İlk Orta Asırlarda**, Tehsil Neşriyatı, Bakü, 2006.
- Memmedov, T.: **Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv**, Avtoref, Doktora savunma Metni, Bakü, 1982.
- Memmedova, Feride: **Azerbaycanın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1993.
- Memmedova, Feride: **Kafkas Albaniyasında Hristiyanlık**, Bakü, 2003.
- Memmedova, Feride: **Politiciskaya İstoriya i İstoriceskaya Geografiya Kavkazskoy Albanii: m.ö III – m. s. VIII**, Bakü, 1986.
- Mesudi: **Muruc Ez Zeheb**, trc; Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.
- Mitchell, M. Margaret, Young M. Frances: **The Cambridge History of Christianity**, I-IX, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Minorisky: **İstoriya Şirvana i Derbanda**, Moskova, 1963.

Mogaloblişvili, Tamila, Gagoşidze Lulo: “The Jewish Diaspora and Early Christianity in Georgia”, **Ancient Christianity in the Caucasus I**, Richmond, 1998.

Movsisyan, Artak: **Ermenistan Tarihi**, Erivan Devlet Üniversitesi Yayınları, trc; Mart Minasyan, Erivan, 2017.

Mövsüмова, Lale: **Azərbaycan Kadını Uzak Geçmişten İndiyedek**, Ulu Yayınları, Bakü, 2003.

Mugdusari, A.: “Perviy Alfavit Udin”, **Bakü Gazetesi**, 26 Temmuz, Bakü, 1975.

Musayev, Elshan: “Azərbaycan'da Hristiyanlık ve Çağdaş Hristiyan Akımları”, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 312 nolu dipnot bilgisi. İstanbul 2005.

Mushelişvili, L. D.: **İz İstoričeskoy Geografii Vostočnoy Gruzii**, Tiflis, 1982.

Mustafa, Fazil: **Azərbaycan'da Türk Kimliği ve Sahte Tarih Problemi**, Bakü, 2014.

Mutlu, Akkuş Suzan: “Eski Mezopotamya'da Tanrılara Sunulan Kurbanlar”, Tarih Okulu Dergisi, Sayı 17, Mart, 2014.

Nağıyev, H, Verdiyev, H.: **Azərbaycan Tarihi: M. Ö. IX – M. XII Asırlar**, C. I, Bakü, 2007.

Neishtat, Mordkhai, Zand Michael: “**Mountain Jews**”, Encyclopedia Judaica, Keter Yayınları, 2. Baskı, C.14, Jerusalem, ty.

Ormaniyan, M.: **Armiyanskaya Serkov, ee İstoriya, Uçenie Upravleniye, Vnutrennie Stroy Literatura, ee Nastoyaşşee**, Moskova, 1913.

Ögel, Behaeddin: **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 1984.

Özdaşlı, Esme: “Alban Kültür Mirası Üzerine İnşa Edilmiş Tarih: Ermenilerin Hristiyanlığı Kabul Etmiş “İlk Devlet” Oldukları Miti Üzerine Bir Araştırma”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.21, Isparta, 2016.

Özkan, Ahmet: **Gürcistan**, Aksiseda Matbaası, İstanbul, 1968.

Paşa, İzzet Yusuf Metin Çünatikho: **Kafkas Tarihi**, C. I, trc; Fatih Huvaj, Hürriyet Matbaası, İstanbul, 1914.

Paşazade, Allahşükür: **Kafkasda İslam: Tarih ve Müasirlik**, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü, 1991.

Patkanov, P. K: **İstoriya Akvana**, Sankt Petersburg, 1861.

Payaslian, Simon: **The History of Armenia**, Palgrave Macmillian, New York, 2007.

Pervobitnoobşinniy Ctroy İ Drevneyşie Gosudarstva Na Territorii SSSR. Oçerki İstorii SSSR. M. AH, IX, C. II, SSSR, 1956.

Pigulevskaya, B. N.: **Siriskie İstoçniki VI. v. O Narodah Kavkaza VİD**, No. 1, (6), 1939.

Pollock, Sean: “Empire by Invitation? Russian Empire Building in The Caucasus in The Reign of Catherine II”, Ph.D. of Philosophy, **Massachusetts, Harvard University**, Cambridge, 2006.

Recebli, Gazenfer: **Azerbeycan Tarihi Oçerkler**, Elm ve Tehsil, Bakü, 2013.

Renan, Ernest: **The History of the Origins of Christianity**, London, 1875.

Robertson, M. John: **A Short History of Christianity**, The Bationalist Press, London, 1902.

Robinson, Francis: **Cambridge Illustrated History Of The Islamic World**, trc; Zülal Kılıç, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Rzayev, Nesir: **Ecdatların İzi İle**, Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1992.

Saray, Mehmet: **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

Schaff, Philip: **History of the Christian Church**, I-VI, Publisher Christian Classics
Ethereal Library, 1882.

Schulze, W.: **Die Sprache der Uden in Nord-Azerbajdzan**, Wiesbaden, 1982.

Schwartz, M. Glenn: **The Archaeology of Sacrifice In the Ancient Near East**,
Winona Lake, Indiana, 2012.

Sebeos: **İstoriya İmperatora İrakle**, Rusça trc: K. P. Patkanov, Sankt Petersburg,
1862.

Secvndi, Plini, C.: **Natvralis Historiae**, LIPSIAE Sumptibus Et Typis B. G. Teubneri
Mdcccliv, Stanford University Yayınları, 1891.

Seferov, Yusif: **Kadim Azərbaycan: Ne Biliyoruz**, Azərbaycan Devlet Neşriyatı,
Bakü, 1989.

Seyidov, Mirali: **Azərbaycan Halkının Soy Kökünü Düşünürken**, Azərneşir, Bakü,
1989.

Steuart, William, Birnie Mc: **The Search for the Twelve Apostles**, b. VIII, SeedM,
t.y.

Strabo: **The Geography of Strabo**, ed. H. L. Jones, Cambridge Mass, Harvard
University Press, William Heinemann, London. 1924.

Suny, Grigor Ronald: **The Making of The Georgian Nation**, London. 1989.

Şanidze, G. A.: **Novootkrytyy Alfavit Kavkazskih Albançhev i Ego Znaçenie Dlya
Nauki**, Gürcistan, İyaimk Yayınları, C. I, SSSR. 1938.

Şanidze, G. A.: **Yazık i Pismo Kavkazskih Albansev Vooh AH**, Gürcistan, SSR,
1960.

Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge
Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2017.

Tavluk, Ufuk: **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, Ötüken Yayınları İstanbul,
2002.

- Thomson, W. Robert: **Rewriting Caucasian History**, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- Thurston, J. Herbert, Attwater, Donald J. S.: **Butler's Lives of the Saints**, Christian Classics, Westminster, Maryland, America, 1990.
- Trever, V. K.: **Очерки по Истории и Культуры Кавказской Албании: IV. v-VII. v**, АН СССР, 1959.
- Uras, Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yatırımları, İstanbul, 1987.
- Varoşil, G.: **Kafkaz Albaniyası**, Öğretmen Yayınları, Bakü, 1993.
- Vartapetov, S. A.: **Hristianskiy Pamyatiki Karabaha**, Arkhiv İnstitutu İstorii, АН Азерб SSR, N. 152, ty.
- Velihanlı, Naile: **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı, Bakü, 1993.
- Veliyev, Baharlı, Mehmed Hesên: **Azerbaycan: Fiziki-Cografi, Etnogرافي ve İktisadi Очерик**, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 1993.
- Vloten, Van Gerlof: **Emevi Devrinde Arap Hâkimiyeti, Şiâ ve Mesih Akideleri Üzerine**, trc; Mehmet S. Hatiboğlu, Ankara, 1986.
- Volkova, G. N.: **“Udinı” Narodı Rossii**, Bolşaya Rassiskaya Ensiklopediya, Moskva, 1994.
- Yakubi: **Tarih El-Buldan**, Darü'l Kütübi'l İlmiyye, Beyrut, 2002.
- Yakut el Hamevi: **Mucemul-Buldan**, Sadir Yayınevi, Beyrut, 1977.
- Yalduz, Arpaslan: “Konsillerin Hristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili”, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakultesi Dergisi**, C. 12, Sayı 2, 2003.
- Yampolski, İ. Z.: **Azerbaycanda Kadim Dinler**, Bakü, 1958.
- Yampolski, İ. Z.: **Drevnie Religi v Azerbaydjane**, Azərneşir, Bakü, 1958.
- Yampolski, İ. Z.: **Drevnyaya Albaniya III – I. vv. Do, n. e.** SSR, Bakü, 1962.

Yegişe: **İstoriya Vardana i Armiyanskoy Voynı**, Tiflis, 1904.

Yeremyan, S. T.: **Moisey Kalankaytukskiy o Posolstve Albanskogo Knyazya Baraz Tridata k Kazarskomu Alp – İlitveru**, Zivan SSSR, 1939.

Yeşilot, Okan: **Ateş Çemberinde Azerbaycan**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

Zavaryan, S.: **Ekonomiçeskie Usloviya Karabaha i Golod 1905-1907**, Ermeniceden tercüme, Saint-Petersburg, 1907.

Zerdabi, Bey İsmail: **The History of Azerbaijan**, Rossendale Books, Edit; Annemarie Mergel, London, 2014.

Zernov, Nicolas: **Eastern Christendom**, A Study Of The Origin And Development Of The Eastern Orthodox Church, University of Oxford, G. P. Putnam's Sons New York, 1961.

Zeyneloğlu, Cahangir: **Şirvanşahlar Yurdu**, İstanbul, 1931.

İNTERNET KAYNAKLARI

Alakidze, Zaza: “Digitization of the Albanian palimpsest manuscripts from Mt. Sinai”, (Çevrimiçi) <http://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/alban3.htm#start>, 14 Temmuz 2018.

Azerbaycan Hakkında Ümumi Malumat, Elektron Hükümet Portalı, (Çevrimiçi) <https://www.e-gov.az/az/content/read/17> 4 Haziran 2017.

Butler, Alban Rev: “The Lives of the Saints, St. Bartholomew, Apostle”, <http://www.bartleby.com/210/8/241.html#note241.6>, Ccevrimiçi, 18 Haziran 2018.

Cavanşir, Celil: “Kafkas Albaniyasının Varisleri UDİLER”, (Çevrimiçi) <http://sim-sim.az/multikulturalizm/qafqaz-albaniyasinin-varisl%C9%99ri-udil%C9%99r/> ,11Ocak 2017.

Gippert, Jost: “The Albanian Alphabet as Preserved in Armenian Tradition”,
(Çevrimiçi) <http://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/albschr.htm>, 18
Şubat 2018.

https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=373 Çevrimiçi, 18 Haziran 2018.

<https://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye.php?belediyeid=127667>,
(Çevrimiçi) 22 Haziran 2018.

Hüseyinzade, Fuad: “Udinler: Bizim Elifbamızı, Yazılarımızı Ermeniler Mehv
Edibler”, 23.05. 2013, (Çevrimiçi) <http://udi.az/az/0180.html>, 22
Mayıs 2016.

İzzet, İ.: “Azerbaycanda Alban Apostol Avtokefal Kilisesinin Berpası İstikametinde
İşler Görülür”, 6 Ağustos, (Çevrimiçi)
<http://az.trend.az/azerbaijan/politics/2177294.html>, 11 Ocak 2017.

İzzet, İ.: “Azerbaycanda, Kafkas Albaniyasında Hristiyanlığın Resmi Devlet Dini
Gibi Kabul Edilmesinin 1700 İlliyi Geyd Olunur”, Azerbaycan,
Bakü, 3 Ağustos, (Çevrimiçi)
<http://web.archive.org/web/20150323001805/http://az.trend.az/azerbaijan/society/2176645.html>, 11 Ocak 2017.

Azerbaycan Respublikası Dini Kurumlardan Sorumlu Devlet Komitesi, resmi sitesi.
“Kiş Mabedi”, (Çevrimiçi)
[http://scwra.gov.az/structure/56/?%E2%80%9CKi%C5%9F%E2%80%9D%20m%C9%99b%C9%99di%20\(%20\(1%20%C9%99sr\).](http://scwra.gov.az/structure/56/?%E2%80%9CKi%C5%9F%E2%80%9D%20m%C9%99b%C9%99di%20(%20(1%20%C9%99sr).)
24 Nisan 2018.

Süleymanova, Sedaget: “Kurban Kesen Azerbaycan Hristiyanları- Udiler”,
24.11.2010, (Çevrimiçi) <http://modern.az/az/news/9243/#gsc.tab=0>,
11 Ocak 2017.

Tuncay, Bahtiyar: “Kafkas – Alban (Azerbaycan) Melikliği”, 02. 02. 2013,
(Çevrimiçi) <http://karabakhinfo.com/13898>, 09 Nisan 2017.

Yagubov, Nergiz: “Azerbaycan’a Neden Odlar Yurdu Deyilir”, (Çevrimiçi)
http://musavat.com/news/maraqli/azerbaycana-niye-odlar-yurdu-deyilir_194642.html, 04. Haziran 2017.

CANLI KAYNAK

Danakari, Oleg, Udi Halkı Orayın Kültür Merkezi Başkanı.

Mobili, Robert, Alban Udi Hristiyan Dini Meclis Başkanı, Udi Halkının Dini Lideri,
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Uyesi.

Rafik, Danakari, Alban Udi Kilisesi Din Görevlisi.

Saliba,  zmen, Süryani Ortodoks Kilisesi, Mardin ve Diyarbakır Metropoliti.

EKLER

EK 1 - ALBAN ALFABESİ

Ms. no. 7117, fol. 142r and 142v, Ermenistan Matenadaran arşivi. ²¹⁸

Letters in given order and their presumable meaning												
Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q	Q
A	B	(G)	(D)	(E)	Z	E ₂	Ż	T ₁	Č	Y	Ż ₂	I
h	q	q	p	f	g	z	z	u	z	h	z	h
š	L	I ₂	X	D ₂	Č ₂	Z ₂	K	L ₂	H	H ₂	A ₂	C ₂
č	g	g	g	h	h	h	q	u	z	z	z	z
Č ₃	Č ₁	M	K ₂	N	ž	š ₂	ž ₂	O	T	X ₂	ž	Č ₂
ž	š	š	h	h	h	8	z	h	h	h	h	h
P	Č	(R)	S	V	T ₂	S ₂	I ₃	C	C ₁	W	P ₁	K ₁

²¹⁸Jost Gippert, *The Albanian Alphabet as preserved in Armenian Tradition*, (Çevrimiçi) <http://armazi.uni-frankfurt.de/sinai/albschr.htm> 18.02.2018.

EK 2 - KADİM ALBAN VE GÜNÜMÜZ UDI TAKVİMİ²¹⁹

Miladi Takvim	Günümüz Udi Takvimi	Eski Alban Takvimi
Ocak	Navars	Mare
Şubat	Namos'	Bodjeone
Mart	Hibna	J'qul
Nisan	Bip'na	Bontoce
Mayıs	Mayıs	Orili
Haziran	Ehna	Exna
Temmuz	Ec'na	Baxna
Ağustos	Bok'na	Navasardun
Eylül	Ereg'na	T'ule
Ekim	T'ule	Namos'
Kasım	Sile	Çil
Aralık	Ljna	Bokavon

²¹⁹ Varoşil Gukasyan, **Udice – Azerbaycanca – Ruşça Luğat**, Bakü, Elm Yayınları., 1974, s. 114.

EK 3 - KADİM ALBANYA VE GÜNÜMÜZ AZERBAYCAN HARİTASI

EK 4 - HİRİSİTYANLIK ÖNCESİ ALBANLARA AİT PUTLAR.¹

¹ Bu putlar Bakü şehrinin İçeri Şerir (Kadim Bakü) olarak isimlendirilen alanında sergilenmektedir.

**EK 5 - BAKÜ SURAHANI İLÇESİNDEKİ ZERDÜŞT
TAPINAĞI**

EK 6 - ŞEKİ İLİ KİŞ MABEDİ.²

² İlk asırda Yeliseus tarafından inşa ettirilen Kiş Mabeti, zaman zaman tahrip olsa da restore ve tamirat yapılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Kafkasya’da ilk inşa edilen kilise olması hasebiyle “Kafkasya Kiliselerinin Annesi” denilmektedir. Şu an müze olarak kullanılmaktadır.

**EK 7 - YELİSEUS ADINA İNŞA EDİLMİŞ ÇOTARİ ALBAN
UDİ KİLİSESİ**

**EK 8 - ÇOTARİ ALBAN UDİ KİLİSESİ BAHÇESİNDE
VAFTİZ HAVUZU VE VAFTİZ AYİNİ**

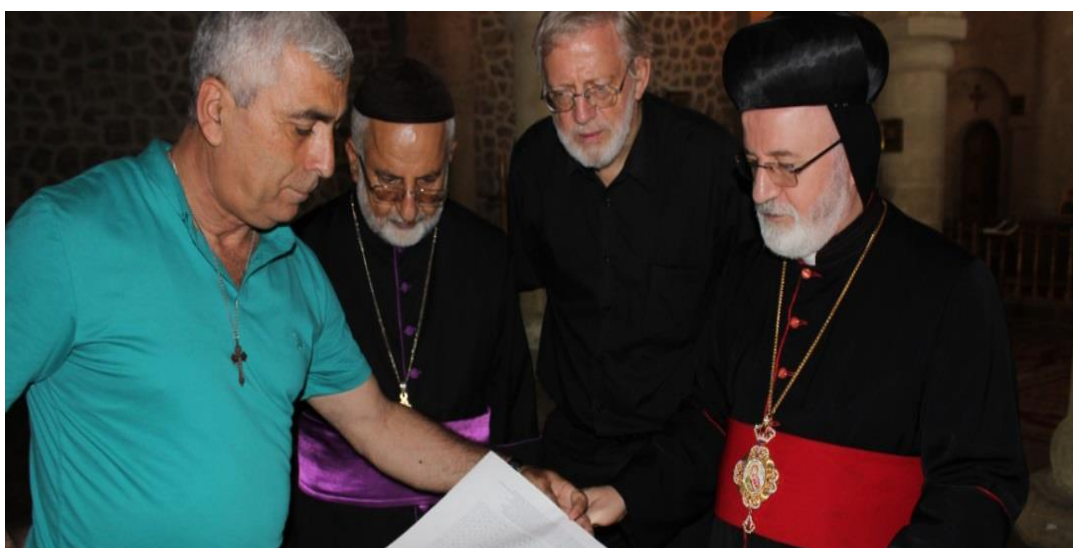
**EK 9 - PASKALYA TÖRENİ İÇİN ÇOTARI KİLİSESİ
BAHÇESİNE KURULMUŞ HAYRAT SOFRASI**

EK 10 - ALBAN UDİ KİLİSESİNİN YENİDEN OLUŞUMUNUN ON YIL TÖRENİ

EK 11 - MARDİN METROPOLİTİNİN ALBAN UDİ KİLİSESİNİ ZİYARETİ

EK 12 - ALBAN HAÇI VE MEZAR TAŞLARI

EK 13 - ALBANYA KATALİKOSLARININ İSİM LİSTESİ

Daha önce de belirtmiş olduğumuz üzere Alban Katolikosları ile ilgili sadece V.-XV. yüzyıl eserlerinde dağınık bilgiler bulmamız mümkündür. Alban Katolikosları'nın isimleri ve dönemleri ile ilgili sistematik inceleme yapılmamıştır.³ Biz burada birkaç eserden derleme yaparak şematik halde Alban Katolikosları'nın isimlerini sıralarken ilk olarak M. Kalankaturklu'nun verdiği bilgileri göz önünde bulunduracağız. Buna ilaveten M. Goş, Gandzaketsi, İeromanarh Aleksiye gibi yazarların eserleri içerisinde dağınık olarak verdikleri bilgilerden de yararlanılacaktır.⁴ Albanya Tarihi yazarı M. Kalankaturklu Alban Katolikosları'nın isimlerini listelemeden önce şöyle bilgi aktarmaktadır. “Katolikoslar’ın isimleri hakkında da net liste tutmak gerekli ve uygun olurdu. Ancak dikkate alırsak, ezelden peşi sıra gelen bizim ruhani görevlilerimizin işlerini ve isimlerini muhafaza eden belgeler yakılıp yıkılmış, vasiyetleri, eşyaları ve mabetleri kaybolmuş ve bulunamamıştır. Biz burada bu konuyla ilgilenenler için birilerinin bilinen, gelip bize ulaşan kısa bilgilerini anlatacağız. Aramızda tebliği birinci başlatan kutsal Havari Taday’ın öğrencisi Mukaddes Yeliseus olmuştur. O, Yerusolimden Kutsal Yakup’un hayır- duasını almıştır. “Yeliseus” üç ülkenin- Çola, Lpini ve Albanya’nın eğitimcisi olmuş, Albanya’da şehitlik şerbetini tatmıştır.

Adı	Görev Yılı	Açıklama
Miladi I. asır Yerusolim’den atanan Katalikoslar		
Yeliseus	I.asır	
Şunpakişo	I.asır	
Matteos	I.asır	

³ Memmedov, *Albaniya i Atropatena po Drevniarmiyanskim İstoçnikam (IV-VII vv.)*, Bakü, Elm Yayınları., 1977, s. 66-72.

⁴ Kalankaturklu, *Albaniya....*, k. III, f. 20; Aleksiye İeromonarh, *İstoriya Hristianstva v Kavkaziskoy Albani*, Bakü, Nurlan Yayınları, 2005; Goş, *Alban Salnamesi*, Bakü, Avrasya Press Yayınları, 2006; Gandzaketsi Kirakos, *İstoriya Armenii*, trc; L. A. Hanlaryan, Moskva, 1976.

Sahag	I.asır	
Movses	I.asır	
Pand	I.asır	
Lazar	I.asır	
IV. asır itibariyle atanan Katolikoslar		
Grigoris	IV.asır	Lazardan Kutsal Grigoris'e kadar geçen dönemde kimlerin Katolikos olduğu belli değildir. Part asıllı Grigoris yaptığı faaliyetler ile çok şöhret kazanmıştır.
Zekeriya	IV.asır	
Davud	IV.asır	
Yohvan	IV.asır	Hunlar'a piskoposluk yapmıştır.
Yeremiya	IV.asır	
Abas	551-595	Katolikos Abas Alban Katolikosluğunun merkezini Kabeleden (Çola) Berde'ye taşımıştır. ⁵
Viro	(595-629)	Ermeni, Gürcü ve Alban esirlerini Hazarlar'ın elinden kurtarmıştı.
Zekeriya	(629-644)	Katolikos Zekeriya döneminde yaşanan olaylarda Berde şehrine kefil olmuştur. Dualarıyla birçok insanı esaretten kurtarmıştır. Ermeniler itiraz etseler de O, Vartanes adlı keşişi Sünik'in (Nahçıvan) episkoposluğuna atamıştır.
Yovhan /İoann	(644-671)	Yovhan Katolikos seçilmeden önce Amaras Piskoposu olmuştur.

⁵ Kalankaturklu, **Albaniya...**, k. III, f. 20.

Uhtanes	(671-683)	
Yeliazar	(683-689)	Kiş'te Paskalya kutlanmasını o emretmiştir.
Nerses	(689-706)	Katolikos Nerses Girdiman kilise yönetimindendir. Diyofizit akidesini benimsediği için Ermeni Katolikosunun iftiralarına maruz kalmış, Emevi yönetimi tarafından Albanya devleti ilga edilmiş, Alban Kilisesi de Ermeni Gregoryen Kilisesi yönetimine verilmiştir.
Simeon	(706-707)	6 aylık bir süre zarfında Katolikosluğu yönetmiştir.
Mikail	(707-744)	Akrabakıl evliliklerini araştırmada ve lanetlemede şöhret olmuştur.
Anastas	(744-748)	
Yovsep	(748-765)	
I. Davud	(765-769)	Amaras kilisenin topraklarını ve mülkünü yakıp yıkmıştır.
II. Davud	(769-778)	Dastakert ve şahmanahaç köylerini dinsizlere (Hristiyan olmayanlara) satmıştır.
Mat	(778-779)	
Movses	(779-781)	
Aharon	(781-784)	
Solomon	(784)	
Teodoros	(784-788)	
Solomon	(788-789)	

Yovhanies	(799-824)	Katolikosluğun merkezi ikametgâhını Berde'den Berde Küre taşımıştır.
Movses	(824)	
III. Davud	(824-852)	Katolikos Davud bu makama Kabele episkoposluğundan seçilmiştir. O, Şeki hükümdarının yasadışı nikâhına izin vermiştir.
Yovses	(852-877)	
Samuel	(877-894)	Katolikosluğu kendi gücü sayesinde ele geçirmiş, Ermeni Katolikos'u Georg tarafından makamından düşürülmüş daha sonra bu makama tekrardan seçilmiştir.
Yovhan	(894-902)	
Simeon	(902-923)	Manastırları süslemesiyle meşhur olmuştur.
IV. Davud	(923-929)	
İsak (Saak)	(929-947)	
Gagik	(947-958)	
DavudV	(958-965)	
VI. Davud	(965-971)	Katolikos Davud'u bu makama Ermeni Katolikos'u Ananiya tavsiye etmiştir.
Petros	(971-987)	
Movses	(987-993)	
Mark	(993- 1079 yılları)	
III. İosif		

I. Stefan		
III. İoann	(1079-1121)	
II. Stefan	(1129-1131)	
I. Grigori	(1131-1139)	
Bejgen	(1139-1140)	
Kilise dokuz sene Katolikossuz kalmıştır.		
II. Nerses	(1149-1155)	
III. Stefan	(1155-1195)	
IV. İoann	(1195-1235)	
III. Nerses	(1235-1262)	
IV. Stefan	(1262-1323)	
Sukyan ve II. Petr	(1323-1331)	
II. Zekeriya	(1331- ?)	
VII. David	(?-1402)	
Karapet	(1402-1420)	
V. İoann	(1426-1428)	
II Matfey	(1428-1434)	
II. Atanas, II. Grigori ve VI. İoann	(1434-1470)	
Azariya	(1470-1471)	

Foma	(1471-?)	
I Aristakes	(?)	
V. Stefan	(? - 1476)	
IV. Nerses	(1476-1478)	
I Şmavon	(1478-1481)	
Arakel	(1481-1487)	
III. Matfey	(1487-1488)	
II. Aristakes	(1515-1516)	
I. Sergey (Sarkis)	(? - 1554)	
III. Grigori	(1559-1564)	
III. Petr	(1564-1571)	
VIII. David	(1571-1573)	
Filipp	(?)	
VII. İoann	(1574-1584)	
IX. David	(1584-1585)	
II. Anastasi	(1585-1586)	
II. Şmavon	(1586-1588)	
III. Aristakes	(1588-1593)	
Melkiset Arşaki	(1593-1616)	

III. Simeon	(1616-1653)	
IV.Petro Hondzak	(1653-1675)	
IV.Simeon Hotaraşen	(1675-1676)	
İremya Hasan Celal	(1676-1702)	
İsaiya Hasan Celal	(1702-1728)	
V. Nerses	(1728-1736)	
İsrael	(1736-1763)	
VI. Nerses	(1763)	
VIII.İoann Gandzasar	(1763-1786)	
V.Smeon Hotaraşen	(1794-1810)	
II. Sergey Gandzasar	(1810-1836)	Katolikos Segey Ganzasar dönemi artık Alban Katolikosluğu Metropolit isimlendirilmiş, Rus Sinodunun kararıyla Alban Katolikosluğu ilga edilerek Ermeni Eçmiadzin Kilisesine bağlanmıştır.

EK 14 – ALBAN HÜKÜMDARI III. MÜMİN VAÇEGAN’IN 488 YILINDA OLUŞTURDUĞU AGUEN KİLİSE KANUNLARI

III. Mümin Vaçegan tarafından gerçekleştirilen ve 21 maddeden oluşan Aguen Konsil kararlarını M. Kalankaturklu şu şekilde aktarır: Alban Hükümdarı Vaçegan’ın hâkimiyeti döneminde, piskoposlar, papazlar, asilzadeler ve halk kendi aralarında sık sık tartışmalar yaşamışlardır. Bunu gören Hükümdar, Mareri¹ ayının on üçünde Aguen’de yerel konsil toplama kararı aldı. (Toplantı sonrası hükümdar şöyle dedi): Ben, Albanya Hükümdarı Vaçegan. Davetim üzere Berde’nin Başpiskoposu (Katolikos’u) Şulhalişo, Kabele’nin piskoposu Manaşe, Haşun’un piskoposu Yunan, Uti vilayeti’nin piskoposları Ananiya ve Sahak, Kalankaturk Köyünün papazı Josef, Berde’nin papazı Tomas, Göyçay papazı Pogos, Tsri vilayetinin piskoposu Şmavon, Darahoc papazı Mat, Sazbaday papazı Abikaz, Ayrmanuşay papazları Urbat, Uovel, Permude Yakup ve Arsah vilayetinin yöneticisi ve kabile başkanları, Kalankaturk kabilesinin başkanı Bakur ve diğerleri hep beraber benim meclisime, Aguen ismini verdiğim yaylama teşrif ettiler. Yaptığımız istişareler sonucunda biz böyle karar aldık:

1) Köy papazları bağlı bulundukları Piskoposu yılda iki kez ziyaret edip saygılarını arz etmelidir. Piskoposlardan Kutsal kitapları ve dini bilgileri öğrenmeli, adet üzere yılda bir defaya mahsus ona hediye götürmelidirler.

2) Göreve atanan papaz Piskoposa dört, daha alt kademeye atanan görevliler ise iki dirhem vermelidirler.

3) Asilzadeler ve Hükümdar soyundan gelen kimseler kendi adlarına ömrü boyunca Kiliseye bir eyerli at veya neye gücü yetiyorsa onu kendi elleri ile vermelidir. Hayatı boyunca söz konusu hayrı yapmayanların adına ölümlerine müteakip aileleri mutlaka bu hayrı yapmalıdırlar.

4) Halkın papaza vereceği toprak mahsulleri aşağıdaki miktarlarda olmalıdır. Zengin kimse dört çuval buğday, altı çuval arpa ve on altı bardak tatlı şarap, fakir ise

¹ Mareri Ayı günümüz ocak ayına denk gelmektedir. Aguen Meclisinin gerçekleştiği Mareri Ayının 13 ü, ocak ayının 26 sına tekabül etmektedir. Aynı zamanda bu yerel konsil 488 yılında gerçekleşmiştir. Bkz; Kalankaturklu, Albaniya..., k. I, f. 30.

zenginin verdiği buğday ve arpanın yarısını, gücü yettiği kadar da şarap vermelidir. Tarlası veya bahçesi olmayandan hiçbir şey alınmasın. Ancak kişi cehennemden kurtulmak niyetiyle herhangi bir şey getirirse alınır. Havari Pavlus'un dediği gibi: "İnsan ne ekerse onu biçer".² Hayvancılıkla uğraşan kimse koyun beslerse bir parça peynir, bir koyun ve üç koyunun yününü, At beslerse bir tay, büyük baş hayvanı olan ise bir buzağı vermelidir.

5) Asilzade, köylü veya bir başkası ölenlerinin hatırasını yad etmek için yılda bir kez gücüne göre uygun bir adak vermeyi unutmamalı kendi gelirlerinden ölenleri için hisse ayırmalıdır. Eğer ölen kimsenin atları varsa ölmüşün yakınları bir atı, büyükbaş hayvanı varsa bir öküzü kiliseye hediye olarak vermelidirler.

6) Eğer rahiplerden biri manastırdan bir şey çalar ve tespit edilirse, derhal yargılanmalı, görevinden azledilmeli ve sürgün edilmelidir. Ayrıca kendisine ait toprak hisseleri ise Kiliseye mülk olarak kaydedilir.

7) Eğer bir manastırda bulunan papazların sayısı bu manastıra bağlı dindarların sayısından daha fazla ise veya bunun aksine dindarların sayısı çok, papazlar sayı az ise bu durumda cemaati çok olan kiliseden bir kısım ayırıp sayısı az olan kiliseye verilmelidir.

8) Herhangi bir Hristiyan kimse bir başkasıyla kavga eder ve onun kanını dökerse, o şahıs Piskoposun huzurunda yasalara göre cezalandırılmalıdır.

9) Büyük bir köyde görev yapan papaz ikinci bir köye de hizmet götürmelidir. Birbirine yakın iki küçük köy birleşmeli, köy dindarlarına hizmet için bir papaz tayin edilmelidir.

10) Hiç kimse ölen kardeşinin karısı ve akrabalarından amca ve teyze torunu ile evlenemez.

11) Karısını sebepsiz boşayıp başka bir kadınla nikâhsız yaşayan ve büyücülerle iş tutan kimseler derhal yakalanmalıdır. Bunlarla birlikte katiller ve kanunları çiğneyenler derdest edilip Hükümdar Divanına getirmeli ve işkence yapılarak ölüm cezasına mahkûm edilmelidir.

² Resullerin İşleri, Pavlus'tan Galatyalılara Mektup, VI, 7.

12) Eğer cenaze evinde ağlaşıarak ağıt yakılırsa, ev sahibi ağıtçılar ile birlikte elleri bağıli şekilde Hükümdarın Divanına getirilmeli ve cezalandırılmalıdır. Taki gözyaşı dökmesinler.

13) Ölmüş hayvanın etini ve kırk günlük perhiz süresince hayvansal gıda yiyen kimse ile pazar günü çalışıp kiliseye gitmeyenler, dindarların gözü önünde papaz tarafından cezalandırılmalıdır.

14) Kim ki kırk günlük perhiz arifesinde çarşamba veya cuma günü et yerse, bir hafta perhiz yapmalıdır. Lakin o kimse papaza gelip perhiz yapmadığını itiraf ederse köy ağası (muhtar) o kişiden bir öküz alıp papaza vermelidir.

15) Kilise cemaatinden herhangi biri papaz veya alt kademedeki görevli hakkından her hangi bir konuda davacı olur ve onlar da bu ithamı kabul ederlerse, papaz ve sair din adamları piskopos tarafından cezalandırılmalı ve kilisede tövbe etmelidirler. Ancak Papaz ve alt görevlileri bu suçlamayı reddedip şahitlerin ifadeleri ile teyit edilirse kanunlara uygun cezalandırılmalı ve köyden kovulmalıdırlar. Eğer yapılan suçlamalar teyit edilmez ve kabul edilmez ise papaz kahvaltı ibadetini gerçekleştirmelidir. Bu ibadet ile papaz kendinin masumiyetini ilan etmiş olur.

16) Eğer bir papaz güvenilir meslek arkadaşları ve öğrencileri tarafından bir cinayet ile itham edilirse, dindarlar önünde kiliseden dışlanmalı, köyden atılmalıdır. Eğer papazın meslek arkadaşları ve öğrencilerinin bu suçlamaları çekememezliklerinden dolayı yaptıkları ispatlanır ve kilise cemaati onların bir birlerine küs olduklarını beyan ederse papaz kahvaltı ibadetini yapar, İftiracı dindarlar ise lanetlenerek kovulurlar. Ancak davacılar iftiralarını itiraf ederlerse bu durumda onlardan tövbe etmeleri istenir ve başka bir cürüm işleyinceye kadar manastırdan atılmazlar. Aksi halde yasalara göre yargılanırlar.

17) Piskopos ve papazlar, asilzadelerden Hükümdara şikâyetlerini iletmişler, onların her köyde iki, üç kilise veya manastır inşa ettiklerinden bahsetmişlerdir. Asilzadeler de kendi menfur düşüncelerini söylemişlerdir. Bundan sonra Hükümdar piskopos ve asilzadeler yapılmış kiliselerin yerinde kalmasına, hayır ve gelirlerinin ise Başkiliseye verilmesi konusunda anlaşmaya varmışlardır.

18) Asilzadeler kiliseye verdikleri verginin yarısını merkez kiliseye, diğer yarısını da kendi kiliselerine vermelidirler.

19) Her pazar günü hem köy ağası ve hizmetçiler birlikte merkez kiliseye gitmeli, kahvaltı ibadetini katılmalıdırlar. Yabancılardan gelen hediye ve yardımlar Kiliseye vermelidirler.

20) Asilzadeler kişisel mülklerinden Piskopos'un haberi olmadan papazları kovamaz veya kabul edemezler. Piskoposlar da Asilzadelerin rızası olmadan papazları tayin ve ihraç edemezler. Papaz, Asilzade veya dindarlar tarafından kendisine karşı tehdit ve tehlike olduğunu bilse bile, Piskopos'un izni olmadan görev yerinden ayrılmamalıdır.

21) Eğer bir asilzade kendi kilisesinde sunak kurmak ve oraya azizlerin cesedini getirmek veya kahvaltı ibadetini yapmak isterse, imkân dâhilinde Piskopos'un izniyle yapmalıdır. Kim ki, bu faaliyetleri Piskopos'un izniyle yaparsa, ona başarılar dileriz. Kim ki, bu faaliyeti Piskopos'un izni olmadan gerçekleştirirse, o şahıs, kiliseden uzaklaştırılmalı ve Piskopos tarafından para cezasına çarptırılır. Kanun gereği belirlenen miktarı teslim ettiğinde hayır – dua alabilir.

Tüm bu şartlar ve hükümler Hükümdarın huzurunda piskopos, papaz ve asilzadeler tarafından kabul edilmiştir. Böylece Hükümdar, eşi ve oğlu, Hristiyan cemaatler ve bu mecliste bulunan piskopos ve papazlar tüm kilisenin dualarıyla mutlu olsunlar.

Bu kanonlara Hükümdarın vezirlerinden Mutak, kumandan Mirherik, kabile başkanları Marut, Tirazd, Asparakos, Şam'a, Bakur, Ratan, Arges, Girdıma'nın sahibi Cesur Vardan, Hurşidi, Bermuda, Hosken, Patrik Pivrog ve Albanya'nın tüm asilzadeleri imza attılar ve yasaları Alban Hükümdarı Vaçegan kendi mührüyle tasdik etti.³

³ Kalanlaturklu, **Albaniya...**, k. I, f. 33

2.

Указъ Правительству ющему Сенату.

По покореніи войсками Нашими Эчмιάдина, древняго мѣстопребыванія Верховнаго Пашіарха Армяно-Грегорианской церкви и Каполикоса всего Гайканскаго народа, и по присоединеніи оного, вмѣстѣ съ Армянскою Областію, къ Россійской Имперіи, Мы признали нужнымъ управленіе дѣлами сей церкви и духовенства оной устроить на твердыхъ и ясныхъ началахъ.

Въ слѣдствіе сего Мы Повелѣли начертать на мѣстѣ проектъ полнаго Положенія о управленіи дѣлами Армяно-Грегорианской церкви, принявъ къ оному въ основаніе собственныя древнія ея установленія, и сообразивъ ихъ съ общими законоположеніями Нашей Имперіи.

Проектъ сей подвергнуть въ послѣдствіи пересмотру въ особомъ, по волю Нашей составленномъ Комитетѣ и пономъ быть обращаемъ вновь на мѣста, для удостовѣренія въ удобности и полнотѣ оного и для объясненія по требованіямъ съ Пашіархомъ-Каполикосомъ.

Нынѣ, по окончательномъ разсмотрѣніи означеннаго Положенія въ Государственномъ Совѣтѣ, утвердивъ оное и препровождая у сего въ Правительствующій Сенатъ, Повелѣваемъ учинить, для приведенія его въ дѣйствіе, надлежащія распоряженія.

На подлинномъ собственною ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою подписано:

„НИКОЛАЙ“

Въ С. Петербургѣ,
11 Марта 1836.

ÖZGEÇMİŞ

Adı. Soyadı : NİZAMİ EFENDİYEV
Doğum Tarihi : 04. 09. 1981
Doğum Yeri : AZERBAYCAN / ZAGATALA
Uyruğu : AZERBAYCAN
Medeni Hali : Evli
E-Posta : n-efendioglu@hotmail.com
efendiyevnizami@gmail.com
Adres : Tepeüstü Mah. Kafiye Sk. 26/3
Ümraniye / İstanbul
Tel : TR +90 544 453 59 98
AZ +994 50 628 96 46

Eğitim Durumu :

2013 – 2018 **İstanbul Üniversitesi**
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Dinler Tarihi. Doktora Eğitimi
2007 – 2010 **Selçuk Üniversitesi**
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı / Dinler Tarihi. Yüksek Lisans Eğitimi
2004 – 2007 **Diyanet İşleri Başkanlığı**
Dini Yüksek İhtisas Merkezi /Konya
1999 - 2004 **Bakü İslam Üniversitesi**
İlahiyat İlimleri Lisans Eğitimi
1988 – 1999 **Azerbaycan Lisesi**
Lise-Ortaöğretim-İlköğretim

Askerlik İle İlişigi: Muaf

Yabancı Diller : **Azerbaycan** (Ana dili) **Arapça** (İyi) **Rusça**(Orta)

Deneyimler:

2007-2008 Aziz Mahmud Hüdayi Vakfı Yüksek Öğrenim Erkek Yabancı Öğrenci Yurdu /İSTANBUL (Fahri Gece Sorumlusu)
2008-2009 Gürcistan Devleti Marneuli şehri Kosalı İslam Eğitim Müessesesinde İdareci ve Eğitimci / GÜRCİSTAN
2009-2011 Türk Dilli Devletlerle Dostluk ve Sosyal İlişkiler Kurumu Yüksek Öğrenim Erkek Öğrenci Yurdu Müdürü / AZERBAYCAN
2011-2013 Gençliğe Yardım Fondu Mesleki Eğitim Kursları Koordinatörü / AZERBAYCAN
2018 Dudullu Gençlik Gelişim Merkezi; Kur'an-i Kerim, Arapça ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersleri okutmanı / İSTANBUL

Katıldığı Kurslar:

2007 İstanbul Üniversitesi Dil Merkezi Türkçe
2013 Bilgisayar Kursu (Azerbaycan Devleti Gençliğe Yardım Fondu AZERBAYCAN (3 ay)
2013 Rus Dili Kursu (Azerbaycan Devleti Gençliğe Yardım Fondu AZERVAYCAN (6 ay)
2013 QHT ler Gençleşsin Projesi (Azerbaycan Gençler Fondu, Gönüllü Gençler STK)

Bilgisayar Bilgisi : * Microsoft Office

Referanslar : İstendiği takdirde verilecektir.